

E-ISSN: 2583-746X

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

VIDIYA SAGAR PATRIKA

UGC Care Listed E-Journal

ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਛਿਮਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਹਰ ਸਮੀਖਿਆ ਖੋਜ-ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

Multilingual Biannual Social Sciences Peer Reviewed E-Research Journal

VOLUME: VII, ISSUE-II

ਦਸੰਬਰ 2025

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼
ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ
WWW.SOVS.in

ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ
ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ
ਗਿਆਨੀ ਤਾਹਿ ਬਖਾਨਿ ॥੧੬॥
ਜਿਹਿ ਬਿਖਿਆ ਸਗਲੀ ਤਜੀ
ਲੀਓ ਭੇਖ ਬੈਰਾਗ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨੁ ਰੇ ਮਨਾ ਤਿਹ
ਨਰ ਮਾਥੈ ਭਾਗੁ ॥੧੭॥

Multilingual Biannual
Social Sciences Peer Reviewed Journal
UGC Care Listed E-Journal

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

ਦਸੰਬਰ 2025 ਅੰਕ

ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼
ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ

Disclaimer : The views expressed by the Authors / Research Scholar in the articles / research papers published in this journal are their own. They do not necessarily reflect the views of the principal. Multilingual biannual social sciences peer reviewed research journal is no way responsible for any liability arising out of the contents / texts of these articles / research papers.

Multilingual Biannual
Social Sciences Peer Reviewed Journal
Vidiya Sagar Patrika

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

ਯੂ. ਜੀ. ਸੀ. ਕੇਅਰ ਲਿਸਟਡ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

ਦਸੰਬਰ 2025

E-ISSN : 2583-746X

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ

ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ

ਸੰਪਰਕ ਨੰਬਰ: 01887-292286

ਈ-ਮੇਲ: sovs6571@gmail.com

ਵੈਬਸਾਈਟ: www.sovs.in

Printed by

Azad Soch, Factory Area, Patiala (Punjab)

Published by

Sunny Oberoi Vivek Sadan

Advanced Institute of Social Sciences

Sri Anandpur Sahib

ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ (ਰਜਿ.)

ਸੰਦੇਸ਼

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ (ਫਿਊਚਰਿਸਟਿਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ) ਦੀ 'ਗੁਰੂ ਵਰੇਸਾਈ' ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਕ-ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾ, ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਕ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਉਮੀਦ, ਨਵੀਂ ਆਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਸਤਕ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਚੇਤਿਆਂ ਚੋਂ ਮਨਫੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਪਾਇਲਟ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਜੋਂ ਕੁੱਝ ਕਿੱਤਾ ਮੁਖੀ ਕੋਰਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਜੋ ਇੰਨਾਂ ਕੋਰਸਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਨੀਝ ਨਾਲ ਨਿਰਖਿਆ-ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਲਾਹੇਵੰਦੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇ। ਕੋਰਸਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਰਗ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਭਰਵਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਗਿਣਤੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੀਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਦਾਖਲਾ ਫਾਰਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਹੁੰਗਾਰੇ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਕਾਦਮੀਸ਼ੀਅਜ਼ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਕੋਰਸ ਡਿਜ਼ਾਇਨ ਕੀਤੇ, ਹਰੇਕ ਕੋਰਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਲਈ ਸਮਾਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਬੰਧਤ ਕੋਰਸਾਂ ਲਈ ਯੋਗ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਲਈ ਗਈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਸੈਮੀਨਾਰ ਹਾਲ ਅਤੇ ਹੋਸਟਲ ਵੀ ਤਾਮੀਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਬਲਾਕ ਬਣਿਆ, ਕਰਮਚਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਇਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਜਦ ਸਦਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਖੋਜ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵੱਲ ਤੁਰਨ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪੀਆਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਿਲੇਬਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਛਪਾਈ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸਮਕਾਲ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਦਾ ਹਾਣੀ ਹੋ ਚਲਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ 'ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ' ਨੂੰ ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫੁਰਨਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਕਾਰਜ ਲਈ ਬਣਦੀਆਂ 'ਤਕਨੀਕੀ ਫਾਰਮੈਲਟੀਜ਼' ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਦਨ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਬੂਰ ਪਿਆ ਤੇ ਯੂ.ਜੀ.ਸੀ. ਕੇਅਰ ਲਿਸਟਡ ਜਰਨਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ ਤੇ 'ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ' ਨਾਮ ਹੇਠ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਜਰਨਲ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਨਤੀਜੇ ਸਮੇਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋਣਾ ਯਕੀਨੀ ਸੀ। ਅਕਾਦਮਿਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਐਨੀ ਜਲਦ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਹੀ ਨਾ ਬਣਾ ਲੈਣੀ ਸਗੋਂ ਮੋਹਰੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸਦਨ ਦੀ ਮਿਹਨਤ, ਲਗਨ ਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਸਾਖਸ਼ਾਤ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸੀ। 'ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ' ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਕ ਛਾਪੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸਦੀ ਮੁਹਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਕੱਢਣ ਵੱਲ ਮੁੜ ਪਈ। ਇਹ ਮਾਰਗ ਬੇਸ਼ਕ ਕਠਿਨ ਸੀ ਪਰ ਅਸੀਂ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏ ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਛਾਪ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮੀਸ਼ੀਅਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਲਿਆ।

ਇਸ ਅਕਾਦਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨੇ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ, ਨਵੇਂ ਫੁਰਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਮਸਤਕ 'ਚ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੁਰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਹਕੀਕਤ 'ਚ ਦੇਖਣ ਲਈ ਸੁਪਨੇ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੇਰੀ 'ਸੁਪਨਸਾਜੀ' ਦਾ ਹਕੀਕੀ ਰੂਪ ਕੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਅਤੇ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ। ਸੁਪਨਾ ਤਾਮੀਰ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ, ਇਸਦਾ ਅਸਲ ਤੇ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਕੀ ਹੋਵੇ ਜੋ ਤਵਾਰੀਖ ਬਣੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੇ ਜਦ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਘੇਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੇ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਛੋਟੇ ਵੀਰ ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰੀ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਕੀਕੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਰਾਹ ਪੁੱਛ ਲਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਹਿਜ-ਭਾਅ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਸੰਭਵ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ 'ਚ ਅਦਭੁਤ ਵਿੱਦਿਆ ਕੇਂਦਰ ਤਾਮੀਰ ਕਰ ਦਿਓ। ਜਿਸਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ 'ਚ 'ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ 'ਗਿਣਾਤਮਕ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਗੁਣਾਤਮਕ' ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀ ਕਰ ਦਿਓ ਤਾਂ ਜੋ ਬੁਝ ਚੁੱਕੇ ਦੀਵੇ ਪੁਨਰ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤੇਜ਼ ਨਾਲ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰ ਦੇਣ। ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਸੂਰਜ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਫਿਊਚਰਿਸਟਿਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ' ਹੋਵੇ। ਇਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਜੋਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਦਰਜ ਕਰਾਵੇ ਅਤੇ 'ਕੋਈ ਫੀਸ ਨਹੀਂ' ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਅਮਲ 'ਚ ਉਤਰ ਸਭ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਮੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਖਿੜ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਊਰਜਾਵਾਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਉਡਾਨ ਨੂੰ 'ਰਸਤਾ' ਵੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਅਤੇ 'ਬਲ' ਵੀ। ਮੈਂ ਉੱਠਿਆ ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, 'ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ' ਬਣੇਗੀ ਤੇ ਇਸਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੋਣਗੇ। ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਂਹ ਦੀ ਕੋਈ ਲੇਸ-ਮਾਤਰ ਗੁਜ਼ਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਤਿ-ਬਚਨ ਕਹਿ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਖੁਦ 'ਸਾਹਦ' ਹਾਂ ਇਹ ਕੇਂਦਰ 'ਕੰਨਸੈਪਟ ਆਫ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ' ਤੋਂ 'ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ' 'ਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜਲਦ 'ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਆਫ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ' ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਤੁਸੀਂ, ਮੈਂ ਅਤੇ ਆਪਾਂ ਸਾਰੇ ਕਰਾਂਗੇ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਦ ਇਹ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਤੀਦਾਸ, ਸਤੀ ਦਾਸ ਅਤੇ ਭਾਈ ਦਿਆਲਾ ਜੀ ਦਾ 350 ਸਾਲ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਿਵਸ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਹੋ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 'ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ' ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ, ਸਤੀ ਦਾਸ, ਦਿਆਲਾ ਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਕੱਢਣਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਵਾਗ ਡੋਰ ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਸੰਪਾਦਕ ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ) ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜੋ ਬਹੁਤ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਖੂਬੀ ਨਿਭਾਅ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਾਰਜ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਥੇ ਮੈਂ ਇਹ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰੁਤਬੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਣ ਰਹੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਡੀਨ ਵਜੋਂ ਰੁਤਬੇ ਆਸੀਨ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕਰਦੇ ਭਰੇ-ਭਰੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਭਾਗ ਭਰੀ ਧਰਤੀ ਸਾਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਕਰਦੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਸਕੀਏ।

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ) ਐੱਸ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ

ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਟਰੱਸਟੀ

ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ (ਰਜਿ.)

ਸੰਪਾਦਕੀ

'ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ' ਦਸੰਬਰ 2025 ਅੰਕ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੌਂਪ ਮੈਂ ਫਖਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਇਹ ਫਖਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਐਨੇ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਇਹ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਐਨਾ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਮੈਂ ਕਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਤਾ ਪਿੱਛੇ ਮੇਰੀ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਰੰਗ ਲਿਆਈ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਮੈਂ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਤੁਰਾਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਨੂੰ ਲੱਭ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਮਸਤਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਜਬ-ਗਜ਼ਬ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਗੂੰਜਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਹੱਥ ਜੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਕਾਰਣ ਦੇ ਸਾਖਸ਼ਾਤ ਦੀਦਾਰੇ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ 'ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ' ਦੀ ਉਡਾਣ ਤੇ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਧਰੋਹਰ ਬਣਦੇ ਹਨ:

ਇਸ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਕਲਗੀ ਵਾਲੇ ਦੇ ਘੋੜੇ ਦੇ ਸੁੰਮਾਂ ਦੀ ਟਾਪ ਲੱਗੀ,
ਇਥੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ, ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ।

ਮੈਂ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਇਸ ਪਾਕ-ਧਰਤੀ ਦੀ ਪਾਕ-ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਨਾਲ ਛੂਹਾ ਧੰਨ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹਾਂ। ਪ੍ਰੋ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਇਲਾਹੀ ਬੇਲੇ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗੂੰਜਦੇ ਹਨ:

ਅਜਬ ਫਕੀਰਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ ਇਥੇ,
ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ ਪਿਆ ਵੱਸਦਾ।
ਇਹ ਗੁਰਾਂ ਵਾਲੀ ਧਰਤੀ ਹੈ,
ਇੱਥੇ ਸੱਚਾ ਦਰਬਾਰ ਹੈ।
ਇੱਥੇ ਦਿਲ ਪਿਆ ਝੁਕਦਾ,
ਇੱਥੇ ਪਿਆਰਾਂ ਮੱਲੇ ਮੱਲੀ ਪੈਂਦੀਆਂ।
ਇੱਥੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤੰਬੂ ਆਣ ਲੱਗਦੇ,
ਇੱਥੇ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪਿਆਰਾ ਰਾਖਾ ਸਾਡਾ।
ਇਹ ਥਾਂ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ
ਇੱਥੇ ਉਸ ਪਿਆਰੇ ਦਾ ਮਿੱਠਾ ਮਿੱਠਾ ਆਸਰਾ।

ਪ੍ਰੋ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੈਟਾਫਰ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਆਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਗਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋਣ ਕਿ ਇਸ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਤੇ ਸੋਨਾ ਵੀ ਉੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਬ-ਸ਼ਰਤੇ ਮਿਹਨਤ ਲਗਨ, ਸੱਚਾਈ ਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਬੀਜ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਬੀਜੇ ਗਏ ਹੋਣ। ਮੈਂ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਹੋ ਉਠਦੀ ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ 'ਭਵਿੱਖੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ' ਵੱਲ ਉਲਾਂਘ ਪੁੱਟਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ 'ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ' ਇਸ ਸਦਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀਆਂ ਅੰਗੜਾਈਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਭਲਾ ਇਹ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਵੱਲ ਕਿ ਅਗਰਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਦਸੰਬਰ 2025 ਦਾ ਇਹ ਅੰਕ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਦ ਕੌਮੀ ਤੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਮੁਰੀਦ ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ, ਭਾਈ ਸਤੀ ਦਾਸ ਅਤੇ ਭਾਈ ਦਿਆਲਾ ਜੀ ਦਾ 350ਵਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪੂਰਬ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਐਨੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਮਾਈ ਭਾਈ ਆਪੇ-ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦ ਪੂਰੀ ਲੋਕਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਫੁੱਲ ਭੇਂਟ ਕਰਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੈ ਤੇ ਭਲਾ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਤੁਰੰਤ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਕਿ ਇਹ ਅੰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦਾਨ ਨੂੰ ਸਮਰਪਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏ ਇਹ ਬਖਸ਼ਿਸ਼, ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਰਹਿਮਤ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖੁਦ ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਰਵਾ ਲਿਆ।

ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿਚਕਾਰ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਐਨ ਕੰਢੇ ਤੇ ਵੈਰਾਨੀ ਹੰਢਾ ਰਹੀ ਇਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਭਾਗ ਲਗਾਏ ਹਨ। 21 ਹਾੜ 1722 ਸੰਮਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੀ ਅੰਸ਼-ਵੰਸ਼ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤਾ ਰੰਧਾਵਾ ਜੀ ਅਬਾਦੀ ਦੀ 'ਮੋਹੜੀ' ਗੱਡਦੇ ਹਨ। ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਿੰਧੀ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਨਾਮ 'ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ' ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦਾ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਵੀ ਵੱਸ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਬੇਹੱਦ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਯੋਗ ਵੀ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਮਹਿਕਮਾ ਮਾਲ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿੱਚ ਦੋ ਨਾਮ 'ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ' ਅਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਸ ਨਗਰ ਦੀ ਹੋਈ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤ ਉਲੇਖ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ਸੁਨਿ ਕਾਰੀਗਰ ਲਗੇ ਉਸਾਰਨਿ ॥ ਸੁੰਦਰ ਘਰ ਸਮੇਤ ਬਿਸਤਾਰਨਿ ॥
ਇਕ ਧਰਮਸਾਲਾ ਬੜੀ ਬਨਾਈ ॥ ਜਿਸ ਮਹਿੰ ਸੰਗਤ ਉਤਰਹਿ ਆਈ ॥
ਰਾਖੇ ਦਰ ਅਨੇਕ ਚਹੁੰ ਓਰ ॥ ਗੀਰਖਮ ਮਹਿ ਸਮੀਰ ਕੀ ਲੋਰ ॥
ਇਸ ਦਰ ਕੇ ਕੋਤਿਕ ਬਨਵਾਏ ॥ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਬਸਾਏ ॥

ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਸਣ ਲਈ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਭੇਜੇ। ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰ ਮੱਥੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦੇ-ਵੇਖਦੇ ਗਹਿਮਾਂ-ਗਹਿਮੀ ਹੋ ਗਈ। ਘਰ-ਬਾਰ ਬਣਨ ਲੱਗੇ, ਵਿਉਪਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕਸਬ ਦੀ ਕੋਈ ਬੁੜ-ਤੋਟ ਨਾ ਰਹੀ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਲੀਲਾ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਜੰਗਲ-ਬੇਲਾ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, ਜਿਸਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਇਸ ਭੂ-ਖੰਡ ਦੇ ਭਾਗ ਬਦਲ ਦੇਣੇ ਸਨ।

ਜਿੱਥੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਲਈ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਸੀ ਤੇ ਜਬਰ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਮੂੰਹ ਭੰਨ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ੧੯ ਦੇ ਦੈਵੀ ਨਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਗਾਸ ਨੇ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ' ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸੀ ਤੇ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹਿ' ਇਸ ਧਰਤਿ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਾਗ ਵੀ।

ਮਹਾਰਾਜ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨਗਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਨਗਰ ਦੀ ਹਿੱਕ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਕ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਜਾਬਰਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਗੜ੍ਹ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਇਸ ਧਰਤਿ ਤੋਂ ਪੁੱਟ 'ਬੇਗਮਪੁਰ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਅੱਜ ਉਸ ਧਰਤਿ ਤੇ ਸਮੁੱਚਾ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਭਾਈ ਮੁਤੀ ਦਾਸ, ਭਾਈ ਸਤੀ ਦਾਸ, ਭਾਈ ਦਿਆਲਾ ਜੀ ਦਾ 350ਵੇਂ ਸਾਲ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਲਈ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤ ਇੱਕਠਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਧਰਤਿ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਸਤਕ ਛੁਹਾ ਆਪਣੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਉਸ ਪਾਕ-ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤਿ ਤੇ ਡਾ. ਐਸ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ ਜੀ ਨੇ 'ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਸੇ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਧਾਰਨ ਦਾ ਅਹਿਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਇਮਾਰਤ ਤਾਮੀਰ ਹੋਈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਗਹਿਮਾ-ਗਹਿਮੀ ਦਿੱਸਣ ਲੱਗੀ। ਕਲਾਸਾਂ ਲੱਗਦੀਆਂ, ਕਿੱਤਾ ਮੁੱਖੀ ਕੋਰਸਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਮਸਤਕ ਅੰਗੜਾਈ ਲੈਣ ਲੱਗੇ। ਸਦਨ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਦੀ ਮੰਗ ਇਸ ਕਦਰ ਵਧਣ ਲੱਗੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ 'ਸਦਨ' ਲਈ ਅਸੰਭਵ ਜਾਪਣ ਲੱਗਾ। ਸਾਡੇ ਮਾਨ ਯੋਗ ਚੇਅਰਮੈਨ ਜੀ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਉਪਰੰਤ ਇੱਕ ਅਦਭੁੱਤ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੰਨ ਵਿੱਚ ਹੈਰਾਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਉਮੰਗ ਵੀ। ਫੈਸਲਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਸੀਸ ਤੇ ਓਟ ਆਸਰਾ ਲੈ ਇਸ ਧਰਤਿ ਤੇ ਇੱਕ ਇਹੋ ਅਜਿਹੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਜੋ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਚੇਤਿਆਂ ਦਾ ਭਾਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸਚਮੁੱਚ ਉਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਨੀਂਹ ਪਥਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਖਰੀਦ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਈ ਇਹ 'ਵੱਡੀ ਰਾਸ਼ੀ ਡਿਪਾਜ਼ਟ' ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਵੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਤਾਮੀਰ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਤਹਿਤ 'ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਰਨਿੰਗ ਸਪੇਰਟਿੰਗ ਸੈਂਟਰ' ਨੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਤਿ-ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜਲਦ 'ਪਰੈਕਟਿਸ ਆਫ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ' ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਵੇਗੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਬਾਨੀ ਲਈ ਇੱਕ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਤੇ ਵੱਡੇ ਅਕਾਦਮੀਸ਼ੀਅਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਵੱਲ ਵੱਧਣ। ਜਦ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮਾਨਯੋਗ ਚੇਅਰਮੈਨ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਬੁਖੇਰਦੇ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਉਡੀਕ ਕਰੋ, ਸਭ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਸੱਚਮੁੱਚ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰੁਤਬੇ ਦੇ ਰੁਤਬੇਦਾਰ ਬਾਰੇ ਸਦਨ ਦੇ ਇੱਕ ਭਰਵੇਂ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਚੁੱਪੀ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ। ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਝਲਕ ਸਭ ਚੇਹਰਿਆਂ ਤੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿੱਦਿਅਕ ਮਾਹਰ ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਇਸ ਰੁਤਬੇ ਲਈ 'ਸਹੀ' ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਮਾਹਰ ਦੇ ਹੱਥ ਜਦ 'ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ (ਫਿਊਚੇਰਿਸਟਿਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ) ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਨਤੀਜੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋਣਗੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ, ਸਾਰੇ ਹੀ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕੁੱਝ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਿ ਆਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਤੁਸੀਂ ਤੇ ਆਪਾਂ ਚਾਂਸਲਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਡਾ. ਐਸ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ ਤੇ ਵਾਇਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਦ ਰੁਤਬੇ-ਆਸੀਨ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਫਿਰ ਬਣ ਰਹੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਫਲੀ-ਭੂਤ ਤੇ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸੀ।

ਇਸ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਦਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਇਕ ਹੋਰ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪੁਲਾਂਘ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਛਪਾਈ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਖੋਜ-ਪੌੜ੍ਹਕਾ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਸ਼ੇ ਅਧੀਨ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਛਾਪ ਰਹੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਇੱਕ ਚੇਅਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਸਾਡੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। 'ਖੋਜ-ਪੌੜ੍ਹਕਾ' ਦਾ ਸਾਡਾ ਇਹ ਮਿਆਰੀ ਅੰਕ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ 350ਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਉਸ ਪਵਿੱਤਰ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੋ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਨਤਮਸਤਕ ਹੋਣ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੋਜ-ਪੇਪਰ ਛਾਪੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਨਵੇਂ ਹਨ ਕੁੱਝ ਪੁਰਾਤਨ ਜੋ ਸਾਡੇ ਵਡੇਰੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਬੇਨਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹਨ।

ਮੈਂ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਡਾ. ਐਸ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਮਿਲਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਹੋਸਲਾ ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਲਈ ਸਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਕਰ ਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਐਨੇ ਵੱਡੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੰਪੰਨ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜੀਆਂ ਦੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਡਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾ ਦੇਵੀ, ਇੰਦਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ, ਰੇਹਿਤ ਅਤੇ ਨਮਨ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ੁਕਰ ਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ। ਆਖਰ ਤੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਇਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਨਮਨ ਕਰਦੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਹੈ।

ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਭ ਨਾਲ ਫਤਹਿ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪਾਉਂਦੀ ਹਾਂ ।
ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ
ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹਿ ॥

ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੋਰ (ਡਾ.)

ਮੁਖ ਸੰਪਾਦਕ

ਸਰਪ੍ਰਸਤ

ਡਾ. ਐੱਸ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ

ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਟਰੱਸਟੀ, ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ

ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ

ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ- ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ, ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ 'ਭਵਿੱਖੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ' ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ।

ਡਾ. ਰਾਜ ਬਹਾਦੁਰ- ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਰਜਨ, ਸਾਬਕਾ ਵੀ.ਸੀ., ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਯੂਨੀ. ਆਫ਼ ਹੈਲਥ ਸਾਇੰਸਜ਼, ਫਰੀਦਕੋਟ।

ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ- ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਕ, ਪਟਿਆਲਾ ।

ਡਾ. ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ- ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ।

ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਿੱਜਰ- ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਰਜਿਸਟਰਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ- ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਓਪਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ - ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੋਰ - ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਡੀਨ, ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ 'ਭਵਿੱਖੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ' ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ।

ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ

ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੋਰ (ਸੰਪਾਦਕ) - ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਡੀਨ, ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ 'ਭਵਿੱਖੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ' ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ।

ਡਾ. ਅਨਵਰ ਚਿਰਾਗ- ਮੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਡਾ. ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ- ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਡਾ. ਮਨਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ- ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁੱਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਕੋਰ ਸਿੱਧੂ- ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ।

ਡਾ. ਸੰਦੀਪ ਕੋਰ- ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ- ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੋਰ- ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਮੁੱਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਫ਼ਾਰ ਵੇਮੈਨ ਸਿੰਧਵਾਂ ਖੁਰਦ (ਲੁਧਿਆਣਾ)

December 2025, Vol.VII Issue II, E-ISSN2583-746X
ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਛਿਮਾਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ

ਯੂ. ਜੀ. ਸੀ ਕੇਅਰ ਲਿਸਟਡ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ
ਮਾਹਰ ਸਮੀਖਿਆ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਦਸੰਬਰ 2025
ਮਾਹਰ ਸਮੀਖਿਆ ਪੈਨਲ

ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ- ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਓਪਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ- ਇੰਚਾਰਜ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਓਪਨ ਯੂਨੀ., ਪਟਿਆਲਾ।

ਡਾ. ਦੀਪਸ਼ਿਖਾ- ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਓਪਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਡਾ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ- ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਹਿਸਟਰੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਡਾ. ਪ੍ਰਭਲੀਨ ਸਿੰਘ- ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਤੇ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਵਿਭਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਫਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਡਾ. ਪਵਨ ਕੁਮਾਰ- ਸੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਮੁਰਾਰੇ ਵਾਲੇ ਚੇਅਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਡਾ. ਸ਼ਿਵਾਨੀ ਸ਼ਰਮਾ- ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਡਾ. ਰਮਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ - ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਧਰਮ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ- ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ- ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ।

ਡਾ. ਰਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ - ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਧਰਮ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

VIDIYA SAGAR PATRIKA

Multilingual Biannual Social Sciences Peer Reviewed

UGC Care Listed Journal

December 2025, Vol.VII Issue II, E-ISSN 2583-746X

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਛਿਮਾਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਹਰ ਸਮੀਖਿਆ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਦਸੰਬਰ 2025

ਤਤਕਰਾ

• ਦੇ ਸ਼ਬਦ - ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਐਸ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ		I-II
• ਸੰਪਾਦਕੀ - ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ		III-V
1. ਲਹੂ ਨਾਲ ਕੰਧ ਤੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਇਬਾਰਤ	- ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ	- 1
2. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰ-ਅਨੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਧੁਬੜੀ ਤਕ	- ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ	- 6
3. ਸ਼ਲੋਕ ਮਹਲਾ 9 ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ	- ਪ੍ਰੋ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ	- 16
4. ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ	- ਡਾ. ਅਕਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ	- 25
5. ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸੰਬੰਧੀ ਉਲੇਖ	- ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ	- 30
6. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੈਰਾਵਿਕ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ	- ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਦੇਵ ਕੌਰ	- 35
7. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ	- ਪ੍ਰੋ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਢਿਲੋਂ	- 42
8. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਆਕਰਨਕ ਅਧਿਐਨ	- ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ	- 49
9. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ	- ਪ੍ਰੋ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	- 61
10. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ : ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ	- ਡਾ. ਸੰਦੀਪ ਸਿੰਘ	- 69
11. ਅਨੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੱਕ: ਸਿੱਖ ਵਿਰਾਸਤ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਾਰਗ ਦਾ	- ਸੰਦੀਪ ਬਰਾੜ	- 73
12. ਅਗਤਿ ਬਿਨਾ ਸਹਸਾ ਨਹ ਚੁਕੈ	- ਡਾ. ਪਵਨ ਕੁਮਾਰ	- 86
13. ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਿਮਰਐ	- ਡਾ. ਦੀਪਸਿੰਘ	- 93
14. ਨਵ ਜੀਏਸਟੀ ਦੀ ਗੁਰੂਆਤ — ਜੀਏਸਟੀ ਪਰਿਸ਼ਦ 2025 ਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਮੈਂ ਭੂਮਿਕਾ ਏਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ	- ਕੁ. ਗੁਰਮੀਤ ਦਿਲੀਪ ਨਾਰੇਕਰ	- 101
15. ਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁਗਾਂ ਪਰ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ: ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਔਰ ਪਛਾਨ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਏਕ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀਯ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ	- ਭਵੇਤਾ ਸਿੰਘ	- 116
16. Guru Tegh Bahadur Ji: From Bani to Sacrifice	- Dr. Vinod Kumar, Dr. Gurmeet Singh	- 126
17. Reassessing Democratic Ideology of Guru Tegh Bahadur Ji	- Dr. Raminderjeet kaur	- 132
18. Exploring Students' Attitude towards E-Learning	- Puja Saini	- 140
19. Appropriation of Beast Fable in Contemporary Literature: A Study of Vikram Seth's Beastly Tales	- Paramjeet Kaur	- 147
20. Perception of Secondary School Students towards Smart Classroom and Traditional Classroom	- Dr. Saba Parveen, Dr.Mohammad Muqarram	- 156
21. Transforming Academic Libraries: Aligning with India's NEP 2020	- Prof. shaveta	- 161
22. Old Age And Post-Retirement: A Psycho-Social Analysis Of The Older Adults	- Rudhrakshi Ramesh Mayekar Rakshanda Mayekar	- 167
23. Himalayan Hemp Ecotay: Circular Bioeconomy Potential of Hemp in India's First Hempcrete Homestay in Uttarakhand	- Madhushree Barik	- 174
24. Institutional and Demographic Determinants of Teachers' Perceptions of Blended Learning in Higher Education: Evidence from the Salem Region	- Syed Fazil Shariq S Dr. R. Subramaniya Bharathy	- 183

ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ

Sr.No.	Journal Title	ISSN	E-ISSN	UGC-CARE coverage years	View
1	Vidiya Sagar Patrika	NA	2583-746X	from January-2024 to Present	

NOTE

The copying or cloning of the "VIDIYA SAGAR PATRIKA: Multilingual Biannual Social Sciences Peer Reviewed UGC Care Listed Journal" is a crime under Indian copyright law. Copyright infringement falls under the purview of THE COPYRIGHT ACT, 1957, primarily Sections 63 to 70, which stipulate penalties of up to 3 years of imprisonment, or a fine, or both. Additionally, THE BHARATIYA NYAYA SANHITA, 2023, Section 317(2), regarding the receiving of stolen property, prescribes up to 3 years of imprisonment, or a fine, or both. Unauthorized access to data is addressed under the IT Act, Section 66B, with penalties of up to 3 years of imprisonment, or a fine of up to one lakh rupees, or both. Furthermore, the theft of data owned by you or your company is covered under THE BHARATIYA NYAYA SANHITA, 2023, Section 303, which imposes penalties of up to 3 years of imprisonment, or a fine, or both.

Please note that our journal does not issue any certificates. For verification purposes, you can check your paper online on our website. As a biannual journal, we publish only two issues per year. For certification inquiries, please contact us at our email: editorinchief@sovs.in

ਲਹੂ ਨਾਲ ਕੰਧ ਤੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਇਬਾਰਤ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਹਿਲੀ ਅਪ੍ਰੈਲ 1621 (ਵੈਸਾਖ ਵਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸੰਮਤ 1678) ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ। 44 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੌਵੇਂ ਨਾਨਕ ਵਜੋਂ ਗੁਰਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। 54 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਧਰਮ ਰਖਿਅਕ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬੀਬੀ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ (ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ) ਦੀ ਦਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਤਾਲੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। 54 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਹ ਮੁਗਲੀਆਂ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਤੁਅੱਸਬੀ ਉਲਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਆਮ ਬੰਦੇ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਉਹ ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ ਵਜੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਖੁਣੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਏਸੇ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ:

ਠੀਕਰ ਫੋਰ ਦਿਲੀਸ ਸਿਰ ਪ੍ਰਭੁ ਪੁਰ ਕਿਯਾ ਪਯਾਨ,
ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸੀ ਕ੍ਰਿਯਾ ਕਰੀ ਨ ਕਬਹੂ ਆਨ।

ਇਹ ਬਿੰਬ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਚਾਦਰ ਵਾਂਗ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਤਿ ਸਾਰਿਆਂ ਸਮਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਹੋ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ, ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਦੈਵੀ ਸਕਾਰਾਮਕਤਾ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਏਸੇ ਦੀ ਸਦ ਪ੍ਰਸੰਗਕਤਾ ਨੂੰ ਲਹੂ ਨਾਲ ਕੰਧ ਤੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਇਬਾਰਤ ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਹਰ ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੇਸੇ ਭੱਟ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੇ ਬਾਣੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੁਰ ਵਾਂਗ ਹਰ ਸਮਕਾਲ ਦੀ ਲੋਕ-ਭਾਵਨਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ:

ਚਿਤ ਚਰਨ ਕਮਲ ਕਾ ਆਸਰਾ, ਚਿਤ ਚਰਨ ਕਮਲ ਸੰਗ ਜੋੜੀਐ।
ਮਨ ਲੋਚੈ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦੀ ਇਹ ਮਨ ਹੋੜੀਐ।
ਬਾਂਹੀ ਜਿਨਾਂ ਦੀ ਪਕੜੀਐ ਸਿਰ ਦੀਜੈ ਬਾਂਹਿ ਨਾ ਛੋੜੀਐ।
ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬੋਲਿਆ ਧਰ ਪਈਐ ਧਰਮ ਨ ਛੋੜੀਐ।

ਇਸ ਕਾਵਿ ਪਰਤ ਰਾਹੀਂ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਸਮਝ ਸਕਾਂਗੇ ਕਿ ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕਲਾ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਧਾ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰਧਾ ਮਾਧਿਅਮ, ਭਾਈਚਾਰਕਤਾ ਤੱਕ ਹੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਲਾ ਮਾਧਿਅਮ ਇਨਸਾਨੀਅਤ/ਮਾਨਵਤਾ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਧਰਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਨਾਲ ਇਹੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਸੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਕੱਟੜ ਨਿਭਾ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪੱਕਾ ਨਿਭਾ ਗੁਰਮਤਿ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣ ਦਾ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਸਿੱਖ ਰਹੱਸਵਾਦ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਚਿੰਤਨਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭੇੜ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਟਿਕਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਅਜੇ ਅਸੀਂ ਤੁਰਨਾ ਹੈ। ਤੁਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇਗੀ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਵਜੂਦ ਸਮੋਈ ਸੌਖ ਵੱਲ ਉਲਾਰ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮ ਨੂੰ ਧਰਮ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਆਮ ਧਰਮਾਂ ਵਾਂਗ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਆਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਆਸਥਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ, ਅਧਿਆਤਮ ਨੂੰ ਹਾਸੀਏ ਤੇ ਧੱਕ ਕੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਲਟ ਪੁਲਟ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮ ਦਾ ਖੰਭ ਲਾ ਕੇ ਉਡ ਜਾਣਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੋਇਆ (ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ) ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ, ਅਧਿਆਤਮ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਧਿਆਤਮ, ਧਰਮ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਚ ਧਰਮ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਤਾਂ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਧਿਆਤਮ, ਧਰਮ ਵਾਂਗ ਕੱਟੜ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨ ਹੀ ਬਹੁਵਚਨੀ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੱਟੜਤਾ, ਜਗਿਆਸਾ ਦੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਰਚਣ ਵਾਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਹਉਮੈ ਦਾ ਕਿਸੇ

ਵੀ ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਉਲਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਪਾਪ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਾਪੀਆਂ ਦੇ ਪਾਪ ਵੀ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (ਪਾਪਨ ਤੇ ਅਤਿ ਪਾਪ ਲਜਾਹੀ)। ਧਰਮ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਧਾਰਮਿਕ ਦਿੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵਾਸਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸ਼ੋਰੀਲੇ ਦਿੱਖ/ਪਛਾਣ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਧਿਆਤਮ, ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਮਨਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮੌਜ ਦਾ ਵਹਿਣ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਣ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਰੂਹ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ, ਬਹੁ ਵਚਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਿ ਕਹਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਰਲਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਘਟ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੰਡਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਧਿਆਤਮ ਨੂੰ ਡੁਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਰੰਗ ਅਤੇ ਖਿੱਤੇ ਹੋਏ ਫੁੱਲ ਵਾਂਗ ਯੱਕ-ਰੰਗੀਅਤ ਦੀ ਕੋਈ ਮੁਥਾਜੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹਜ਼ੂਰ ਦਾ ਵਿਰਾਸਤੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਖੇੜਾ ਹੀ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀ ਪਹਿਰੇਦਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਅੰਤਰਸਬੰਧਤਾ ਦੀ ਲੀਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਸਿੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਲਗਾਤਾਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਾਂ ਮੱਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਜੋਂ ਸੰਭਾਲੇ ਹੋਏ ਵੀ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਧੁਰੋਹਰ ਵਜੋਂ ਇਹੀ ਸਿਧਾਂਤਕੀ, ਸ਼ਬਦ, ਸ਼ਬਦ-ਸੁਰਤਿ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਏਸੇ ਨੂੰ ਵਾਰਸਾਂ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਪੰਥ ਗਰਦਾਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਾਂਗੇ ਤਾਂ ਸਮਝ ਸਕਾਂਗੇ ਕਿ ਝੂਠ, ਸੱਚ ਅੱਗੇ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤ, ਧਰਮ ਅੱਗੇ ਇਵੇਂ ਹੀ ਹਾਰਦੀ ਆਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਫੈਸਲੇ/ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਅੱਗੇ ਹਾਰ ਗਿਆ ਪਰਵਾਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਲੱਖੀ ਜੀ ਦਾ ਉਸ ਚੇਫੇਰੇ ਫੈਲੇ ਆਤੰਕ ਵਿਚ ਭੈਅਮੁਕਤ ਨਾਬਰੀ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਰਾ ਵੀ ਏਸੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਭਾਈ ਮਤੀ, ਭਾਈ ਸਤੀ ਦਾਸ ਅਤੇ ਭਾਈ ਦਿਆਲਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਵੀ ਏਸੇ ਸਤਿਤਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਂਹਦ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮ ਅੱਗੇ ਧਰਮ ਦੇ ਹਾਰਨ ਵਾਂਗ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਮਲ (ਇਤਿਹਾਸ) ਅਤੇ ਅਮਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (ਬਾਣੀ) ਨਾਲ ਉਸਰੇ ਸਿੱਖ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਾਲ ਜੀਉ ਅਤੇ ਜਿਊਣ ਦਿਉ ਦੀ ਸਾਰੇ ਸਮਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਦਤਿ ਜੋਤਿ ਅਤੇ ਜਾਹਰਾ ਜ਼ਹੂਰ ਵਾਂਗ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਥਾਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਕੇ ਹੀ ਨਿਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਨਿਭਣ ਦੀਆਂ ਵੰਗਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਬਾਣੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਗਿਆਸਾ ਦੀ ਪ੍ਰਚੰਡਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਗਿਆਸਾ, ਅਧਿਆਤਮ ਵੱਲ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਸਤੇ ਕਦਮ ਪੁੱਟਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਦਮ ਨਾਲ ਮਨ ਦੇ ਮਾਨ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:

ਸਾਧੋ ਮਨ ਕਾ ਮਾਨੁ ਤਿਆਗਉ॥

ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਸੰਗਤਿ ਦੁਰਜਨ ਕੀ ਤਾ ਤੇ ਅਹਿਨਿਸਿ ਭਾਗਉ॥ 219

ਇਹ ਮਾਰਗ "ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਗੁਨ ਗਾਵਉ" ਦਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ "ਮੁਕਤਿ ਪੰਥ" ਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ "ਅਚੇਤ ਪਾਪ" ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਪੈਦਾ ਹੋਕੇ ਇਹ ਸਚਾਈ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਹੀ ਸਰੋਕਾਰ, ਕਰੁਣਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਵੱਲ ਸੇਧਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ:

ਮਾਨਸ ਦੇਹ ਬਹੁਰਿ ਨਹ ਪਾਵੈ ਕਛੁ ਉਪਾਉ ਮੁਕਤਿ ਕਾ ਕਰੁ ਰੇ॥

ਨਾਨਕ ਕਹਤ ਗਾਇ ਕਰੁਨਾ ਮੈ ਭਵਸਾਗਰ ਕੈ ਪਾਰਿ ਉਤਰੁ ਰੇ॥ 220

ਇਸ ਨਾਲ ਇਸ ਗੁਰਮਤੀ ਸੱਚ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਗੁਨੀ ਹੋਈ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਕਨੀਕ ਨਾਲ ਉਹ ਫੌਲਾਦ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਉਹ ਤਲਵਾਰ ਘੜੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਧਾਰ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਬਖਸ਼ੀ ਹੋਈ ਜੋਤਿ ਅਤੇ ਜੁਗਤਿ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕੀ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬੰਦੇ ਅੰਦਰ ਸੌਂ ਗਈਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਅਖਵਾਈ ਸੀ/ਹੈ। ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਜੇਤੂ ਪਹਿਲਤਾਜ਼ਗੀਆਂ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਖਤਰਿਆਂ ਵੱਲ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ

ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ, ਸਮਕਾਲ ਦੇ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਸਿਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸੱਚ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਧਿਆਤਮ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਿਚਕਾਰ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਇਹ ਸੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਰੰਗੀਅਤ ਧਰਮ ਦੀ ਦਾਹਵੇਦਾਰੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਅਨੁਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਨ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਅਕਾਲ ਦਾ ਸ਼ਰੀਕ ਹੋਣ ਦਾ ਭਰਮ ਪਾਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਚ ਨਾਲ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਿਭਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਿਭਾਅ ਦੇਹ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਕਾਲ ਦਾ ਨਾ ਟਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਸੱਚ ਹੈ:

ਹਰਿ ਕੀ ਗਤਿ ਨਹਿ ਕੋਊ ਜਾਨੈ॥

ਜੋਗੀ ਜਤੀ ਤਪੀ ਪਚਿ ਹਾਰੇ ਅਰੁ ਬਹੁ ਲੋਗ ਸਿਆਨੇ॥ ਰਹਾਉ॥ 537

ਭਰਮ ਵਿਚ ਭੁੱਲੀ ਹੋਈ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਕੁਤੇ ਦੀ ਪੂਛ (ਸੁਆਨ ਪੂਛ) ਕਿਹਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਾਨਸਿਕਤਾ "ਅਪਨੇ ਹੀ ਸੁਖ ਸਿਉ ਸਭ ਲਾਗੇ.." ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਫਸੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ "ਸਭ ਕਿਛੁ ਜੀਵਤ ਕੇ ਬਿਵਹਾਰ" (536) ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ "ਕਰਿ ਪਰਪੰਚ ਉਦਰ ਨਿਜ ਪੋਖਿਓ ਪਸੁ ਕੀ ਨਿਆਈ ਸੋਇਓ" (633) ਵਰਗੀ ਕ੍ਰਮਤਿ ਹੈ। ਕ੍ਰਮਤਿ ਨੂੰ ਸੁਮਤਿ ਵਿਚ ਬਦਲ ਸਕਣ ਦੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਮੁਦਈ ਹੈ ਗੁਰੂ-ਚਿੰਤਨ। ਇਹ ਆਤਮ ਕੇਂਦਰਤ ਹੈ ਅਤੇ "ਆਪਾ ਚੀਨੈ" ਦੁਆਰਾ ਉਸਾਰਿਆ ਅਤੇ ਟਿਕਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੰਦਾ, ਬੰਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਹਫਿਆ ਹੋਇਆ ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਤਾਂ ਜੁੜ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਿਆਂ ਅਤੇ ਝੋਰਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲੇ? ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਨਿਭਣ ਦੀ ਅਸਮਰਥਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਅਬ ਮੈ ਕਉਨੁ ਉਪਾਉ ਕਰਉ॥

ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਮਨ ਕੇ ਸੰਸਾ ਚੁਕੈ ਭਉ ਨਿਧਿ ਪਾਰਿ ਪਰਉ॥ 1॥ 685

ਏਸੇ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਧਰਮ, ਧੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਦਰ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਢੂੰਡਣ ਦੀ ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਮੱਕੜੀ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਹੀ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਬੰਦੇ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:

ਭੂਲਿਓ ਮਨੁ ਮਾਇਆ ਉਰਝਾਇਓ॥

ਜੋ ਜੋ ਕਰਮ ਕੀਓ ਲਾਲਚ ਲਗਿ ਤਿਹ ਤਿਹ ਆਪੁ ਬੰਧਾਇਓ॥ 1॥ ਰਹਾਉ॥ 702

ਚੇਤਨਾ ਵਿਹੂਣ ਅਣਗਹਿਲੀ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਬੰਦੇ ਨੂੰ "ਚੇਤਨਾ ਹੈ ਤਉ ਚੇਤ ਲੈ..." ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ "ਨਿਰਭੈ ਪਦੁ" (726) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਜੋ ਨੈਰੇਟਿਵ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰ "ਹਰਿ ਜਸ" ਅਰਥਾਤ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੈ:

ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸਿਆ ਸੋ ਸੁਨ ਰੇ ਭਾਈ॥

ਨਾਨਕ ਕਹਿ ਪੁਕਾਰਿ ਕੈ ਗੁਰੁ ਪ੍ਰਭ ਸਰਨਾਈ॥ 727

ਗੁਰੂ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਚੋਂ ਲੈਣ ਯੋਗ (ਗੁਰੂ ਇਹੁ ਭੇਦੁ ਬਤਾਵੈ/830) ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਅਤੇ ਛੱਡਣ ਯੋਗ (ਨਿਹਫਲ ਧਰਮੁ ਤਾਹਿ ਤੁਮ ਮਾਨਹੁ/831) ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਜੋ ਸੰਭਾਲਿਆ ਅਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਲਜੁਗ ਵਿਚ ਨਾਮ ਜੀਓਣ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਾਂਗ ਸਮਝੋ ਅਤੇ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ:

ਕਲ ਮੈ ਮੁਕਤਿ ਨਾਮ ਤੇ ਪਾਵਤ ਗੁਰੁ ਯਹੁ ਭੇਦੁ ਬਤਾਵੈ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੋਈ ਨਰੁ ਗੁਰੂਆ ਜੋ ਪ੍ਰਭ ਕੇ ਗੁਨ ਗਾਵੈ॥ 831

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਾਗ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਦਾ ਵਾਧਾ (1352) ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਮਾਇਆ ਦੇ ਰਸਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਪਰਾਮਤਾ ਅਤੇ ਹਰੀ ਦੀ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਬਚਨਬੱਧ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਤੁਲਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮਰਮ ਦਾ ਭੇਦ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਹੈ:

ਰਾਮੁ ਸਿਮਰਿ ਰਾਮੁ ਸਿਮਰਿ ਇਹੈ ਤੇਰੈ ਕਾਜਿ ਹੈ॥

ਮਾਇਆਂ ਕੋ ਸੰਗੁ ਤਿਆਗੁ ਪ੍ਰਭ ਜੁ ਕੀ ਸਰਨਿ ਲਾਗੁ॥

ਜਗਤ ਸੁਖ ਮਾਨੁ ਮਿਥਿਆ ਝੂਠੇ ਸਭ ਸਾਜੁ ਹੈ॥ 1॥ ਰਹਾਉ॥ 1352

ਨਹੀਂ ਸਮਝਾਂਗੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਵਚਨ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਕਿ "ਬੀਤ ਜੈਹੈ ਬੀਤ ਜੈਹੈ ਜਨਮੁ ਅਕਾਜੁ ਰੇ"॥ ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਹਨ ਨੌਵੇਂ ਮਹਲੇ ਦੇ ਸਲੋਕ (1426)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਸੰਗੋੜ ਦੇਣ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸਮਾਦੀ ਵੈਰਾਗ ਨੂੰ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਤੱਕ ਲੈਕੇ ਜਾਣ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਜਿਮਵਾਰ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਨ ਕਦੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਂਘ ਲਈ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਵੇਖਾਂਗੇ ਤਾਂ ਸਮਝ ਸਕਾਂਗੇ ਕਿ ਗੁਰ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਥਾਨਿਕਤਾ ਤੋਂ ਗਲੋਬਲ ਤੱਕ ਲੈਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਗੁਰੂ-ਦੇਹ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸ਼ਰਧਾ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰੀ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਦੀ ਧੁਰੋਹਰ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਫਿਰ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵਾਂਗ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਤਤਪ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਾਂਗ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿਚ ਉਤਾਰੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਏਸੇ ਨੂੰ ਸਥਾਨਿਕਤਾ ਤੋਂ ਗਲੋਬਲ ਵੱਲ ਸੇਧਤ ਹੋਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਸਥਾਪਿਤ ਤਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਚਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਗੁਰਮਤਿ ਨੂੰ ਟਿਕਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲ ਦੇਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਗਰੀਬ ਪੁੱਤਰ ਕਹਾਉਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕਾਂਗੇ। ਗੁਰੂ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਸਥਾਪਤੀ ਆਸਥਾ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਮਾਡਲ ਵਿਚ ਢਾਲੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਬਿਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਹੀਂ ਟਿਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਦਾ ਸੱਚੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਬ ਪਰਵਾਨਿਤ ਵਿਚ "ਨਾ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀ ਬਿਗਾਨਾ ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ..1299", "ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਭੈ ਏਕੈ ਪਹਿਚਾਨਬੋ..", "ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੇ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨੁ/473" ਅਤੇ "ਸਰਬਤ ਦਾ ਭਲਾ" ਨੂੰ ਜਿਸ ਤੱਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚਾਵਾਂਗੇ, ਉਹ ਸਿੱਖ ਹੋਏ ਬਿਨਾ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਵੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਏਸੇ ਸੁਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭੁਗਤਦੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਰੱਖ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਏਸੇ ਦੀ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਅਤੇ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਕੁਤਵਾਲੀ ਦਾ ਦਰੋਗਾ ਖਵਾਜਾ ਅਬਦੁੱਲਾ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਏ ਸਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਏਸੇ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਖੁੰਝਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਅਗਾਊਂ ਸੋਚਕੇ ਏਜੰਡਾ ਤਿਆਰ ਕਰਣ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਕਦੇ ਤੁਰੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਵੱਡੀ ਲੋੜ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਘਟਗਿਣਤੀ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਿਕਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖੀ ਟਿਕਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਕੌਮੀਅਤ ਵਾਂਗ ਸੋਚਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਏਸੇ ਨੂੰ ਯੂ.ਐਨ.ਓ ਵਾਂਗ ਯੂ.ਐਮ.ਓ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗਲੋਬ ਵਿਚ ਘਟ ਗਿਣਤੀ ਹੋਣਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਣ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬਹੁ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਲਮੀ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਕਰੋਨਾ ਕਾਲ, ਇਕ ਅਵਸਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੈਕੇ "ਕਲੂ ਆਇਓ ਰੇ.." ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਤੁਰਦੇ ਤਾਂ "ਨਾਮ ਬੋਵਹੁ.." ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕੀ ਨੂੰ ਮਨਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਦੀ ਚੁਲ ਬਨਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਨੌਵੇਂ ਮਹਲੇ ਦੇ ਸਲੋਕ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਬਿਖਿਅਨ ਸਿਉ ਕਾਹੇ ਰਚਿਓ ਨਿਮਖ ਨ ਹੋਹਿ ਉਦਾਸੁ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਭਜੁ ਹਰਿ ਮਨਾ ਪਰੈ ਨ ਜਮ ਕੀ ਫਾਸ॥ 2॥ 1426

ਧਰਮ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਤੱਕ ਸੰਗੋੜਣ ਤੋਂ ਅਗੇ ਤੁਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਆਲਮੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਚੇਤਨਾ ਕੇਂਦਰ ਵਾਂਗ ਵਰਤ ਸਕਾਂਗੇ। ਲੋੜ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਪੱਕਣ ਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਰਾਸਤ ਅਤੇ ਮਾਲਕੀ ਵਿਚਕਾਰ ਫਰਕ ਕਰ ਸਕਣ ਦਾ ਬਿਬੇਕ ਗੁਆਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜਾਂਗੇ ਤਾਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਦੀ ਅੰਤਰਸਬੰਧਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸੁਰ ਵਿਚ ਉਸਾਰਨ ਦੇ ਅਵਸਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਣਗੇ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਜੇਤੂ ਪਹਿਲ ਤਾਜ਼ਗੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੁਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਾਨ ਹੋ ਸਕਣਗੀਆਂ। ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗੁਨੀ ਹੋਈ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਜੋਂ ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਸੰਗਯਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਵਿਸਮਾਦੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਮਨ ਦਾ ਮਾਨ (ਮਾਇਆ ਉਰਝਾਇਓ/702) ਤਿਆਗਣ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ (ਰੇ ਮਨੁ ਰਾਮ ਸਿਉ ਕਰਿ ਪ੍ਰੀਤਿ/631) ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ 59 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ 57 ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਕਾਇਨਾਤੀ ਮਹਾਂਨਿਤ ਵਿਚ ਚਲਦੀਆਂ ਅੰਤਰ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੌਧਿਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਇਸ ਲੇਖ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਬੌਧਿਕਤਾ ਜਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਗੁੰਝਲਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਉਲਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਨਤੀਜਨ ਬੰਦਾ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਲਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਵਿਸਮਾਦੀ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਿਜ਼ ਮਨ ਦਾ ਮਸਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਮਨ ਨਾਲੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਜਾਣ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮਨ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੈੜਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਨਿਗਰਾਨ ਵਾਂਗ ਵਰਤ ਕੇ ਮਾਨਵ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਤੱਕ ਲੈਕੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ ਧਰਮ ਦਾ ਮੰਡੀਕਰਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ, ਸਬੰਧਤ ਧਰਮ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਰੁਕਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਮਾਨਵ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਉਸਾਰੂ ਘਾੜਤ। ਏਸੇ ਨਾਲ ਨੈਤਿਕ-ਮਾਡਲ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਟਿਕ ਗਿਆ ਹੈ ਆਰਥਿਕ ਮਾਡਲ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਲੈ ਸਕਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਬਦਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਲੈਕੇ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਵਿਚੋਗਿਰੀ ਵਾਲਾ ਮਾਡਲ। ਏਸੇ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਦੇਹੀ ਨਾਲੋਂ ਜੋਤਿ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਕੇ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੋਲ ਕੇ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਰੂਹ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖੰਭਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਉਡਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਮਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਪੰਜ ਪੀਰਤੀਆਂ (1469-1708) ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਜੋਂ ਢਲਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਸਰਬਤ ਦੇ ਭਲੇ ਤੋਂ ਨਿਓਟਿਆਂ ਦੀ ਓਟ ਤੱਕ ਉਸਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਟੜਤਾ ਦੀ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਏ ਬਿਨਾ ਕਹਿਣਾ ਇਹ ਚਾਹ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਏਸੇ ਨੂੰ ਜੇ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਦਿਤੀ ਗਈ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਚਾਬੀ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹੀਏ ਤਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਮਾਡਲ (ਵੋਲੁਨਟੇਇਰਨਿਗ ਮੋਦਲ) ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਏਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਹੁੰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ, ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਰੱਖਣ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਗੁਰੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਸੀ (ਛਾਏ ਜਾਤੈ ਏਕਤਾ ਅਨੇਕਤਾ ਬਿਲਾਇ ਜਾਤੀ..ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ), ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗਲੋਬ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਨਿਭਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਏਜੰਡਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁੰਮੇਵਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਅਗੇ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

ਨਾਮੁ ਰਹਿਓ ਸਾਧੂ ਰਹਿਓ ਰਹਿਓ ਗੁਰੁ ਗੋਬਿੰਦ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਹ ਜਗਤ ਮਹਿ ਕਿਨ ਜਪਿਓ ਗੁਰੁ ਮੰਤ੍ਰੁ ॥ 1429

ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਾਹੀ ਤਾਂ ਸਮਝ ਸਕਾਂਗੇ ਕਿ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀਆਂ ਪਾਰ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਤਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਕਾਲ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਉਤਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਇਹ ਸੱਚ ਕਿ ਘਟੇ ਘਟ ਨਾਲ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ (ਮਓਣਮਿਮ ਟਿਹ ਮਨਿਮਿਮ) ਦਾ ਸਿੱਖ ਮਾਰਗ ਸਭ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਦਿਲ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਬੰਦਾ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ:

1. Guru Tegh Bahadur, Divine Poet, Saviour & Martyre, Chief Khalsa Diwan Amritsar, 1973, P.88, Quoted Dr. Gokal Chand Narag- "The harvest which ripened in time of Guru Gobind Singh was sown by Guru Nanak and watered by his successors. The sword which carved the Khalsa's way to glory was, undoubtedly forged by Govind, but the steel had been provided by Nanak."

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰ-ਅਨੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਧੁਬੜੀ ਤਕ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (1469-1539 ਈ.), ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਹਨ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਫ਼ਰਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਫ਼ਲਾਸਫ਼ਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ (ਦਿਹਾਂਤ 1637 ਈ.) ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ : “ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੋਧਨ ਧਰਤ ਲੁਕਾਈ”। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਕੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਿਆਪੀ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਪੂਰਵ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ “ਤੀਰਥ ਪੁਰਬ ਸਭੇ ਫਿਰ ਦੇਖੇ”। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੂਰਵ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਹਰਿਦੁਆਰ, ਨਾਨਕ ਮਤਾ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਬਨਾਰਸ, ਪਟਨਾ, ਹਾਜੀਪੁਰ (ਬਿਹਾਰ), ਢਾਕਾ, ਚਿਟਾਗਾਂਗ, ਸਿਲਹਟ (ਬੰਗਾਲ) ਆਦਿ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਕੀਤੇ। ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਕਾਮੂਰੂਪ, ਧਨਾਸਰੀ ਵਾਦੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕੰਢੇ ਪੂਰਬ-ਉਤਰੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰ ਕੀਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ ਮੇਰੀ ਪੁਸਤਕ “ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ”। ਸਿਯਰੁਲ ਮੁਤਾਖਰੀਨ ਦਾ ਕਰਤਾ ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਰਖਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਤੀਸਰੇ, ਚੌਥੇ ਅਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮੰਜੀ-ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਕੇ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਵਿਚ “ਰਾਮਦਾਸ” ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਸੰਦ-ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਸੰਗਠਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਸਵੰਧ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਹਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਹੋਵੇ, ਆਪਣੀ ਆਮਦਨੀ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਮਿਤ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਆਪ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਗਏ, ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਗਏ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਤਰਾਈ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਮਤੇ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੋਰਖ-ਪੰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਦਸੇ ਸਾਲ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਨਵੀਨ ਗੁਰੂ ਬਜ਼ਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੋਲ ਗੁਰੂ ਮਹਲ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 1621 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਆਪ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰਹੇ ਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਮਾਤਾ ਨਾਨਦੀ ਜੀ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਨ। ਗੁਰਆਈ ਮਿਲਣ ਤੇ ਆਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ਤੇ ਫੇਰ ਕੀਰਤਪੁਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਕੀਰਤਪੁਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਰੋਪੜ) ਤੋਂ ਛੇ ਮੀਲ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਚਕ ਨਾਨਕੀ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਮਾਖੇਵਾਲ ਸੀ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਪੈ ਗਿਆ।

ਜਦੋਂ ਹਾਲੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਕੀਰਤਪੁਰ ਹੀ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਥੇ ਢਾਕਾ ਤੇ ਪਟਨਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮਸੰਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢਾਕਾ ਅਤੇ ਪਟਨੇ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਲਈ ਬਿਨੈ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਤੜਪ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਮਸੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੀਆਂ।

ਹੁਣ ਤਕ ਹੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਪੂਰਬ ਦੇ ਸਫ਼ਰਾਂ ਬਾਰੇ ਦੋ ਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਆਬਾਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਟੁਰ ਪਏ ਤੇ ਜੇਤੀ ਜੇਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਆਏ। ਪਰ ਪੂਰਬ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਵਾਰੀ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਗਏ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਗੁਰਿਆਈ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ ਗੁਰਿਆਈ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ। ਦੋ ਵਾਰੀ ਪੂਰਬ ਜਾਣ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਟੂਕਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਟੂਕਾਂ ਪੰਜਾਬ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੂਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਪਰਤੱਖ ਗਵਾਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ :-

ਮੁਰ ਪਿਤੁ ਪੂਰਬ ਕੀਯਸ ਪਯਾਨਾ।

ਭਾਂਤਿ ਭਾਂਤਿ ਕੇ ਤੀਰਥ ਨਾਨਾ।

ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇੱਕ ਵਾਰ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਗਏ ਹੋਣ ਭਾਵੇਂ ਦੋ ਵਾਰ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਲਗ ਪਗ ਇਕੋ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਰਸਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰਦੁਵਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਖੀ ਪਰਚਾਰ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਸੰਗਠਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਚਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਸਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਹੱਥ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਏ, ਮਾਤਾ ਜੀ ਬੈਲ ਗੱਡੀ ਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਵੀ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਤੀ ਦਾਸ ਤੇ ਸਤੀ ਦਾਸ ਵੀ ਸਨ।

ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ ਤੇ ਸਤੀ ਦਾਸ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਸਨ। ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਿੰਘੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਰਾਸ ਦਾਸ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਤੇ ਦਵਾਰਕਾ ਦਾਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਚਾ ਦੀਵਾਨ ਦਰਘਾ ਮਲ ਗੁਰੂ ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਜੇਤੀ ਜੇਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਘਾ ਮਲ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਜਾਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਦਰਘਾ ਮਲ ਅਤੇ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਹੋਰ ਸੇਢੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਰਘਾ ਮਲ ਨੇ ਆਪ ਬਿਰਧ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਮਤੀ ਦਾਸ ਅਤੇ ਸਤੀ ਦਾਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਧਰਮ ਚੰਦ ਦੀਵਾਨ ਬਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਤੀ ਦਾਸ ਅਤੇ ਸਤੀ ਦਾਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਡੇਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ ਦੇ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਾਸਤੇ ਲੰਗਰ ਅਤੇ ਅਰਾਮ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਸਤੀ ਦਾਸ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਚਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਉਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾ ਕਰਦੇ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾਏ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾ ਦਿੰਦਾ। ਕਾਸ਼ ਕਿ ਭਾਈ ਸਤੀ ਦਾਸ ਦੀ ਕੋਈ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਚਨਾ ਸਾਡੇ ਤਕ ਪੁਜ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਦੋਨੇ ਭਰਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹੇ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ।

ਅਨੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਮਥਰਾ ਤਕ :

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਅਗਸਤ 1665 ਨੂੰ ਚਲੇ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੂਰਬ ਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹੜਾ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਇਆ —ਛੋਟਾ ਰਸਤਾ ਜਾਂ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰ ਕੇ ਅੱਗੇ ਟੁਰੇ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਰਟਣ ਕਿਸ ਸਮੇਂ ਕੀਤਾ । ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਯਾਦ ਦੁਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਰਨ ਦਾ ਰਸਤਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਠਹਿਰੇ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ "ਸਾਖੀ ਪੇਥੀ" ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਰਸਤੇ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਹੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੱਗਰੀ 'ਸਾਖੀ ਪੇਥੀ' ਤੋਂ ਲਈ ਹੋਵੇ ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਤੇ ਫੇਰ ਰੋਪੜ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਦਾਦੂ ਮਾਜਰਾ ਆ ਠਹਿਰੇ, ਜੋ ਬੱਸੀ ਪਠਾਣਾ ਤਹਿਸੀਲ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਹੈ । ਇੱਥੋਂ ਚਲ ਕੇ ਨੈ-ਲੱਖੇ ਆਏ । ਇਹ ਸਾਧੂਗੜ੍ਹ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਕੋਲ ਹੈ । ਇਹ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਰਾਜਪੁਰਾ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ । ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਵਣਜਾਰੇ ਨੇ ਨੈ ਮਨਸੂਰੀ ਟੱਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਨੈ ਲੱਖ ਮੁਹਰ ਹੈ । ਇਸ ਥਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਨੈਲੱਖਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ । ਅੱਗੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਗਾਨੀਆਂ ਠਹਿਰੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਉਗਾਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਤਹਿਸੀਲ ਰਾਜਪੁਰਾ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਰਾਜਪੁਰੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪੱਛਮ-ਉਤਰ ਵੱਲ ਸਰਾਏ ਵਣਜਾਰਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਕੋਲ ਹੈ । ਇੱਥੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਟਹਲਪੁਰ ਪਹੁੰਚੇ । ਇਹ ਰਾਜਪੁਰ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਲਾਈਨ ਤੇ ਕੋਲੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਚਾਰ ਮੀਲ ਹੈ । ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਿਸ ਪਿੱਪਲ ਥੱਲੇ ਬੈਠੇ, ਮੌਜੂਦ ਹੈ । ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਵਲੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਨਾਂ ਲੱਗੀ ਹੈ । ਇੱਥੋਂ ਚਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੈਫ਼ ਖਾਂ ਕੋਲ ਆਏ । ਇਸ ਦਾ ਨਗਰ ਸੈਫ਼ਾਬਾਦ ਮੌਜੂਦਾ ਬਹਾਦਰਗੜ੍ਹ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਚਾਰ ਮੀਲ ਰਾਜਪੁਰਾ ਰੋਡ ਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ ।

ਸੈਫ਼ਾਬਾਦ ਸੈਫ਼ ਖਾਂ ਨੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰੀ ਸੀ । ਬੜੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਠਹਿਰੇ । ਜਦੋਂ ਸੈਫ਼ ਖਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ । ਸਾਖੀ ਪੇਥੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : "ਉਸੀ ਵਕਤ ਲੇ ਕਰ ਮੇਵਿਓਂ ਕੀ ਡਾਲੀਆਂ ਲੰਗਰ ਨੂੰ ਰਸਤ ਮੰਗਵਾਇ ਆਪ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਇ ਮਥਾ ਟੇਕਿਆ । ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਜ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਸਫਲ ਹੁਆ.....ਟਹਿਲ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨੁੱਖ ਸਪੁਰਦ ਕੀਏ ਆਪ ਅੰਦਰ ਆਇਆ । ਆਇਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਨਮਿਤ ਅਸਥਾਨ ਬਣਾਉਣੇ ਲੱਗਾ.....।" ਫੇਰ ਕਿਹਾ "ਗੁਰੂ ਜੀ ਏਹਿ ਬਾਗ਼ ਵਡੇ ਭਾਗ ਵਾਲਾ ਹੋਆ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਅੰਦਰ ਚਰਨ ਪਾਵੇ ਧਾਮ ਪਵਿਤ੍ਰ ਕਰੇ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੰਦਰ ਆਨ ਬੈਠੇ।" ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਬਹਾਦਰਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਵਾਇਆ । ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਹਰ ਵੀ । ਸੈਫ਼ ਖਾਂ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਮਸੀਤ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ । ਸਾਖੀ ਪੇਥੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੈਫ਼ ਖਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਘੋੜਾ, ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਲਈ ਰਥ ਤੇ ਭਾਰ ਆਦਿ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਉੱਠ ਦਿੱਤੇ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਥੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਰਹੇ ਤੇ ਚੁਮਾਸਾ ਕੱਟਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਚਲ ਪਏ ।

ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਟਨੇ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਹੀ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਮੰਨੀਏ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰਦੁਵਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੇਧ ਮੰਨ ਕੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ

ਸੈਫ਼ਾਬਾਦ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਬਠਿੰਡਾ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਗਏ ਤੇ ਫੇਰ ਉਥੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਧਮਧਾਨ, ਕੈਥਲ ਅਤੇ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਆਏ। ਇਸ ਰਸਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰਦੁਵਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹਨ—ਲੰਗ, ਰੋਹਟਾ (ਨਾਭੇ ਕੋਲ), ਗੁਣੀਕੇ (ਨਾਭੇ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ), ਰਾਜੇਮਾਜਰਾ (ਨਾਭੇ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ) ਮੂਲੇ ਮਾਜਰਾ (ਧੂਰੀ ਕੋਲ), ਸੀਭੜੇ (ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਧਬਲਾਨ ਕੋਲ), ਮੋੜ, ਭਿਖੀ, ਤਲਵੰਡੀ, ਸੰਗੋੜੀ, ਮੂਨਕ, ਧਮਧਾਨ ਆਦਿ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 1665-66 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਟਨੇ ਵੱਲ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਵਲੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ਼ ਰਟਨ 1669 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਸੈਫ਼ਾਬਾਦ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਕੈਥਲ ਪਹੁੰਚੇ। ਕੈਥਲ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਨਗਰ ਹੈ, ਜੋ ਯੂਪਿਸਟਰ ਦਾ ਵਸਾਇਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹਨੂੰਮਾਨ ਦੀ ਮਾਤਾ ਅੰਜਨਾ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ "ਕਪਿਸਥਲ" ਪੈ ਗਿਆ, ਜੋ ਵਿਗੜ ਕੇ ਕੈਥਲ ਬਣ ਗਿਆ। ਕੈਥਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਗੁਰਦੁਵਾਰੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਥੇ ਦੇ ਵਾਰੀ ਆਏ ਹੋਣਗੇ। ਇੱਕ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਠੰਢਾਰ ਤੀਰਥ ਤੇ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਪੇਥੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰੇ ਤੇ ਇੱਕ ਜਿਖ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਕੈਥਲ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਿਰੋਵਾ ਆ ਗਏ। ਇਹ ਵੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਤੀਰਥ ਹੈ। ਭਾਈ ਭਾਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਹੈ। ਪਿਰੋਵਾ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਆਪ ਬਾਰਨੇ ਪੁੱਜੇ। ਬਾਰਨੇ ਬਾਰੇ 'ਸਾਖੀ ਪੇਥੀ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਅਤੇ 'ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਖੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਪਿਰੋਵਾ ਤੇ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਹੈ। ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਆ ਗਏ। ਇਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਤੀਰਥ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਥੇ ਆਏ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਇਥੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ।

ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਆਪ ਬਣੀ ਬੱਦਰਪੁਰ ਆ ਗਏ। ਇਹ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਤੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਮੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਜ਼ਿਲਾ ਕਰਨਾਲ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਪਿੰਡ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਬਿਰਾਜੇ। ਇੱਕ ਜਿਮੀਂਦਾਰ ਨੂੰ ਧਨ ਦਾ ਇੱਕ ਬਦਰਾ (ਥੈਲਾ) ਦੇ ਕੇ ਖੂਹ ਅਤੇ ਬਾਗ਼ ਲਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ "ਬਣੀ" ਸੀ, ਫਿਰ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਬਣੀ ਬੱਦਰਪੁਰ' ਪੈ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਖੂਹ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਚਲ ਕੇ ਆਪ ਕੜਾਮਾਨਕਪੁਰ ਪਹੁੰਚੇ ਗਏ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਜਮਨਾ ਦੇ ਪਾਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇੱਕ ਮਲੂਕ ਦਾਸ ਸੰਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕੇ ਕਈ ਭਰਮ ਦੂਰ ਕੀਤੇ।

ਕੜਾਮਾਨਕਪੁਰ ਤੋਂ ਆਪ ਮਥਰਾ ਨੂੰ ਟੁਰ ਪਏ। ਦਿੱਲੀ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਸੀਸ ਗੰਜ ਅਤੇ ਰਕਾਬਗੰਜ ਗੁਰਦੁਵਾਰੇ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਅਸਥਾਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਜਨੂੰ ਦੇ ਟਿੱਲੇ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਠਹਿਰੇ ਸਨ, ਠਹਿਰਨ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਹੈ। ਆਪ ਦਸ ਦਸ ਪੰਦਰਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਡੇਰੇ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਥਰਾ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਮਥਰਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਗਰ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਯੂਨਾਨੀ ਲੇਖਕ ਟਾਲਮੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਮਥੋਰਾ', ਆਰੀਅਨ ਅਤੇ ਪਲਾਈਨੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੀਥੋਰਾ ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਹ ਬੋਧੀ ਅਸਥਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਨਸਾਂਗ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਭਿਖਸ਼ੂ ਵੇਖੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਵੇਲੇ ਇਹ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਬਿਜ ਭੂਮੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਮੰਦਰ ਢਾਹੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਥਰਾ ਆ ਕੇ ਕੰਸ ਦੇ ਟਿੱਲੇ, ਆਗਰੇ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਤੇ, ਨਿਵਾਸ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਸੇ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਬਣਿਆ ਹੈ।

ਮਥਰਾ ਤੋਂ ਪਟਨਾ :

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਥਰਾ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਆਗਰੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਮਥਰਾ ਵਾਂਗ ਇਹ ਵੀ ਜਮਨਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇੱਕ ਰਮਣੀਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ, ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਰੋਣਕ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਕਬਰਾਬਾਦ ਰੱਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਗੁਰਦੁਵਾਰੇ ਦੇ ਹਨ-ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮਾਈ ਥਾਨ ਦੇ ਮਹੱਲੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਬਾਹਰ ਇੱਕ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇੱਕ ਮਾਈ ਜੱਸੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਏਟਾਵਾ ਆਏ। ਏਟਾਵਾ ਮੌਜੂਦ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਵੱਡਾ ਨਗਰ ਹੈ। ਰੇਲ ਦਾ ਜੰਕਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਗੁਰਦੁਵਾਰੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਾਖੀ ਸਾਡੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜੀ। ਏਟਾਵਾ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਰਯਾਗ ਪੁੱਜ ਗਏ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕਲ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਪਰਯਾਗ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਪਿਆ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਦਰਿਆ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਜਮਨਾ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਤੀਸਰਾ ਦਰਿਆ ਸਰਸਵਤੀ ਜੋ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹੈ ਇਥੇ ਮਿਲਦਾ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸੰਗਮ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਤੀਰਥ ਹੈ। ਇਥੇ ਇੱਕ ਰੁੱਖ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਕੇ ਮਰਨਾ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਹ ਰੁੱਖ ਵਢਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਗ ਆਉਣ ਦਾ ਕਥਨ ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ : “ਜਬ ਹੀ ਜਾਤ ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ ਭਏ, ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਦਿਨ ਕਰਤ ਬਿਤਏ।” ਇਸ ਨਗਰ ਦੇ ਮਹੱਲਾ ਅਹਿਆਪੁਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਪੱਕੀ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਰਾਮ ਲੋਕ ਕਾਇਸਥ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਇੱਥੇ ਰਹੇ। ਇਥੇ ਜੇਨਪੁਰ ਦੀ ਸੰਗਤ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ –

ਪੁਨ ਜੇਨਪੁਰ ਕੀ ਸੰਗਤ ਸਭ ਆਈ ।

ਮਿਲ ਆਏ ਸਭ ਗਿਰਦ ਨਵਾਹੀ ।

ਦਰਸ ਪਰਸ ਚਰਨ ਗੁਰ ਪਰੇ ।

ਚਰਨ ਕਮਲ ਗਜ ਮਸਤਕ ਧਰੇ ।

ਧਰ ਕਰ ਭੇਟ ਪੂਜਨ ਗੁਰ ਕੀਨਾ ।

ਜਨਮ ਲਾਭ ਗੁਰ ਦਰਸਨ ਲੀਨਾ ।

ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਜਵਨਪੁਰ ਬਾਸੀ ।

ਭਜਨ ਕਰੇ ਉਰ ਭਗਤ ਨਿਵਾਸੀ ।

ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਿਰਜ਼ਾਪੁਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਹ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਤੋਂ ਬਨਾਰਸ ਜਾਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਹੈ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਨਾਰਸ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਠਹਿਰੇ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾਪੁਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਨਾਰਸ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਨੱਬੇ ਮੀਲ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵਲ ਹੈ। ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਸੰਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਇਥੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਇਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹੁਕਮ-ਨਾਮੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ। ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੈਫ਼ ਖ਼ਾਂ ਸੈਫ਼ਾਬਾਦ (ਮੌਜੂਦਾ ਪਟਿਆਲਾ) ਦੇ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਸਫ਼ੈਦ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਇਥੇ ਆਏ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਧਰ ਸੀ ਜੋ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਹੁਕਮਨਾਮਾ

ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਨਾਰਸ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਚੇਲਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਚੇਲਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਚੇਲਾ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ “ਵੱਡੀ ਸੰਗਤ” ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮਹੱਲਾ ਆਸ ਬੈਰੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੱਤ ਮਹੀਨੇ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਨਿਵਾਸ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਥਾਂ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੋੜਾ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਸਥਾਨ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਜਗਤ ਗੰਜ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਛੋਟੀ ਸੰਗਤ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਥੇ ਬਿਰਾਜੇ ਸਨ। ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਚਲ ਪਏ ਤੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਡੇਰਾ ਸਸਰਾਮ ਕੀਤਾ।

ਸਸਰਾਮ ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਹੈ, ਜੋ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ 406 ਮੀਲ ਹੈ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਫੱਗੂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਆਏ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਫੱਗੂ ਨੇ ਇੱਕ ਮਕਾਨ ਬਣਵਾਇਆ, ਜਿਸਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਰੱਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਐਨਾ ਵੱਡਾ ਕਿਉਂ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਉਣਾ ਹੈ ਤੇ ਇਥੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਲੰਘਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਸਰਾਮ ਤੋਂ ਆਏ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਥਾਵਾਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ। ਇੱਕ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ “ਵੱਡੀ ਸੰਗਤ” ਦੂਸਰਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ਼। ਸਸਰਾਮ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬੁੱਧ ਗਯਾ ਨੂੰ ਗਏ। ਗਯਾ ਫਲਗੂ ਨਦੀ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਤੀਰਥ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਵੱਡੇ ਤੀਰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਅਲੇਗਜ਼ੈਂਡਰ ਕਨਿੰਘਮ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ “ਬੁੱਧ ਪਦ” ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪਤਨ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ “ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪਦ” ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਇੱਥੇ ਠਹਿਰੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇੱਥੇ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਟਨੇ ਨੂੰ ਟੁਰ ਪਏ। ਬੁੱਧ ਗਯਾ ਤੋਂ ਪਟਨਾ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਰਸਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੇ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰਾਜਗਿਰ ਠਹਿਰੇ। ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਟਨੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

ਪਟਨਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਲ ਬਿਹਾਰ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੇ ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਆਬਾਦ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਿਆ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਸੋਨ ਦੇ ਸੰਗਮ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਹਾਜੀਪੁਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਪਧਾਰੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਇਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਥੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਪਟਨਾ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ।

ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਗੁਰਦੁਵਾਰੇ ਹਨ :—

1. ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਪਟਨਾ ਸ਼ਹਿਰ—ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਜਨਮ ਇਥੇ ਹੀ ਹੋਇਆ।
2. ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਗਾਏਘਾਟ—ਇਹ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਤੋਂ ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਰਦੁਵਾਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੇਤ ਮਲ ਸੇਠ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਜੋੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਇਥੇ ਰਹੇ।
3. ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ਼—ਇਹ ਬਾਗ਼ ਪਟਨਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਮਲੀ ਦੇ ਦਰਖਤ ਥੱਲੇ ਬੈਠੇ।

ਪਟਨੇ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਢਾਕਾ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਢਾਕਾ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਟਨੇ ਰਹਿ ਕੇ ਢਾਕੇ ਵਲ ਚਲ ਪਏ।

ਪਟਨਾ ਤੋਂ ਧੁਬੜੀ

ਪਟਨਾ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਟੁਰ ਪਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਢ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਡੇਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਨਗਰ ਪਟਨਾ ਤੋਂ ਵੀਹ ਕੁ ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਹੈ ਤੇ ਇਥੇ ਗਿਆਨੀ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਗੁਰਦੁਵਾਰੇ ਦਾ ਕਥਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁੰਗੇਰ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਬਾਢ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮੁੰਗੇਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

ਮੁੰਗੇਰ ਗੰਗਾ ਕਿਨਾਰੇ ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ 296 ਮੀਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਪਧਾਰਨ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੁੰਗੇਰ ਜਾਣ ਦਾ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਹੁਤੇ ਮੁੰਗੇਰ ਨਗਰ ਇਕ ਭਾਰੇ।

ਬਸਹਿ ਬ੍ਰਿੰਦ ਨਰ ਗੰਗ ਕਿਨਾਰੇ।

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਤਹਿ ਉਤਰੇ ਜਾਇ।

ਸੰਗਤਿ ਸੁਨਿ ਆਇ ਸਮੁਦਾਇ।

ਮੁੰਗੇਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਭਾਗਲਪੁਰ ਆ ਗਏ। ਭਾਗਲਪੁਰ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਇੱਕ ਜ਼ਿਲੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਗਰ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕਿਨਾਰੇ ਹੈ ਤੇ ਮੁੰਗੇਰ ਤੋਂ 263 ਮੀਲ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਰਾਧਨ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਭਾਗਲਪੁਰ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਪੁਰਾਤਨ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਥੋਂ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਟਨੇ ਤੋਂ ਢਾਕੇ ਤਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਭਾਗਲਪੁਰ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦਾ ਕਤਿਆਰ ਤਹਿਸੀਲ ਦੇ ਨਗਰ ਕੰਤ ਨਗਰ ਜੇ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕਾਰਗੋਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਕੋਲ ਸੀ, ਪੁੱਜ ਗਏ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਪਰਾਧਨ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਹੈ।

ਕੰਤ ਨਗਰ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਜਿਥੇ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਦੱਖਣ ਵਲ ਮੁੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਤਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਮਹਾਂ ਨਦੀ ਦਰਿਆ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ— ਦੋਹਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਤੇ ਮਾਲਦਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਇਹ ਦੋਹਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਚਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅੱਡਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮਾਲਦਾ ਪਧਾਰਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਥੇ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਾਲਦਾ ਰਹੇ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਉਸ ਸੜਕ ਤੇ ਟੁਰ ਪਏ ਜੋ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਨੇ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਇਹ ਸੜਕ ਮਕਸੂਦਾਬਾਦ (ਨਵੀਨ ਮੁਰਸ਼ਦਾਬਾਦ) ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਸੁਨਾਰ ਗਾਉਂ ਢਾਕੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਾਲਦਾ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਮਕਸੂਦਾਬਾਦ ਆਏ। ਇਹ ਭਾਗੀਰਥੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਸਿਆ ਇੱਕ ਨਗਰ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਧਾਰਨ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਲੰਘਣ ਦੀ ਸਾਖ ਭਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਕਸੂਦਾਬਾਦ ਤੋਂ ਢਾਕਾ ਪੁੱਜ ਗਏ, ਜੋ ਸੁਨਾਰ ਗਾਉਂ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਪੰਦਰਾਂ ਮੀਲ ਹੈ। ਨਗਰ ਢਾਕਾ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਟਕੇਸ਼ਵਰੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ, ਮੁਗ਼ਲ ਸਮਰਾਟ, ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਿਆ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਰਹੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਸੰਗਤ ਟੋਲਾ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ

ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਠਹਿਰੇ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਉਚੇਚਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਾਸਤੇ ਇਥੇ ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ। ਗੁਰਦੁਵਾਰੇ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਇਸ ਮਹੱਲੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਸੰਗਤ ਟੋਲਾ ਪੈ ਗਿਆ।

ਢਾਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚਰਨ ਪਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਹੈ। ਢਾਕੇ ਦਾ ਕਥਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਰਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ— “ਢਾਕੇ ਮੋਹਨ ਸੇਵ ਕਮਾਈ” (ਬਾਰਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ ਇਕੱਤਵੀਂ ਪਉੜੀ)। ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵੇਲੇ ਅਲਮਸਤ ਜੀ ਵੀ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਵਾਸਤੇ ਆਏ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਇਥੋਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪਰਚਾਰਕ ਤੇ ਮਸੰਦ ਬਲਾਕੀ ਦਾਸ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗਥੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :--

ਇਮ ਕੇਤਕ ਦਿਨ ਮਹਿ ਗੋਸਾਈ।

ਢਾਕੇ ਪਹੁੰਚੇ ਚਲ ਸਮੁਦਾਈ।

ਢਾਕੇ ਨਗਰ ਮਝਾਰ ਮਸੰਦ।

ਬਸਹਿ ਬੁਲਾਕੀ ਦਾਸ ਬੁਲੰਦ।

ਢਾਕੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਚਰਨਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਪਰਚਾਰ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਬੀੜਾਂ ਦੀ ਲੱਭਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇੱਕ ਖੋਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਉਲੀਕਣ ਤੋਂ ਨਿਵੇਕਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਢਾਕੇ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੈਨ ਦੀਵ, ਚਿਟਾਗਾਂਗ ਅਤੇ ਸਿਲਹਿਟ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਫੇਰੀ ਕਾਮਰੂਪ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਜਾਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਧਾਰਨ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬਣਾਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਵਾਰੇ: ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਸਾਖ ਭਰਦੇ ਹਨ।

ਮੁੰਗੇਰ ਤੋਂ ਚਾਲੇ ਪਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ‘ਰਾਜਾ ਜੀ! ਨਾਲ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਇਹ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ ਰਾਜਾ ਜੀ ਕੌਣ ਸਨ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ “ਰਾਜਾ ਜੀ” ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸੇ ਵਿਚ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ।” ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਾਜਾ ਸਿਬਲ ਸਿੰਘ ਸਸੇਦੀਆ ਸੀ, ਜੋ ਸ਼ਾਇਸਤਾ ਖਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਮੁਹਿੰਮ ਤੇ ਚਿਟਾਗਾਂਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਬਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਢਾਕਾ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਈ, ਮੁੰਗੇਰ ਕੋਲੋਂ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾਮਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਅੰਬੇਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਗਏ। ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਆਸਾਮ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੁੰਗੇਰ ਕੋਲ ਮਿਲਿਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ “ਰਾਜਾ ਜੀ” ਨਾਲ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੀ ਮੁੰਗੇਰ ਕੋਲ ਮਿਲਣਾ ਠੀਕ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 1666 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਢਾਕੇ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਬਗਾਵਤ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਚਿੰਤਾ—ਜਨਕ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਕਾਮਰੂਪ ਦੇ ਜਾਦੂ ਟੂਣਿਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਭੈ-ਭੀਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਆਸਾਮ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਪਿਛੋਂ ਮੁਗਲ ਕਮਾਂਡਰ ਮੀਰ ਜਮਲਾ ਦੀ ਮੌਤ ਜਾਦੂ-ਟੂਣਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੱਕਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਸਾਮ ਭੇਜਣਾ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੇ ਤੁੱਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਨੱਸ ਗਏ ਸਨ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵੱਲ ਵਤੀਰਾ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਉਣਾ ਅਤੇ ਕਾਮਰੂਪ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨਾ ਕੁਦਰਤੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਸੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਢਾਕੇ ਤੋਂ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਆਸਾਮ ਵੱਲ ਟੁਰ ਪਏ। ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਪੰਜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰ ਵੀ ਲੈ ਲਏ।" ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਗਲਈ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਢਾਕੇ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕਰ ਕੇ ਰੰਗਾਮਾਟੀ ਨਾਮੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਧੁਬਰੀ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਡੇਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਧੁਬਰੀ ਬ੍ਰਹਮਪੁਤ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਨਗਰ ਸੀ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਪਧਾਰੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਕਲ ਇਹ ਗੋਆਲਪਾਰਾ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੁਗਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅਤੇ ਆਸਾਮੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਸੁਲਾਹ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮੁਗਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇੱਕ ਥੜਾ ਬਣਵਾਇਆ, ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਥੜੇ ਦੇ ਕੋਲ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਾਲ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਰਹੇ।"

ਹਵਾਲੇ -

1. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 178
2. ਇਹ ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਤੋਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਮਸਾਲਾ ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਓਰੀਐਂਟਲ ਸਕਾਲਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।

3. ਸਤੀ ਦਾਸ ਮਤੀ ਦਾਸ ਦੇਨੇ ਭਾਈ।

ਗੁਰੂ ਦੇ ਘਰਿ ਦਾ ਕੰਮ ਟਹਲਿ ਏਨਾ ਸਭ ਉਠਾਈ।

ਦਰਘਾ ਮਲ ਦਾ ਬੇਟਾ ਧਰਮ ਚੰਦ ਕਹਾਈ।

ਸੋ ਆਹ ਨਿਕੜਾ, ਕੰਮ ਗੁਰੂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਉਠਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਈ।

(ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ)

4. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਡਾ. ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 193.
5. ਡਾਕਟਰ ਫ਼ੌਜਾ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪੂਰਬ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ 1673 ਵਿਚ ਕੀਤਾ।
6. ਵੇਖੋ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਦਰਸ਼ਨ ਗਿਆਨੀ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 252.
7. ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ਼ ਰਟਨ ਦੀ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 2-5.
8. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਲਿਖਿਆ, ਪਰ ਡਾ. ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਫ਼ੌਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 1669 ਈ. ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮੰਦਰ ਢਾਹੁਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਸੀ।
9. ਵੇਖੋ 'ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ', ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 33.
10. ਵੇਖੋ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼
11. ਸਾਖੀ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ, ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 37
12. ਗੁਰਦੁਵਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਗਿਆਨੀ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1923, ਪੰਨਾ 268.
13. ਉਕਤ ਪੰਨਾ 269 ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼
14. ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਦਰਸ਼ਨ : ਗਿਆਨੀ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ.

15. ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ : ਸਰੂਪਦਾਸ ਭੱਲਾ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਨਾ 695.
16. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ.
17. ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਇਸ ਚੋਲੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸਦੀ ਫੋਟੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ।
18. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ.
19. ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਦਰਸ਼ਨ, ਗਿਆਨੀ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 273.
ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼---ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ
20. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਡਾ. ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ). ਪੰਨਾ 206.
21. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦਿਲੀ ਦੀ ਛਪੀ "ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ—ਦੀ ਸੇਵੀਅਰ" ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਲੇਖ "ਪਟਨਾ ਕੁਲੈਕਸ਼ਨ ਆਫ ਹੁਕਮਨਾਮਾਜ਼", ਪੰਨਾ 87-96.
22. ਮੁੰਗੇਰ, ਭਾਗਲਪੁਰ ਅਤੇ ਮਾਲਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕਥਨ 'ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ' ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।
ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।
23. ਰਸਤੇ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਲਈ ਵੇਖੋ ਮੇਰੀ ਪੁਸਤਕ "ਜਨਮ ਸਾਚੀ ਪਰੰਪਰਾ" ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ।
24. ਇਹ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਪਟਨਾ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ।
25. ਏ ਸ਼ਾਰਟ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਸਿੱਖਸ—ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 54.
26. ਸਿੱਖ ਰੈਲਿਕਜ਼ ਇਨ ਈਸਟਰਨ ਬੰਗਾਲ. ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ ਪਾਸਟ ਐਂਡ ਪ੍ਰੇਜ਼ੇਂਟ । ਜਿਲਦ 1 ਨੰਬਰ 1, ਅਪ੍ਰੈਲ, 1967. ਪੰਨਾ 77.
27. ਡਾ. ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਐਂਡ ਆਸਾਮ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ) ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਟਨੇ ਮਿਲਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ।
28. ਏ. ਸ਼ਾਰਟ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਸ-- ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 55.
29. ਦੀ ਸਿਖ ਰਿਲੀਜ਼ਨ—ਐਮ. ਏ. ਮੈਕਾਵਿਫ਼, ਜਿਲਦ ਚਾਰ, ਪੰਨੇ 356-57.

ਸ਼ਲੋਕ ਮਹਲਾ 9 ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ - 'ਮਹਲਾ 9' ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਕੁਲ 57 ਸ਼ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਮੁਦ੍ਰਾਵਣੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਕਦ ਲਿਖੇ ਗਏ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਮਤ-ਏਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਗਿਆਨੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੇ ਕਾਰਾਵਾਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਥੋਂ ਬਾਲਕ (ਗੁਰੂ) ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਘਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਤੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਲਿਖੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ 'ਸ਼ਲੋਕ' ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਦੀ ਸਰਣੀ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪੁਨਰ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਬੀੜ ਦੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਵੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਲਾ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ 54ਵਾਂ ਸ਼ਲੋਕ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ-

ਬਲੁ ਹੋਆ ਬੰਧਨ ਛੁਟੇ ਸਭ ਕਿਛੁ ਹੋਤ ਉਪਾਇ ।

ਨਾਨਕ ਸਭ ਕਿਛੁ ਤੁਮਰੇ ਹਾਥ ਮੈਂ ਤੁਮ ਹੀ ਹੋਤ ਸਹਾਇ । 54 ।

ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਾਂਚੇ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਮਾਨਸਿਕ-ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ-ਸੂਚਨਾ ਉੱਤਰ ਹੈ-

ਬਲੁ ਛੁਟਕਿਓ ਬੰਧਨ ਪਰੇ ਕਛੁ ਨ ਹੋਤ ਉਪਾਇ ।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਅਬ ਓਟ ਹਰਿ ਗਜਿ ਜਿਉ ਹੋਹੁ ਸਹਾਇ । 53 ।

ਜੇਕਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗੰਭੀਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਲੀ ਤਬਾ-ਕਥਿਤ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਹੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਧੀਨ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਬੀੜਾਂ ਵਿਚ 54ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਮ:10' ਲਿਖਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਉਕਤੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਵਰਗੇ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਉਕਤੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਵਰਗੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਸਹੀਦ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਪ੍ਰਤਿਗ ਅਤੇ 'ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨਿ' ਦਾ ਜੈ ਘੋਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇਜਸਵੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀ ਵਿਚਲਿਤ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਚਿਤ ਨਾਟਕ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਦੇ ਹੋਇਆਂ, ਸਿਰ ਤਕ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿਤਾ -

ਤਿਲਕ ਜੰਝੂ ਰਾਖਾ ਪ੍ਰਭ ਤਾ ਕਾ ।

ਕੀਨੇ ਬਡੇ ਕਲੂ ਮਹਿ ਸਾਕਾ ।

ਸਾਧਨਿ ਹੈਤਿ ਇਤੀ ਜਿਨਿ ਕਰੀ ।

ਸੀਸੁ ਦੀਯਾ ਪਰੂ ਸੀ ਨ ਉਚਰੀ। 13 । (ਅਧਿਆਇ 5)

ਅਸਲੋਂ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਿਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਅਪਸਾਰੂ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਉਸਾਰੂ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰਣ ਦੁਆਰਾ ਸਾਮਾਧਾਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸਿਕ ਚਿਤ੍ਰਣ ਆਮ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਯੋਗ ਹਨ -

ਫਰੀਦਾ ਗਲੀਏ ਚਿਕਤੁ ਦੂਰਿ ਘਰੁ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹੁ ।

ਚਲਾ ਤ ਭਿਜੈ ਕੰਬਲੀ ਰਹਾਂ ਤ ਤੁਟੈ ਨੇਹੁ । 24 ।

ਭਿਜਉ ਸਿਜਉ ਕੰਬਲੀ ਅਲਹ ਵਰਸਉ ਮੇਹੁ ।

ਜਾਇ ਮਿਲਾ ਤਿਨਾ ਸਜਣਾ ਤੁਟਉ ਨਾਹੀ ਨੇਹੁ । 25 ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਪਥਿਕ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਡਾਂਵਾਂ ਡੋਲ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਬਿਧਾ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਦੂਜਾ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਲੁਪਤ ਹੈ। ਫਸਲਰੂਪ, 54ਵਾਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਕਛੂ ਨ ਹੋਤ ਉਪਾਇ' ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰ ਕੇ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਗ੍ਰੇਸ਼ੇ ਜਿਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਕਰਤੱਵ-ਪੱਖ ਉਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਬੀੜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਮ:10' ਆਦਿ ਕੋਈ ਕਰਤਿਤਵ ਸੂਚਕ ਉਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਰਣਿਤ ਵਿਸ਼ਾ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕਤਾ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਵਲ ਲੀਨ ਕਰਨਾ। ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਪੰਥਕ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ, ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਉਤੇ ਹੀ ਵਖ ਵਖ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਗਤੀ ਨ ਕਰਮਕਾਂਡ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਨਾ ਵੈਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਆਧਾਰਿਤ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਉ ਭਗਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਭਗਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਮੱਧਯੁਗ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣੀ ਅਧਿਕ ਰੁਚੀ ਵਿਖਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਦ੍ਰਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਨੀਵੇਂ ਲਈ ਸਾਮਾਨ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੀਜੇ, ਗ੍ਰਹਿਸਥੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਸਾਧਨ ਅਧਿਕ ਅਨੂਕੂਲ ਹੈ। ਚੌਥੇ, ਉਸ ਯੁਗ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਹੀ ਮਾਰਗ ਉੱਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਅਡੋਲ ਤੋਰ ਸਕਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਇਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। 'ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਭਜੁ ਮਨਾ ਤਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹੀ ਉਕਤੀ ਹੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਹੀ ਵਸਤੂ ਸਥਿਰ ਹੈ—ਨਾਨਕ ਥਿਰੁ ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਹੈ ਤਿਹ ਰਾਖੇ ਮਨ ਮਾਹਿ'। ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਹੀ ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਨੂੰ ਵਿਆਰਥ ਦਸਦੇ ਹੋਇਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਛਲੀ ਲਈ ਨੀਰ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਦੇ ਤੁਲ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ ਗਾਇਓ ਨਹੀ ਜਨਮ ਅਕਾਰਥ ਕੀਨ ।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਭਜੁ ਮਨਾ ਜਿਹਿ ਬਿਧਿ ਜਲ ਕੇ ਮੀਨ ॥

ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਅਵਧੀ ਵਿਚ ਆਦਿ ਅੰਤ ਪ੍ਰਯੰਤ ਸਦਾ ਭਗਤੀ ਕਰਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਹ ਸਰਬ-ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿ ਕਦੇ ਵੀ ਅਵੇਸਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਅਵੇਸਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਯੂ ਬੀਤ ਜਾਣ ਤੇ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਤਰਨਾਪੇ ਇਉ ਹੀ ਗਾਇਓ ਲੀਓ ਜਰਾ ਤਨੁ ਜੀਤਿ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਭਜੁ ਹਰਿ ਮਨਾ ਅਉਧ ਜਾਤੁ ਹੈ ਬੀਤਿ ।3।

ਬਿਰਧਿ ਭਇਓ ਸੂਝੈ ਨਹੀਂ ਕਾਲੁ ਪਹੁਚਿਓ ਆਨ ।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਨਰ ਬਾਵਰੇ ਕਿਉ ਨ ਭਜੈ ਭਗਵਾਨ ।4।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੇਹ ਜਾਂ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਗਰਬ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਅਸਥਾਈ ਹੈ। ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੁਖ ਭੋਗ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਂਦਿਆਂ ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਰੂਪੀ ਉੱਤਮ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਸਿਰੁ ਕੰਪਿਓ ਪਗ ਡਗਮਗੈ ਨੈਨ ਜੋਤਿ ਤੇ ਹੀਨ ।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਹ ਬਿਧਿ ਭਈ ਤਉ ਨ ਹਰਿ ਰਸ ਲੀਨ ।47।

ਇਸ ਭਗਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤਤੱਵ ਹੈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਪਾਉਣਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ 'ਵਿਣੁ ਪ੍ਰੀਤੀ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਵਈ ਵਿਣੁ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨ ਲਗੈ ਪਿਆਰ'। ਇਸੇ ਲਈ ਸਿੱਖ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ 'ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ' ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਵੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਾਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜਾ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

'ਤਨ ਧਨੁ ਜਿਹ ਤੇ ਕਉ ਦੀਉ, ਤਾਂ ਸਿਉ ਨੇਹੁ ਨ ਕੀਨ ।੪।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਪਾਉਣ ਦੇ ਉਕਤ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਉਤੇ ਵੀ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ—'ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨੁ ਰੇ ਮਨਾ ਸਿਮਰਤ ਕਾਹਿ ਨ ਰਾਮ' । ਨਾਮ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਮੱਧਯੁਗ ਦੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਅਤਿ-ਅਧਿਕ ਮਹੱਤਵ ਹੈ । ਹਰ ਇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਨਿਰਗੁਣ ਹੋਵੇ ਚਾਹੇ ਸਰਗੁਣ, ਨਾਮ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਹੈ । ਪਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅਧਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਸਾਧਨਾ ਸਿੱਖ ਭਗਤੀ ਲਈ ਰੀੜ ਦੀ ਹੱਡੀ ਵਾਂਗ ਅਨਿਵਾਰਯ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ।

'ਨਾਮ' ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੂਚਕ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਅਭਿਵਿਅੰਜਕ ਹੈ। ਜੇ ਕੁਝ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਜਾਂ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਨਾਮ ਹੈ । ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਸੰਪੂਰਣ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਆਦਿ ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਚੂੰਕਿ ਵਾਚਯ ਅਤੇ ਵਾਚਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਦੋਵੇਂ ਅਭਿੰਨ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਨਾਮ ਅਤੇ ਨਾਮੀ ਵੀ ਅਭਿੰਨ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ । ਨਾਮ ਨਾਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਘਣੀਭੂਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਨਾਮ ਉਤੇ ਨਾਮੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਆਰੋਪਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

(1) ਜੇਤਾ ਕੀਤਾ ਤੇਤਾ ਨਾਉ ।

ਵਿਣੁ ਨਾਵੈ ਨਾਹੀ ਕੇ ਥਾਉ । (ਜਪੁ, ਪਉੜੀ 19)

(2) ਨਾਮੇ ਉਪਜੈ ਨਾਮੇ ਬਿਨਸੈ ਨਾਮੇ ਸਚਿ ਸਮਾਇ । (ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ, ਮ: 3)

(3) ਨਾਮ ਕੇ ਧਾਰੇ ਸਗਲੇ ਜੰਤ ।..... ਨਾਮ ਕੇ ਧਾਰੇ ਸਗਲ ਅਕਾਰ । (ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ: 5)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਤਾਂ 'ਕਲ ਮਹਿ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਸਾਰੁ' ਕਹਿ ਕੇ ਨਾਮ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਵੀ ਹਰਿਨਾਮ ਨੂੰ ਕਲਿਜੁਗ ਵਿਚ ਆਧਿਆਤਮਿਕ ਉਨਤੀ ਲਈ ਸਰਬ ਉਪਯੋਗੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਿਗਿਆਸੂ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਮਨੋਰਥ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ :

ਭੈ ਨਾਸਨ ਦੁਰਮਤਿ ਹਰਨ ਕਲਿ ਮੈ ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ।

ਨਿਸ ਦਿਨ ਜੇ ਨਾਨਕ ਭਜੈ ਸਫਲ ਹੋਹਿ ਤਿਹ ਕਾਮ ।20।

ਨਾਮ ਆਰਾਧਨਾ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਮਬਾਣਾਂ ਵਾਂਗ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਅਤਿ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਔਸ਼ਧੀ ਹੈ । ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਜਪੁ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਸਾਧਾਰਣ ਜਪੁ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲਿਵ ਜਪੁ ਤਕ ਕਈ ਭੇਦ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਇਸ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਪ੍ਰਭੇਦਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਲਈ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਵੱਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ :

ਸਭ ਸੁਖ ਦਾਤਾ ਰਾਮੁ ਹੈ ਦੂਸਰੇ ਨਾਹਿ ਨ ਕੋਇ ।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਤਿਹ ਸਿਮਰਤ ਗਤਿ ਹੋਇ ।9।

ਜਿਹ ਸਿਮਰਤ ਗਤਿ ਪਾਈਏ ਤਿਹਿ ਭਜੁ ਰੇ ਤੈ ਮੀਤ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨ ਰੇ ਮਨਾ ਅਉਧ ਘਟਤ ਹੈ ਨੀਤ।10।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਿਸੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕੇ । ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਮ ਨਾਮ-ਰੂਪਾਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਅਲੋਕਿਕ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਵਾਂਗ ਅਨਿਰਵਚਨੀ ਅਤੇ ਅਮੁਲ ਹੈ, ਇਹ ਸੰਕਟ ਮੋਚਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਸਮਰਥ ਅਤੇ ਸਿੱਧ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਉਣਾ ਅਤਿਅੰਤ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ :

ਰਾਮਨਾਮ ਉਰਿ ਮੈ ਗਹਿਓ ਜਾ ਕੈ ਸਮ ਨਹੀ ਕੋਇ ।

ਜਿਹ ਸਿਮਰਤ ਸੰਕਟ ਮਿਟੈ ਦਰਸੁ ਤੁਹਾਰੇ ਹੋਇ ।57।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਦਰਿੱਦਰਾ ਅਤੇ ਅਲਪਗਤਾ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਾਉਣ ਨਾਲ ਭੈ ਭੀਤ ਜਿਗਿਆਸੂ ਕੁਮਾਰਗ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਸਨਮਾਰਗ ਉਤੇ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਲ-ਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹਰਿ ਦੇ ਭਜਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਮੰਨਦੇ ਹੋਇਆਂ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਥਾਂ ਥਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਵਿਹੀਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਚਿੰਤਰ ਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਦੁਬਿਧਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਕੇ ਮਾਇਕ ਪ੍ਰਪੰਚ ਪ੍ਰਤਿ ਅਰੁੱਚੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ :

ਕਰਣੇ ਹੁਤੇ ਸੁ ਨਾ ਕੀਓ ਪਰਿਓ ਲੱਭ ਕੇ ਫੰਧ ।

ਨਾਨਕ ਸਮਿਓ ਰਮਿ ਗਇਓ ਅਬ ਕਿਉ ਰੇਵਤ ਅੰਧ 136

ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਵਿਰਚਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਯ ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਆਸ਼ਾ-ਨਕ ਭਵਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਵਿਅਰਥ ਵਿਚ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਅਵਹੇਲਨਾ ਕਰ ਬਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਲ ਸਰੂਪ ਉਹ ਲੋਕ, ਪਰਲੋਕ ਦੇਹਾਂ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਲੀਨਤਾ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਤੱਤਵ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਮਿਆਨ ਵਿਚ ਇਕ ਤਲਵਾਰ ਹੀ ਸਮਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਦੋ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਤਮ ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਰਲੋਕਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਦੀ ਹੈ, ਹਰਿ ਮਿਲਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਧਨ ਦੀ ਸਭਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚਾਹਨਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਮਿਲਨ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਮੁਕਤ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਕਤ ਅਵਸਥਾ ਕੋਟੀ ਪੁਰੀ ਲੋਕ ਦਾ ਅਜੂਬਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤੂ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨਤਾ ਜਾਂ ਮੁਕਤ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਮ-ਰੂਪਾਤਮਕ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਹੈ; ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਦਾ ਮਾਇਆ ਤੇ ਵੀ ਪਰਦਾ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਅੰਦਰ ਵਸਦਾ ਬ੍ਰਹਮ-ਸਪੱਸ਼ਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਪਰ ਹਉਮੈ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਛਾਦਿਤ ਕਰ ਰਖਿਆ ਹੈ। ਆਰਸੀ ਦੀ ਮੈਲ ਉਤਰਨ ਵਾਂਗ ਹਉਮੈ ਮੁਕਤ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :—

ਜਿਹਿ ਮਾਇਆ ਮਮਤਾ ਤਜੀ ਸਭ ਤੇ ਭਇਓ ਉਦਾਸ ।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨ ਰੇ ਮਨਾ ਤਿਹਿ ਘਟਿ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਵਾਸ 118।

ਜਿਹਿ ਪ੍ਰਾਨੀ ਹਉਮੈ ਤਜੀ ਕਰਤਾ ਰਾਮ ਪਛਾਨ ।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਵਹੁ ਮੁਕਤਿ ਨਰੁ ਇਹ ਮਨ ਸਾਚੀ ਮਾਨ 119।

ਅਸਲੀ, ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਜਾਗਤਿਕ ਬੰਧਨ ਕਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਾਧਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੀ ਅਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੋਹ-ਫਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਉਹ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰੱਬ-ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਦੇਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ :-

ਜੇ ਪ੍ਰਾਨੀ ਨਿਸਿ ਦਿਨ ਭਜੈ ਰੂਪ ਰਾਮ ਤਿਹ ਜਾਨੁ ॥

ਹਰਿ ਜਨਿ ਹਰਿ ਅੰਤਰੁ ਨਹੀ ਨਾਨਕ ਸਾਚੀ ਮਾਨੁ ॥29॥

ਜਿਹ ਘਟਿ ਸਿਮਰਨੁ ਰਾਮ ਕੇ ਸੇ ਨਰੁ ਮੁਕਤਾ ਜਾਨੁ ॥

ਤਿਹਿ ਨਰ ਹਰਿ ਅੰਤਰੁ ਨਹੀ ਨਾਨਕ ਸਾਚੀ ਮਾਨੁ431

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਮੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਾਧ, ਸੰਤ, ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ :-

(1) ਨਾਨਕ ਸਾਧ ਪ੍ਰਭੂ ਭੇਦ ਨ ਭਾਈ ॥ 8/7/

(2) ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਅਪਿ ਪਰਮੇਸੁਰ ॥ 6/8/

(3) ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਆਪਿ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ॥ 8/8/

ਇਹ ਮੁਕਤੀ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਨਹੀਂ, ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਰ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਨਾਤਾ ਤੇਜ਼ਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ, ਸੰਸਾਰਿਕ ਜਾ ਮਾਇਆਵੀ ਪ੍ਰਲੇਭਨਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਮੁਖ ਮੋੜ ਕੇ ਆਤਮਿਕ ਸੱਫਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ 'ਸਮਦਰਸ਼ਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ' ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬੈਰੀ ਮੀਤ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, 'ਆਪਾਪਰਕਾ' ਭੇਦ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਗਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਮੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਦਰਸੀ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਿਆ ਨਾਹਿ ਜਿਹੀ ਕੰਚਨ ਲੋਹ ਸਮਾਨਿ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨੁ ਰੇ ਮਨਾ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਤੈ ਜਾਨਿ ॥14॥

ਹਰਖੁ ਸੋਗ ਜਾ ਕੈ ਨਹੀਂ ਬੈਰੀ ਮੀਤ ਸਮਾਨ ।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਤੈ ਜਾਨਿ ॥15॥

ਸੰਸਾਰਿਕ ਅਸਥਿਰਤਾ: ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਤਿ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਤ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਜਿਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਸਤਿ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਇਤਨੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨਸ਼ਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਵਿਚ ਸੱਚਮੁੱਚ ਯਕੀਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਲੇਭਨਾਂ ਤੋਂ ਉਦਾਸੀਨ ਜਿਗਿਆਸੂ ਆਪਣੇ ਉਚਿੱਤ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚਲਣ ਲਈ ਲੱਕ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਉਸਦਾ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਹੋਰਨਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭਗਤ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬੜਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬੜਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਵੀ 'ਦੁਨੀਆ ਮੁਕਾਮੇ ਫਾਨੀ', 'ਦੁਨੀਆ ਚਾਰਿ ਦਿਹਾੜੇ, ਸਭੁ ਜਗੁ ਚਲਣਹਾਰੁ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ- 'ਜਿਉ ਜਲ ਉਪਰਿ ਫੇਨੁ ਬੁਦਬੁਦਾ ਤੈਸਾ ਇਹੁ ਸੰਸਾਰਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ 'ਜੈਸਾ ਸੁਪਨਾ ਰੈਨਿ ਕਾ ਤੈਸਾ ਸੰਸਾਰ' ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹੋਇਆਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ :-

ਜੈਸੇ ਜਲ ਤੇ ਬੁਦਬੁਦਾ ਉਪਜੈ ਬਿਨਸੈ ਨੀਤ ।

ਜਗ ਰਚਨਾ ਤੈਸੇ ਰਚੀ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨ ਮੀਤ ॥25॥

ਝੂਠੇ ਮਾਨੁ ਕਹਾ ਕਰੈ ਜਗੁ ਸੁਪਨੇ ਜਿਉ ਜਾਨ ॥

ਇਨ ਮੈ ਕਛੁ ਤੇਰੇ ਨਹੀ ਨਾਨਕ ਕਹਿਓ ਬਖਾਨ ॥4॥

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ, ਅਸਥਿਰ ਹੈ, ਝੂਠਾ ਹੈ, ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ—'ਜਗ ਰਚਨਾ ਸਭ ਝੂਠ ਹੈ', 'ਇਨ ਮੈ ਕਛੁ ਸਾਚੇ ਨਹੀਂ ਪਰ ਜਗਤ ਦੀ ਨਸ਼ਵਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਚਿ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ :-

(1) ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਖੰਡ ਸਚੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ । (ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ. ਮ: 1.)

(2) ਇਹ ਜਗੁ ਸਚੇ ਕੀ ਹੈ ਕੇਠੜੀ ਸਚੇ ਕਾ ਵਿਚਿ ਵਾਸੁ । (ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ, ਮ:2)

(3) ਆਤਮ ਰਾਮ ਸੰਸਾਰਾ ॥ ਸਾਚਾ ਖੇਲੁ ਤੁਮਾਰਾ । (ਸੂਹੀ, ਮ: 1)

ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਤਿਅਤਾ ਸੂਚਕ ਓਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕੁਝ ਕੁ ਟੁਕਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਜਗਤ ਸਚਮੁੱਚ ਸੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਝੂਠਾ ਤੋਂ ਨਸ਼ਵਰ ਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ। ਅਸਲੋਂ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧ

ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਦਵੈਤਵਾਦੀ ਦੋਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਹਿਜੀਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮ ਤੱਤਵ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਅਤੇ ਉਹੀ ਸਤਿ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਤਿ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਇਕ ਵਸਤੂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਉਸਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਅਸਤਿਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਖਾਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਤਿ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਤਿ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਾਰਮਾਰਥਿਕ ਨਹੀਂ। ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਤਿ ਕਾਲ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ, ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਤਿ-ਅਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਤਿ ਹੀ ਹੈ। ਉਂਜ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਹਾਂ, ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਕੁਝ ਅਧਿਕ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਉਕਤ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਅੰਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਲਪੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਗਲਤ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੰਸਾਰਿਕ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਲੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਹੀ ਚਲੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਭਗਤੀ ਵਿਰੋਧੀ ਜੀਵਨ-ਸਾਧਨ, ਸੰਸਾਰਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਪੰਚ ਤਿਆਗਣ ਯੋਗ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮਿਥਿਆ ਹਨ। ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਵਿਕਾਰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਜਿਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹੇ ਹਟਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਤਦ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਇਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉਧਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪਰਲੋਕਿਕ ਸੁੱਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇਸ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਰਾਹੀਂ ਭਗਤ—ਵੱਡਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਨਿਘਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਵਧਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਤਰੇਤਰ ਮੁਕਤ ਅਸਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਅਕਥਨੀ ਅਤੇ ਅਮੁਲ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੈ, ਇਥੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ, ਫਲ ਸਰੂਪ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸੱਕੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਪਯੋਗ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਬਖੇੜਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਕਟ ਕਾਲ ਵੇਲੇ ਇੱਕਲਿਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਨ :

ਧਨ ਦਾਰਾ ਸੰਪਤਿ ਸਗਲ ਜਿਨਿ ਅਪੁਨੀ ਕਰਿ ਮਾਨਿ ॥

ਇਨ ਮੈਂ ਕਛੁ ਸੰਗੀ ਨਹੀ ਨਾਨਕ ਸਾਚੀ ਜਾਨਿ । 5 ।

ਸੰਗ ਸਖਾ ਸਭ ਤਜਿ ਗਏ ਕੇਉ ਨ ਨਿਬਿਹਿਓ ਸਾਥ।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਹ ਬਿਪਤ ਮੈਂ ਟੇਕ ਏਕ ਰਘੁਨਾਥ । 55 ।

ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਵਿਸ਼ਵਸਤ ਅਤੇ ਅਵਸਰਵਾਦੀ ਹਿੱਤਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਤ ਵਿਚ ਓਹੀ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਸੁਖ ਮੈ ਬਹੁ ਸੰਗੀ ਭਏ ਦੁਖ ਮੈ ਸੰਗਿ ਨ ਕੋਇ ।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਭਜੁ ਮਨਾ ਅੰਤਿ ਸਹਾਈ ਹੋਇ । 32 ।

ਉਕਤ ਆਧਿਆਤਮਿਕ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਕਈ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਹ ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਨ, ਭੈ ਹਰਨ, ਅਨਾਥ ਕੇ ਨਾਥ, ਸਭ ਸੁਖਦਾਤਾ, ਘਟਿ ਘਟਿ ਵਾਸੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸੇ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਕੇ ਫਿਰ ਉਸੇ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹੀ ਸਤਿ ਤੱਤਵ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਆਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਪੂਰਬਵਰਤੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੋਈ ਸੰਸਾਰਿਕ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਜਿਗਿਆਸੂ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿ ਅਰੁੱਚੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕਲਾਤਮਕਤਾ : ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਆਤਮ ਅਨੁਭੂਤ ਸਵੱਛ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਸਿਧੀ ਸਾਦੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਅਨੁਰੂਪ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਵਿ ਆਲੋਚਨ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਉਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪਰਖਣਾ ਅਸੰਗਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਇਹ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਆਤਮਿਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਦੀ ਨਿਰਾਲੀ ਅਤੇ ਨਿਰਲਿਪਤ ਕਲਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸ਼ਲੋਕ ਛੰਦ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸੰਤੋਸ਼-ਜਨਕ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇਹਰੇ ਦੇ ਤੇਲ ਦੇ ਕਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਗਲ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਹਰਾ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਚਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਹਰ ਚਰਣ ਵਿਚ 24 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ, 13 ਅਤੇ 11 ਉਤੇ ਬਿਸ਼ਮ, ਅੰਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ਲਘੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ :

ਹਰਖ	ਸੋਗ	ਜਾ	ਕੈ	ਨਹੀ	ਬੈਰੀ	ਮੀਤ	ਸਮਾਨ।	
111	S1	S	S	1S	SS	S1	1S1	13, 11
ਕਹੁ	ਨਾਨਕ	ਸੁਨਿ	ਰੈ	ਮਨ	ਮੁਕਤਿ	ਤਾਹਿ	ਤੈ ਜਾਨ।	
11	S11	11	S	1S	111	S1 S	S1	13,11
ਜਗਤੁ	ਭਿਖਾਰੀ	ਫਿਰਤੁ	ਹੈ	ਸਭ	ਕੇ	ਦਾਤਾ	ਰਾਮ।	
111	1SS	111	S	11	S	SS	S1	13,11
ਕਹੁ	ਨਾਨਕ	ਮਨ	ਸਿਮਰੁ	ਤਿਹ	ਪੂਰਨ	ਹੋਵਹਿ	ਕਾਮ।	
11	S11	11	111	11	S11	S11	S1	13,11

ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਗਿਣਤੀ ਵਜੋਂ ਇਕ ਦੋ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਵੱਧ ਘੱਟ ਵੀ ਹਨ, ਪਰ ਗਣਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਲਘੂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਲਘੂ ਗਿਣ ਲੈਣ ਦੀ ਛੋਟ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉਹ ਛੰਦ ਵੀ ਲੱਛਣ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਦਾ ਅਪਵਾਦ ਕੇਵਲ 54ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਨਾਨਕ ਕਵੀ-ਛਾਪ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੀ ਗਣਨਾ ਤੋਂ ਵਾਧੂ ਹੈ-

ਬਲੁ	ਹੋਆ	ਬੰਧਨ	ਛੁਟੇ	ਸਭ	ਕਿਛੁ	ਹੋਤ	ਉਪਾਇ।	
11	SS	S11	1S	11	11	S1	1S1	13,11
ਨਾਨਕ	ਸਭ	ਕਿਛੁ	ਤੁਮਰੈ	ਹਾਥ	ਮੈ ਤੁਮ	ਹੀ	ਹੋਤ	ਸਹਾਇ।
	11	11	11S	S1	S 11	S	S1	1S1 13,

11

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸ਼ਲੋਕ -ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਆਈ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਧਿਕਾਂਸ਼ 'ਫ਼ਰੀਦ' ਕਵੀ ਛਾਪ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਦੇਹਰੇ ਜਾਂ ਸੋਰਠੇ ਛੰਦ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੀ ਕੁਝ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਲਸਰੂਪ, ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਸ਼ਲੋਕ ਪਿੰਗਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਫਲ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੇ ਆਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ ਤਕ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਤਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਾਤੀਯ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਆਪਣੀ ਪੂਰਨ ਸਜ ਸੱਜਾ ਸਹਿਤ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ। ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਬ੍ਰਜ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਾਂ, ਇਕ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਤਰੇਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਬ੍ਰਜ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਰੂਪ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨੈਵੇਂ ਤੇ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ ਨਾਲੋਂ ਲੱਗ ਭਗ ਟੁੱਟ ਜਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਬ੍ਰਜ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਅਵਧੀ ਹੈ। ਨੈਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ

ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਵਲ ਝੁਕੀ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਗਤ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸੁਧ ਭਾਰਤੀ ਹੈ। ਨਾਂ ਲੈਣ ਜੋਗਾ ਕੋਈ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਦ ਕਿ ਹੋਰਨਾ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉੱਤੇ ਸਾਮੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਵੱਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸੁੱਧ ਭਾਰਤੀਅਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਾਦ ਗੁਣ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸੁਬੋਧਤਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਮਧੁਰ, ਪ੍ਰੇਰਣਾਦਾਇਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਸੰਸਾਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਅਰੁੱਚੀ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗਮਈ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਦੁੱਤੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੋਹਜ ਨੂੰ ਵਧਾਣ ਲਈ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸਾਂ (ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ ਗਾਇਤ੍ਰਿ, ਸੰਪਤਿ ਸਗਲ, ਸੰਪੈ ਸੁਖ, ਸਭ ਸੁਖ, ਮਾਇਆ ਮਮਤਾ, ਰੂਪ ਰਾਮ, ਸਮਿਓ ਰਮਿ ਗਇਉ, ਸੰਗ ਸਖਾ ਸਭ, ਆਦਿ) ਦੁਆਰਾ ਸੁੰਦਰ ਅਲੰਕਾਰਣ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ (ਜਾਮ ਕੀ ਫਾਸ, ਸਤਿ ਹੋਇ, ਅਉਧ ਘਟਤ ਹੈ ਨੀਤ, ਜਮ ਕੈ ਧਾਮ, ਜਮ ਫੰਧ, ਬਾਲੂ ਕੀ ਭੀਤ, ਆਦਿ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਮਣੀ-ਕੰਚਨ ਸੰਯੋਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਇਤਨੀ ਤੀਬਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸ਼ਲੋਕ ਸੁਭਾਸ਼ਿਤ ਬਣ ਕੇ ਸਤਿ ਕਥਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਤਿ ਕਥਨ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਘੱਟ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਅਧਿਕ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ –

1. ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨਿ।
2. ਜਿਉ ਸੁਪਨਾ ਅਰੁ ਪੇਖਨਾ ਐਸੇ ਜਗ ਕਉ ਜਾਨਿ।
3. ਜਉ ਸੁਖ ਕਉ ਚਾਹੈ ਸਦਾ ਸਰਨਿ ਰਾਮ ਕੀ ਲੇਹ।
4. ਸੁਖ ਮੈ ਬਹੁ ਸੰਗੀ ਭਏ ਦੁਖ ਮੈ ਸੰਗਿ ਨ ਕੋਇ।
5. ਨਰ ਚਾਹਤ ਕੁਛ ਅਉਰ ਕੀ ਅਉਰੈ ਭਈ।
6. ਜਗ ਰਚਨਾ ਸਭ ਝੂਠ ਹੈ ਜੀਨਿ ਲੇਹੁ ਰੇ ਮੀਤ।
7. ਰਾਮ ਗਇਓ ਰਾਵਨੁ ਗਇਓ ਜਾ ਕਉ ਬਹੁ ਪਰਵਾਰ।
8. ਚਿੰਤਾ ਤਾ ਕੀ ਕੀਜੀਐ ਜੇ ਅਨਹੋਨੀ ਹੋਇ।
9. ਜੇ ਉਪਜਿਓ ਸੇ ਬਿਨਾਸਿ ਹੈ ਪਰੇ ਆਜੁ ਕੇ ਕਾਲ।
10. ਸੰਗ ਸਖਾ ਸਭ ਤਜਿ ਗਏ ਕੋਉ ਨ ਨਿਬਹਿਓ ਸਾਥ। ਆਦਿ

ਪ੍ਰਸਾਦ ਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗਮਈ ਵਾਤਾਵਰਣ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਰਸ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਪਾਦਿਕਤਾ ਸਹਿਤ ਨਿਮਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਗੁਲਦਸਤੇ ਸਜਾਉਣਾ ਮਹੱਤਵਹੀਨ ਗੱਲ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਅਪ੍ਰਸਤੁਤ ਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਕੁਝ ਅਲੰਕਾਰ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਮਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਤੇ ਵੀਪਸਾ ਦੀ ਛੱਟਾ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਹੱਸ-ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਅਵਿਅਕਤ ਜਾਂ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਸਤੂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਪੂਰਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਲੋਂ ਅਮੂਰਤ ਦਾ ਮੂਰਤ ਰਾਹੀਂ ਕਾਵਿ-ਮਈ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਉਸੇ ਪਰਿਮਾਣ ਵਿਚ ਹਿਰਦੇ-ਗ੍ਰਾਹੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ-ਅਧੀਨ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਗਤ ਲਈ ਭਉ ਨਿਧਿ, ਸਪਨਾ, ਜਗ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਿਆ ਲਈ ਜਲ ਤੇ ਬੁਦਬੁਦਾ, ਬਾਲੂ ਕੀ ਭੀਤ ਆਦਿ ਵਰਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਸਤ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬੜਾ ਉਪਯੁਕਤ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਅਨੁਭਵ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਿੰਬ ਦਾ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬੜਾ ਵਿਆਪਕ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਫਲ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਲ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬਿੰਬ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਰਹਿ ਕੇ ਗੌਰਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਬਿੰਬ ਕਵੀ ਦੇ ਪੂਰਬਲੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ, ਅਨੁਭਵਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਸਿਕ ਮੂਰਤਾਂ ਦਾ ਰਸਾਤਮਕ ਚਿੱਤ੍ਰਣ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਭੂਮੀ ਤੇ ਵੀ ਬਿੰਬ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਕਵੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਕਾਲਪਨਿਕ

ਉਡਾਰੀ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਪਦੇਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਨੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਮੂਰਤਾਂ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਬੋਧ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ –

- (1) ਸਿਰ ਕੰਪਿਓ ਪਗ ਡਗਮਗੈ ਨੈਨ ਜੋਤਿ ਤੇ ਹੀਨ ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਹ ਬਿਧਿ ਭਈ ਤਉ ਨ ਹਰਿ ਰਸ ਲੀਨ । 47 ।
- (2) ਸੁਆਮੀ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿ ਜਿਉ ਸਦਾ ਸੁਆਨ ਤਜਤ ਨਹੀ ਨਿਤ ।
ਨਾਨਕ ਇਹ ਬਿਧਿ ਹਰਿ ਭਜਉ ਇਕ ਮਨਿ ਹੁਇ ਇਕਿ ਦਿਤ । 45 ।
- (3) ਰਾਮ ਗਇਓ ਰਾਵਨੁ ਰਾਇਓ ਜਾ ਕਉ ਬਹੁ ਪਰਵਾਰ ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਥਿਰੁ ਕਛੁ ਨਹੀ ਸੁਪਨੇ ਜਿਉ ਸੰਸਾਰਿ । 50 ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਬੜੀ ਮਾਰਮਿਕ ਬਿੰਬਾਤਮਕ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦੀ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਕੂਕਰ ਦੀ ਸੁਆਮੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਤ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਤਲੀਨਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਰਾਮ ਰਾਵਣ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਨਸ਼ਵਰਤਾ ਦੇ ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਾਂਗ ਅਸਥਿਰ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਇਹ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ ਗੁਰੂ-ਵਿਧਾਨ ਗੁਰੂ-ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਸਜੀਵ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੰਬੋਧਨਾਤਮਕ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸੋਧ ਲਈ ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਦੀ ਗਲ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੇਹਰਾ ਕੇ ਪੁਨਰਾ-ਵ੍ਰਿਤਾਂਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਕੁੱਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਸੰਸਾਰਿਕ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨਤਾ ਲਈ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾਦਾਇਕ ਹਨ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਪੂਰਣ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਾਰਣ ਜਿਗਿਆਸੂ ਲਈ ਬੜੀ ਮਨਮੋਹਕ ਅਪੀਲ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਇਹ ਅਭੁੱਲ ਦੇਣ ਹੈ।

ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ

ਡਾ. ਅਕਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਉਪਦੇਸ਼, ਰਚਨਾ ਤੇ ਸਹਾਦਤ ਸਿਰਫ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਹੀ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਭਾਰਤ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਨਤਾ, ਸਿਆਸੀ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਦਬਾਅ ਵਾਲੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਜਿਹੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਜੋਂ ਉਭਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਭਉ ਤੇ ਸਰਬ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਤਮਕ ਅਡੋਲਤਾ, ਵੈਰਾਗ, ਨਿਸ਼ਕਾਮਤਾ, ਸੰਸਾਰਕ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। 'ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ' ਵਰਗੀ ਅਦੁਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ; ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜੋ ਡਰ, ਭੈ, ਖੌਫ ਤੇ ਦਬਾਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸੱਚ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਅਡੋਲ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਆਤਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਨਿਰਭੈਅਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਪਸਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰਭਉ ਰਾਹੀਂ ਰੱਖੀ। ਨੈਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਚਿਤਰਨ ਕਰਕੇ ਵੈਰਾਗ ਭਾਵ ਉਪਜਾਉਣ ਦੀ ਸੀਮਤਤਾ ਤੱਕ ਕਈ ਵਾਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਭੈਅ ਯੁਕਤ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਸ ਭੈਅ, ਡਰ, ਅਸੁਰੱਖਿਆ, ਖੌਫ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਤ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਭੈਅਯੁਕਤ ਹੈ; ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋਣ ਲਈ ਨਿਰਭੈਅਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਨੈਤਿਕ ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਬਲ ਛੁਟਕਿਓ ਬੰਧਨ ਪਰੇ ਕਛੂ ਨ ਹੋਤਿ ਉਪਾਇ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਅਬ ਓਟ ਹਰਿ ਗਜ ਜਿਉ ਹੋਹੁ ਸਹਾਇ॥

ਭੈਅਯੁਗਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਅਗਿਆਨਤਾ, ਗੁਲਾਮੀ, ਸੁਆਰਥ, ਲੋਭ, ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਬੀਜ ਰੂਪ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰਭੈ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਮੁਕਤੀ, ਨਿਰਵਾਣ, ਬੰਧਨ ਮੁਕਤ, ਨਿਰਵੈਰਤਾ, ਅਸਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਈਸ਼ਵਰੀ ਬੋਧ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਖੁਦ ਵੀ ਭੈਅ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭੈਅ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਆਤਮਿਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਅਥਵਾ ਨਾਮ ਹੈ:

ਭੈ ਨਾਸਨ ਦੁਰਮਤਿ ਹਰਨ ਕਲਿ ਮੈ ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮੁ॥

ਨਿਸਿ ਦਿਨੁ ਜੇ ਨਾਨਕ ਭਜੈ ਸਫਲ ਹੋਹਿ ਤਿਹ ਕਾਮ॥

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਭੈਅ ਮੁਕਤਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦਿਆਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਆਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਡਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ:

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਗਿਆਨੀ ਤਾਹਿ ਬਖਾਨਿ॥

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੰਬੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਨਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਤੇ ਨਿਰਭਉ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਸਹਿਮ, ਜੁਲਮ, ਦਹਿਸ਼ਤ, ਧਾਰਮਿਕ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ', 'ਸਗਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਚਾਦਰ' ਆਖਿਆ ਗਿਆ। ਲੇਖਕ ਸੈਨਾਪਤਿ 'ਗੁਰ ਸੋਭਾ' ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਪ੍ਰਗਟ ਭਏ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ। ਸਗਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਪੈ ਢਾ ਪੀ ਚਾਦਰ।

ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ "ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬੋਲਿਆ ਧਰ ਪਈਐ ਧਰਮ ਨ ਛੋੜੀਐ ਬਾਹਿ ਜਿਨਾ ਦੀ ਪਕੜੀਐ ਸਿਰਿ ਦੀਜੈ ਬਾਹਿ ਨ ਛੋੜੀਐ।" ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਭ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਬਣਨ ਦਾ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇੱਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਮਾਜਿਕ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਦਿਸ਼ਾ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਲਈ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਇਹ ਕੇਂਦਰ ਸਿਰਫ ਧਾਰਮਿਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਡਲ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਕਿਰਤ, ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ, ਲੰਗਰ, ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ, ਸਮਾਨਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਬਣੇ ਇਹ ਇੱਕ ਮਿਸਾਲ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪੁਨਰਗਠਨ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਬੋਧ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਸੱਚੀ ਆਤਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਰਾਹੀਂ ਅਡੋਲ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਿਆਸੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਸ਼ਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਡਲ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਵਜੋਂ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਕੌਮੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਕੇ ਸਮਾਨਤਾ ਅਧਾਰਿਤ ਆਰਥਿਕ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਵਪਾਰ, ਛੋਟਾ ਉਦਯੋਗ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸਿਰਫ ਧਾਰਮਿਕ ਅਗਵਾਈ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਾ ਰਿਹਾ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਕ ਵਜੋਂ ਪੂਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਨੇ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਨਿਰਭਉ ਜੀਵਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੀਵੰਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਅਸਤਿਤਵ, ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ ਜੋ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਗਲੋਬਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਨਾਉ, ਟੈਕਨੋਲੋਜੀਕਲ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ- ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੇ ਨਰਸੰਹਾਰ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਭਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੇਖੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ 1948 ਈ. ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਘੋਸ਼ਣਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਇਸ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਝੌਤੇ; ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰੀ ਮਾਪਦੰਡ ਬਣੇ।

ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਸੰਸਾਰ ਨਵੇਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਡਰਾਂ; ਸਾਈਬਰ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਡਾਟਾ ਨਿਜਤਾ, ਜਾਤੀਗਤ ਤਨਾਉ, ਲਿੰਗ ਆਧਾਰਿਤ ਭੇਦ- ਭਾਵ, ਮਾਈਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣਕ ਸੰਕਟ ਜਿਹੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ

ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਰਹੇ, ਇਹ ਗਲੋਬਲ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਮਾਪਦੰਡ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਨਿਆਂ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਸ਼ਵੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹਨ।

ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਸਲੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸਵੈਮਾਣ ਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਵੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਅਮਰ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜੀਵੰਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਖਾਇਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਧਰਮ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਜੇ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਖੜੇ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੋਈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਅਸਤਿਤਵਾਤਮਕ ਘਟਨਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਅਸਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਨਿਰਪੱਖ ਤੇ ਨਿਡਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬਕ ਸਿਖਾਇਆ। ਨਿਰਭੈਅਤਾ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੇ ਦਰਸਾਇਆ ਕਿ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਡਰਤਾ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਦੂਸਰੇ ਲਈ ਖੜੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵੰਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭੈਅ ਭੰਜਨ ਗੁਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰੱਬੀ ਗੁਣ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚੋਂ ਡਰ ਦਾ ਭਾਵ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸੰਕਟਮਈ ਵਿਪਰੀਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ੁਲਮ ਖਿਲਾਫ਼ ਖੜਾ ਹੋ ਦੂਸਰਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੁਦ ਭੈਅ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਕਰਦਾ ਭੈ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ॥

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਜਿਹਾ ਸਦੀਵੀ ਨੈਤਿਕ ਮਾਡਲ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵੰਤ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਇਸੇ ਤੱਥ ਦੀ ਸਮਰਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਯੋਗ ਹਨ ਤੇ ਅਸਲ ਰੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਤੇ ਸਵੈਮਾਣ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੇਵਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਅਤੇ ਨਿਡਰਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਸ਼ਵ ਮਾਨਵ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਜਾਤੀ ਤੇ ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਤੇ ਭੈਅ ਮੁਕਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਸੰਕਲਪ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਇਹਨਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਆਤਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਧੂਰੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਅਹਿੰਸਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਇਹ ਰੋਸ਼ਨੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਦਬਾਅ ਕਿਸੇ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਮੁਖਾਲਫ਼ਤ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਕਾਫ਼ੀ ਅੰਨਾਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸਨਮਾਨ ਨਹੀਂ ਇਹ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਉਸ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਨਮ ਸਿੱਧ ਹੱਕ ਹੈ ਤੇ ਮਲਾਲਾ ਯੂਸਫ਼ਜ਼ਈ ਵੀ ਇਸੇ ਲਈ ਆਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਉਠਾਉਂਦੀ ਕਿ ਮੈਂ ਚੀਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਬਲਕਿ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੁਣੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਤਮਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮੁਕਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਡਰ, ਰਾਜਸੀ ਜੁਲਮ, ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਿਡਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ, ਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ, ਅਹਿੰਸਕ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜੜਾਂ ਹੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਰਾਜਨੀਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਜਬਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਸਿਰਫ਼ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਹ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਏਕਰੂਪਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ। ਇਹ ਟੋਟਲਿਟੇਰੀਅਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਰਣਨੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੜਾਕੂ ਸ਼ਸਤਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨੈਤਿਕ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ।

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੇ ਸਵਾਲ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਤੱਕ ਕਲਮ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਹ ਸ਼ਹਾਦਤ ਮਨੁੱਖੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਗਲੋਬਲ ਨੈਤਿਕ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਮਾਡਲ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਜੁਲਮ ਦੇ ਬਰਕਸ ਖੜਾ ਹੋ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਰੁੱਖ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮਾਰਟਿਨ ਲੂਥਰ ਕਿੰਗ ਜੂਨੀਅਰ, ਨੈਲਸਨ ਮੰਡੇਲਾ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ; ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਹੀ ਤੁਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਨੈਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇ ਧਰਮ, ਦੂਜੇ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਆਪਣਾ ਆਪ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤਾ।

ਆਧੁਨਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਦਾਅਵੇ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਭੈਅ, ਡਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ, ਬੌਧਿਕ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਬਾਅ ਅੱਜ ਵੀ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜੀਵੰਤ ਰੱਖ ਸਕੇ ਹਾਂ? ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਅਸੀਂ ਉਹ ਹਿੰਮਤ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਬਿਨਾਂ ਸਵਾਰਥ, ਬਿਨਾਂ ਡਰ ਖੜੇ ਹੋ ਸਕੀਏ?

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰਭਉ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਅਮਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਬੀਜ ਬੀਜਿਆ ਜੋ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਬੀਜ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕੌਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਦੀਆਂ ਦੌਰਾਨ, ਉਸ ਨਿਡਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਹਿੰਮਤ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਵੰਸ਼ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਤੱਕ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਤੱਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਤੱਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਅਖੰਡਤਾ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜੋ ਸਰਵਉੱਚ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਿਖਾਈ, ਉਹ ਸਭ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਆਤਮ-ਬਲੀਦਾਨ ਵਿੱਚ ਬੀਜੀ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਦੀਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਦੇ ਵੀ ਜੁਲਮ ਅੱਗੇ ਨਾ ਝੁਕੇ, ਜੁਲਮ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਦੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਂ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਨਾ ਛੱਡੇ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਮਜ਼ੋਰਾਂ ਦਾ ਬਚਾਅ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੇ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਬਚਾਅ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਜੁਲਮ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਡਰ, ਲਾਲਚ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਨਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ ਨਾਲ ਖੜੇ ਹੋਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ

ਨੂੰ ਮੁੜ ਖੋਜਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ; ਨਿਡਰਤਾ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਨਾਲ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਨੀਂਹ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹਾਂ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨੈਤਿਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਜਨਮ ਸਿੱਧ ਹੱਕ ਹੈ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਿਰਫ਼ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾਇਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੇਂਦਰੀ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਾਨੂੰ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਡਟਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਚੇਤਨਾ ਜਾਗਰੂਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ-ਸੂਚੀ

1. Grewal, J. S., The Life and Teachings of Guru Tegh Bahadur, Punjab University, Chandigarh, 2000.
2. Harjit Singh, Gurmat Philosophy: Theological and Historical Perspectives, Punjabi University Press, Patiala, 2005.
3. Jaggi, Rattan Singh, Guru Tegh Bahadur: The Ninth Guru, Singh Brothers, Amritsar, 1992.
4. Khushwant Singh, A History of the Sikhs, Oxford University Press, New Delhi, 2004 (Revised edition).
5. Macauliffe, Max Arthur, The Sikh Religion: Its Gurus, Sacred Writings and Authors, Clarendon Press, Oxford, 1909.
6. McLeod, W. H., The Sikh Religion: A New Interpretation, Oxford University Press, New York, 1989.
7. Pashaura Singh, The Philosophy of Sikh Gurus, Oxford University Press, New Delhi, 2003.
8. Singh, Gurnam, Understanding Sikhism: The Sikh Religious Tradition, Heritage Publishers, New Delhi, 1990.
9. Singh, Harbans. A History of Sikh Gurus, Orient Longman, New Delhi, 1982.
10. Singh, Surjit. The Teachings of Guru Nanak and Other Sikh Gurus, New Light Publishers, Amritsar, 2002.
11. Talib, G. S. Guru Tegh Bahadur: A Spiritual and Political Life, Indian Institute of Sikh Studies, Chandigarh, 1998.
12. McLeod, W. H. The Sikh Religion: A New Interpretation, Oxford University Press, New York, 1989.

ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸੰਬੰਧੀ ਉਲੇਖ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ

ਭੱਟ ਪਦ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਆਕਾਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਰਚੇ ਗਏ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਅੱਜ ਕੱਲ ਤਕਰੀਬਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੱਟ ਆਪਣੀ ਉਤਪਤੀ ਕੋਸ਼ਿਕ ਰਿਖੀ ਤੋਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਭਾਲਿਆ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨ ਵਿਚ ਵੀ ਚੋਖਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਹੈ। ਜਜਮ ਨਾਂ ਦੇ ਜਸ ਗਾਇਨ ਕਰ ਕੇ ਦਾਨ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਆਪਤਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜੂਝ ਮਰਨਾ। “ਭੱਟ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ” ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਖੋਜੀ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਖੋਜ ਸੰਨ 1961 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਬਹੁਤ ਗਣਕਾਰੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧ ਤਥਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਹ ਭੱਟ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਜਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਗਈ ‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਕਈ ਸੂਖਮ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਜਜਮਾਨ ਸਿੱਖੀ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਜੁਧਾਂ ਵਿਚ ਬੀਰਤਾ ਸਹਿਤ ਜੋ ਜੌਹਰ ਵਿਖਾਏ ਅਤੇ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰੀਆਂ, ਇਹ ਤੱਤ ਵੀ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸਥਲਾਂ ਪੁਰ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਸਮਗਰੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇਕ ਵਡਮੁੱਲਾ ਸੋਮਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਟੁਕਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਛਾਨ ਬੀਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਜੋ ਟੁਕਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਸਾਬਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

੧

ਦੀਵਾਨ ਦਰਘਾ ਮਲ ਬੇਟਾ ਦਵਾਰਕਾ ਦਾਸ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਪ੍ਰਾਗ ਦਾਸ ਕਾ, ਚਉਪਤ ਰਾਇ ਬੇਟਾ ਪੈਰੇ ਕਾ ਪੋਤਾ ਗੋਤਮ ਕਾ ਛਿਬਰ ਬਰਾਹਮਣ, ਜੇਠਾ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ, ਮਨੀ ਰਾਮ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ ਬਲਾਉਤ ਜਲਹਾਨੇ, ਜਗ ਬੇਟਾ ਪਦਮੇ ਕਾ ਪੋਤਾ ਕਉਲੇ ਕਾ-ਹਜਾਵਤ ਅੰਬਿਆਨਾ, ਨਾਨੂੰ ਬੇਟਾ ਬਾਘੇ ਕਾ ਪੋਤਾ ਉਮੇਂਦੇ ਕਾ ਦਿਲੀ ਸੋ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਮਹਲ ਅਠਵੇਂ ਕੀ ਮਾਤਾ ਸੁਲਖਣੀ ਜੀ ਸਾਥ ਬਕਾਲੇ ਆਏ। ਸਾਲ ਸਤਰਾਂ ਸੈ ਇਕੀਸ, ਭਾਦੋਂ ਕੀ ਅਮਾਵਸ ਕੇ ਦਿਨ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਹਲ ਨਾਵੇਂ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦਵਾਰਕਾ ਦਾਸ ਬੇਟਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਾਨੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਿਆਈ ਕਾ ਟਿਕਾ ਲਾਇਆ (ਭੱਟ ਵਹੀ ਤਲਾਉਡਾ, ਖਾਤਾ ਜਲਹਾਨੇਕਾ)।

੨

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਹਲ ਨਾਵੇਂ ਬਕਾਲੇ ਤੋਂ ਕੀਰਤਪੁਰ ਆਏ। ਪਰਗਨਾ ਕਹਿਲੂਰ। ਸਾਲ ਸਤਰਾਂ ਸੈ ਇਕੀਸ ਭਾਦਰੋਂ ਸੁਦੀ ਦਸਵੀਂ। ਖੇਮ ਕਰਨ ਧੁਸੇ ਖਤਰੀ ਦੇ ਘਰ ਬੀਬੀ ਰੂਪ ਕਉਰ ਕੇ ਬਲਾਉਨ। ਸਾਥ ਗੁਰੂ ਦਵਾਰਕਾ ਦਾਸ ਆਇਆ ਬੇਟਾ ਗੁਰੂ ਅਤਜਾਨੀ

ਸਾਹਿਬ (ਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਮੋਹਰੀ ਜੀ ਦੇ ਪੋਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ) ਭਲੇ ਕਾ, ਸਾਥ ਦੀਵਾਨ ਦਰਘਾ ਮਲ ਆਇਆ ਬੇਟਾ ਦਵਾਰਕਾ ਦਾਸ ਛਿਬਰ ਕਾ, ਸਾਥ ਜਗੁ ਬੇਟਾ ਪਦਮੇ ਕਾ ਆਇਆ। (ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਿੰਧੀ, ਖਾਤਾ ਹਜਾਵਤੋਂ ਕਾ)।

੩

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਮਹਲ ਨਾਵੇਂ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਆਏ, ਰਾਜਾ ਦੀਪ ਚੰਦ ਕੀ ਸਤਾਰਵੀਂ ਤੇ, ਸਾਲ ਸਤਰਾਂ ਸੇ ਬਾਈਸ, ਜੇਠ ਪਰਵਿਸ਼ਟੇ 15 ਕੇ। ਸਾਥ ਦੀਪ ਚੰਦ, ਨੰਦ ਚੰਦ ਬੇਟੇ ਗੁਰੂ ਸੂਰਜ ਮਲ ਕੇ, ਮਾਤਾ ਹਰੀ ਜੀ ਇਸਤਰੀ ਗੁਰੂ ਸੂਰਜ ਮਲ ਕੀ, ਮਾਤਾ ਸੁਲਖਣੀ ਇਸਤਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਮਹਲ ਸਤਵੇਂ ਜੀ ਕੀ, ਦੀਵਾਨ ਦਰਘਾ ਮਲ ਛਿਬਰ, ਜੇਠਾ, ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਬੇਟੇ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕੇ, ਦਰੀਆ ਬੇਟਾ ਮੁਲੇ ਕਾ ਜਲਹਾਨਾ ਸਾਥ ਆਏ (ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਿੰਧੀ, ਖਾਤਾ ਜਲਹਾਨੇ ਕਾ)।

੪

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਹਲ ਨਾਵਾਂ ਸਾਲ ਸਤਰਾਂ ਸੈ ਬਾਈਸ ਅਸਾਢ ਪਰਵਿਸ਼ਟੇ ਇਕੀਸ ਸੇਮਵਾਰ ਕੇ ਮਾਖੇਵਾਲ ਕੇ ਥੇਹ ਤੇ ਗਾਮ ਬਸਾਇਆ। ਨਾਮ ਚਕ ਨਾਨਕੀ ਰਖਾ। (ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਿੰਧੀ, ਖਾਤਾ ਬਲਾਉਤੋਂ ਕਾ।)

੫

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਹਲ ਨਾਵੇਂ ਕੇ ਨਗਰ ਧਮਤਾਨ ਪਰਗਨਾ ਬਾਂਗਰ ਸੇ ਆਲਮ ਖਾਨਾ ਰੁਹੇਲਾ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਗੈਲ ਦਿਲੀ ਕੇ ਲੇ ਕਰ ਆਇਆ। ਸਾਲ ਸਤਰਾਂ ਸੈ ਬਾਈਸ ਕਾਤਕ ਸੂਦੀ ਗਿਆਰਸ ਕੇ। ਸਾਥ ਸਤੀ ਦਾਸ, ਮਤੀ ਦਾਸ ਬੇਟੇ ਹੀਰਾ ਮਲ ਕੇ, ਗੁਆਲ ਦਾਸ ਬੇਟਾ ਛੁਟੇ ਮਲ ਕਾ ਛਿਬਰ, ਗੁਰਦਾਸ ਬੇਟਾ ਕੀਰਤ ਬੜਤੀਏ ਕਾ, ਸੰਗਤ ਬੇਟਾ ਬਿਨੇ ਕਾ ਉਪਲ, ਜੇਠਾ, ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਬੇਟੇ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕੇ, ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਫਕੀਰ ਸਾਥ ਆਏ। (ਭੱਟ ਵਹੀ ਜਾਦੇ ਬੰਨਸੀਓ ਕੀ, ਖਾਤਾ ਕਨਾਵਤ ਬੜਤੀਓਂ ਕਾ)।

੬

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਹਲ ਨਾਵਾਂ ਕੇ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਮਿਰਜ਼ਾ ਚਉਕੀ ਰੋਪੜ ਵਾਲੇ ਨੇ ਸਾਲ 1732 ਸਾਵਣ ਪਰਵਿਸ਼ਟੇ ਬਾਰਾਂ ਮਲਕਪੁਰ ਪਰਗਨਾ ਘਨੇਰ ਸੇ ਪਕੜ ਕਰ ਸਰਹੰਦ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਸਾਥ ਸਤੀ ਦਾਸ, ਮਤੀ ਦਾਸ ਬੇਟੇ ਹੀਰਾ ਮਲ ਛਿਬਰ ਕੇ, ਸਾਥ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਬੇਟਾ ਮਾਈ ਦਾਸ ਬਲਾਉਤ ਕਾ ਪਕੜਿਆ ਆਇਆ। ਚਾਰ ਮਾਹ ਸਰਹੰਦ ਐਰ ਦਿਲੀ ਬੰਦੀ ਖਾਨੇ ਮੇਂ ਰਹੇ। (ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਿੰਧੀ, ਖਾਤਾ ਬਲਾਉਤ ਜਲਹਾਨੇ ਕਾ)।

੭

ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਬੇਟਾ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ, ਪੇਤਾ ਬਲੂ ਕਾ ਪੜਪੇਤਾ ਮੂਲੇ ਕਾ----- ਗੁਰੂ ਗੈਲੇ ਸਾਲ ਸਤਰਾਂ ਸੈ ਬਤੀਸ ਮੰਗਲਵਾਰ ਸੂਦੀ ਪੰਚਮੀ ਦਿਲੀ ਚਾਂਦਨੀ ਚਉਕ ਕੇ ਮਲਹਾਨ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਗੈਲ ਮਾਰਾ ਗਿਆ। ਸਾਥ ਸਤੀ ਦਾਸ, ਮਤੀ ਦਾਸ ਬੇਟੇ ਹੀਰਾ ਮਲ ਕੇ ਭਾਰਗਵ ਗੋਤਰੇ ਛਿਬਰ ਬਰਾਹਮਣ ਮਾਰੇ ਗਏ। (ਭੱਟ ਵਹੀ ਤਲਾਉਡਾ ਪਰਗਾ ਜੀਂਦ, ਖਾਤਾ ਬਲਾਉਤ ਜਲਹਾਨੇ ਕਾ)।

੮

ਲਖੀਆ ਬੇਟਾ ਗੁਰੂ ਗੋਧੂ ਕਾ, ਨਗਾਹੀਆ, ਹੇਮਾ, ਹਾੜੀ ਬੇਟੇ ਲਖੀਏ ਕੇ ਬੜਤੀਏ ਕਨਾਵਤ, ਨਾਇਕ ਧੂਮਾ ਬੇਟਾ ਕਾਹਨੇ ਕਾ ਬਿਜਲਾਉਤ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਹਲ ਨਾਵੇਂ ਕੀ ਲੇਥ ਉਠਾਏ ਲਾਏ। ਸਾਲ ਸਤਰਾਂ ਸੈ ਬਤੀਸ, ਮੰਗਸਰ ਸੂਦੀ ਛਟ, ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਕੇ ਦਾਗ ਦੀਆ ਅਧ ਘੜੀ ਰਾਤ ਗਈ। (ਭੱਟ ਵਹੀ ਜਾਦੇ ਬੰਸੀਆਂ ਕੀ, ਖਾਤਾ ਬੜਤੀਏ ਕਨਾਉਤੋਂ ਕਾ)।

੯

ਜੇਤਾ ਬੇਟਾ ਆਗਿਆ ਰਾਮ ਕਾ (ਮਜ਼ਬੀ), ਨਾਨੂ ਬੇਟਾ ਬਾਗੇ ਕਾ (ਛੀਂਬਾ) ਉਦਾ ਬੇਟਾ ਖੇਮੇ ਕਾ ਪੇਤਾ ਧਐ ਕਾ (ਰਾਠੇਰ) ... ਗੁਰੂ ਕਾ ਸੀਸ ਪਾਏ ਕੀਰਤਪੁਰ ਪਰਗਨਾ ਕਹਿਲੂਰ ਆਏ। ਸਾਲ ਸਤਰਾਂ ਸੈ ਬਤੀਸ ਮੰਗਸਰ ਸੂਧੀ ਦਸਵੀਂ ਕੇ ਦਿਨ ਗਿਆਰਸ ਕੇ ਦਾਗ ਦੀਆਂ ਮਾਖੇਵਾਲ ਮੈਂ। (ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਿੰਧੀ, ਖਾਤਾ ਆਇਓਂ ਕਾ)।

ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਟੂਕਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਡਾਕਟਰ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇੰਦ੍ਰਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

੧੦

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਹਲ ਨਾਮਾ ਬੇਟਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਕਾ ਪੇਤਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਕਾ ਪੜਪੇਤਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਬੰਸ ਬਾਬਾ ਠਾਕਰ ਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਸੂਰਜਬੰਸੀ ਗੋਸਲ ਗੋਤਰਾ ਸੋਢੀ ਖਤਰੀ ਸਾਲ 1721 ਮੰਗਸਰ ਕੀ ਪੂਰਨਮਾਂ ਕੇ ਦਿਹੁ ਗੁਰੂ ਚੱਕ ਕੇ ਮਲਹਾਨ ਪ੍ਰਗਨਾਂ ਅਜਨਾਲਾ ਆਏ। ਸਾਬ ਗੁਰੂ ਦਵਾਰਕਾ ਦਾਸ ਬੇਟਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨੀ ਸਾਹਿਬ ਕਾ "ਭੱਲਾ", ਦੀਵਾਨ ਦਰਘਾ ਮਲ ਬੇਟਾ ਦਵਾਰਕਾ ਦਾਸ ਛਿਬਰ ਕਾ, ਮਖਨ-ਸਾਹ ਬੇਟਾ ਦਾਸੇ ਕਾ ਪੋਲੀਆ ਬਨਜਾਰਾ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ਕੀਰ ਆਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਗੇ ਏਕ ਉੱਚੇ ਚਬੂਤਰੇ ਤੇ ਆਸਨ ਲਾਇਆ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਕਾ ਗੁਰੂ ਕੀ ਨਗਰੀ ਆਨਾਂ ਸੁਨ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਜੀ ਬੇਟਾ ਗੁਰੂ ਮਨੋਹਰ ਜੀ ਕਾ ਪੜਪੇਤਾ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਜੀ ਕਾ ਬੰਸ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਮਹਲ ਚੌਥੇ ਕੀ ਸੰਗਤ ਕੇ ਗੈਲ ਲੈ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਨੇ ਆਇਆ। ਪ੍ਰਸਪਰ ਚਰਨ ਬੰਦਨਾਂ ਕੀ। (ਭੱਟ ਵਹੀ ਤੁਮਰ ਬਜਲਉਤੋਂ ਕੀ)।

੧੧

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਹਲ ਨਾਮਾਂ ਬੇਟਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਕਾ ਪੇਤਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਕਾ ਪੜਪੇਤਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਕਾ ਬੰਸ ਬਾਬਾ ਠਾਕਰ ਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਸੂਰਜਬੰਸੀ ਗੋਸਲ ਗੋਤਰਾ ਸੋਢੀ ਖਤਰੀ ਬਾਸੀ ਕੀਰਤਪੁਰ ਪ੍ਰਗਨਾਂ ਕਹਿਲੂਰ-ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਆਏ, ਰਾਨੀ ਚੰਪਾ ਕੇ ਬੁਲਾਵੇ ਤੇ ਰਾਜਾ ਦੀਪ ਚੰਦ ਬੇਟਾ ਰਾਜਾ ਤਾਰਾ ਚੰਦ ਕੀ ਸਤਾਰਮੀ ਤੇ, ਸਾਲ ਸਤਰਾਂ ਸੇ ਬਾਈਸ ਜੇਠ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟੇ ਪੰਦਰਸ ਮੰਗਲ ਬਾਰ ਕੇ ਦਿਹੁ। ਗੈਲੇ ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਆਏ ਮਾਤਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਕੀ, ਮਾਤਾ ਹਰੀ ਜੀ ਆਏ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੂਰਜਮਲ ਜੀ ਕੀ, ਮਾਤਾ ਸੁਲਖਨੀ ਜੀ ਆਏ ਇਸਤ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਕੀ, ਸ੍ਰੀ ਦੀਪ ਚੰਦ, ਨੰਦ ਚੰਦ ਆਏ ਬੇਟੇ ਗੁਰੂ ਸੂਰਜ ਮਲ ਕੇ, ਦੀਵਾਨ ਦਰਘਾ ਮਲ ਆਇਆ ਬੇਟਾ ਦਵਾਰਕਾ ਦਾਸ ਛਿਬਰ ਕਾ। ਜੇਠਾ, ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਆਏ ਬੇਟੇ ਮਾਈ ਦਾਸ ਜਲਹਾਨੇ ਕੇ, ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਆਇਆ ਬੇਟਾ ਪਦਮ ਰਾਇ ਹਜ਼ਾਰਵਤ ਕਾ। ਦਰੀਆ ਆਇਆ ਬੇਟਾ ਮੂਲੇ ਜਲਹਾਨੇ ਕਾ। ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ਕੀਰ ਆਏ। ਰਾਨੀ ਚੰਪਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਬੜਾ ਆਉ ਭਗਤ ਕੀਆ। ਨਮਾਂ ਗਾਮ ਬਸਾਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਲੇਦੀ ਪੁਰ, ਮੀਆਂ ਪੁਰ, ਸਹੁਟੇ ਗਾਂਮਾਂ ਕੀ ਭੋਇੰਦੀ। ਤੀਨ ਦਿਹੁ ਗੁਰੂ ਜੀ ਰਾਨੀ ਚੰਪਾ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੈਂ ਰਹਿ ਕੇ ਵਾਪਸ ਕੀਰਤਪੁਰ ਆਇ ਗਏ (ਭੱਟ ਵਹੀ ਪੂਰਬੀ ਦਖਣੀ, ਖਾਤਾ ਜਲਹਾਨੇ ਕਾ)।

੧੨

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਹਲ ਨਾਮਾਂ ਬੇਟਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਕਾ-ਆਸਾਮ ਪੱਤੀ ਰਾਜਾ ਸੁਰਗ ਦੇਉ, ਅਤੇ ਅੰਬਰ ਪਤੀ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸੇ ਬਦਾਇਗੀ ਲੈ ਦਿੱਲੀ ਭਾਈ ਕਲਿਆਨੇ ਕੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਮੈਂ ਆਇ ਨਿਵਾਸ ਕੀਆ, ਗੈਲ ਦੀਵਾਨ ਦਰਘਾ ਮਲ "ਛਿਬਰ" ਨਵਾਬ ਸੈਫ ਖਾਂ ਆਏ ਸਾਲ ਸਤਰਾਂ ਸੇ ਸਤਾਈਸ ਅਸਾਫ਼ ਮਾਸ ਕੀ ਬਾਈਸ ਕੇ-ਦੇ ਮਾਸ ਤੇਰਾਂ ਦਿਹ ਦਿੱਲੀ ਮੈਂ ਬਿਰਾਜੇ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਾਹੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਸੇ ਮੁਕਤ ਹੋਏ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕੀ ਮਾਤਾ ਪੁਸ਼ਪਾ ਦੇਵੀ ਸੇ ਬਦਾਇਗੀ ਲੈ ਮਧਰ ਦੇਸ ਆਏ। (ਭੱਟ ਵਹੀ ਤਲਾਉਡਾ, ਪ੍ਰਗਨਾਂ ਜੀਂਦ)।

੧੩

ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਬੇਟਾ ਅਤੁ ਰਾਮ ਕਾ ਪੇਤਾ ਨਰੈਲ ਦਾਸ ਕਾ ਪੜਪੇਤਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਸ ਕਾ ਬੰਸ ਠਾਕਰ ਦਾਸ ਕੀ ਭਾਰਦਵਾਜੀ ਗੋਤਾ-ਸਾਰਸਤ ਦੱਤ ਬ੍ਰਾਹਮਨ ਬਾਸੀ ਮੱਟਨ ਪ੍ਰਗਨਾ ਸੀ ਨਗਰ-ਦੇਸ਼ ਕਸ਼ਮੀਰ ਖੇੜਸ ਮੁਖੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਨੇ ਕੇ ਸੰਗ ਲੈ ਕੇ ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਆਇਆ ਪ੍ਰਗਨਾਂ ਕਹਿਰ ਮੈਂ ਸੰਮਤ ਸਤਰਾਂ ਤੇ ਬੱਤੀਸ ਜੇਠ ਮਾਸ ਸੁਦੀ ਇਕਾਦਸੀ ਕੇ ਦਿਹੁ॥

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਹਲ ਨਾਮਾਂ ਨੇ ਬਿਨੇ ਧੀਰਜ ਦਈ। ਸਾਵਣ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟੇ ਅਠ ਕੇ ਦਿਹੁ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ ਜੀ ਕੇ ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਦਾ ਟਿੱਕਾ ਦੇ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਕੀ ਤਰਫ ਜਾਨੇ ਕੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀ, ਸਾਬ ਦੀਵਾਨ ਮੱਤੀ ਦਾਸ, ਸੱਤੀ ਦਾਸ ਰਸੋਈਆ ਬੇਟੇ ਹੀਰਾ ਨੰਦ "ਛਿਬਰ" ਕੇ, ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਬੇਟਾ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ... ਜਲਹਾਨਾ ਬਲਉਤ ਆਇਆ। (ਭੱਟ ਵਹੀ ਤਲਾਉਡਾ, ਪ੍ਰਗਨਾਂ ਜੀਂਦ)।

੧੪

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਹਲ ਨਾਮਾ ਕੇ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਚਉਕੀ ਰੋਪੜ ਵਾਲੇ ਨੇ ਸਾਲ ਸਤਰਾਂ ਸੇ ਬੱਤੀਸ ਸਾਵਣ ਪਰਵਿਸ਼ਟੇ ਬਾਰਾਂ ਕੇ ਦਿਹੁ ਗਾਉਂ ਮਲਕ ਪੁਰ ਰੰਘੜਾਂ ਪ੍ਰਗਨਾਂ ਘਨੇਲਾ ਸੇ ਪਕੜ ਕੇ ਸਰਹੰਦ ਪੰਚਾਇਆ। ਗੈਲੇ ਦੀਵਾਨ ਮੱਤੀ ਦਾਸ, ਸੱਤੀ

ਦਾਸ ਬੇਟਾ ਹੀਰਾ ਮਲ ਛਿਬਰ ਕੇ, ਗੈਲ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਬੇਟਾ ਮਾਈ ਦਾਸ ਬਲਉਡ ਕਾ ਪਕੜਿਆ ਆਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਚਾਰ ਮਾਸ ਬੱਸੀ ਪਠਾਨਾਂ ਕੇ ਬੰਦੀਖਾਨੇ ਬੰਦ ਰਹੇ, ਆਠ ਦਿਵਸ ਦਿੱਲੀ ਕੋਤਵਾਲੀ ਮੇਂ ਬੰਦ ਰਾਖੇ। ਆਗੇ ਗੁਰੂ ਕੀ ਗੱਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਆਪ ਭਾਨੇ ਕਾ ਖਾਬਿੰਦ। (ਭੱਤ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਿੰਧੀ, ਖਾਤਾ ਬਲਉਤੋਂ ਕਾ)।

ਡਾ. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਮਗਰੀ ਦਾ ਆਕਾਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਛਾਨ ਬੀਨ ਉਹ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਸ ਹੈ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਵੇਗਾ।

ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ “ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ” ਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਟੂਕਾਂ ਛਾਪੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਕਿਤਨੀਆਂ ਕੁ ਗੁੰਝਲਾਂ ਸੁਲਝਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਝਲਕ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਲਖੀ ਸ਼ਾਹ ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਰੀਰ (ਧੜ) ਨੂੰ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਤੋਂ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਲੈ ਗਏ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :

੧੫

ਚਲਾ ਚਲਾਈ ਹੋ ਰਹੀ,
ਗਢ ਗਢ ਉਖਰੇ ਮੇਖ।
ਲਖੀ ਨਿਗਾਹੀਆ ਲੈ ਚਲੇ,
ਤੂੰ ਖਰਾ ਤਮਾਸਾ ਦੇਖ ॥੧॥
ਲਖੀ ਨਿਗਾਹੀਆ ਲੱਖ ਗਏ,
ਹੇਮ ਹੜਾਉ ਆਠ।
ਸੁਖਾ ਸਰੀਖਾ ਲੱਖ ਗਏ,
ਬਹੁਰ ਨਾ ਆਏ ਇਸ ਬਾਟ ॥ ੨ ॥

੧੬

ਤੂੰ ਤੇ ਲੇ ਲੇ ਗੁਰੂ ਕਾ ਨਾਮ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵਾਲੇ ਕਾ।
ਗੁਰੂ ਅੰਬਰਸਰ ਵਾਲੇ ਕਾ ਤੂੰ ਤੇ ਲੇ ਲੇ ਗੁਰੂ ਕਾ ਨਾਮ।
ਨੰਗਾ ਕਭੀ ਨਾ ਰਹੇਗਾ ਭੂਕਾ ਕਭੀ ਨਾ ਰਹੇਗਾ।
ਭੂਕੇ ਕੇ ਦੇਵੇ ਗੁਰੂ ਭੋਜਨ ਪਿਆਸੇ ਕੇ ਦੇਵੇ ਪਾਣੀ।
ਤੂੰ ਤੇ ਲੇ ਲੇ ਗੁਰੂ ਕਾ ਨਾਮ।
ਮੇਰੀ ਤੋਂ ਜਹਾਜ ਅਟਕੀ ਤ੍ਰੈਮੁ ਕੀ ਕਾਲੀ ਦਾਹ ਮੇਂ।
ਗੁਰੂ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵਾਲਾ ਲੰਘਾਏ ਪੈਲੀ ਪਾਰ।
ਨਾਮ ਤੋਂ ਲੇਤੇ ਮੇਰੀ ਜਹਾਜ ਹੋ ਗਈ ਪੈਲੀ ਪਾਰ।
ਤੂੰ ਤੇ ਲੇ ਲੇ ਗੁਰੂ ਕਾ ਨਾਮ ਤੂੰ ਤੇ ਲੇ ਲੇ ਗੁਰੂ ਕਾ ਨਾਮ।
ਇਹ ਗੀਤ ਹੁਣ ਤਕ ਲਬਾਣੇ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਰਧਾਲੂ ਕਵੀ ਜਨ ਆਪਣੇ ਮਨੋਹਰ ਵਿਚਾਰ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਸੁੰਦਰ ਲਿਖਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸਦਾ ਹੀ ਜਾਰੀ ਰਹੇਗਾ। ਪਰ ਕੇਸ਼ੋ ਭੱਟ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕਵਿਤਾ ਹੁਣ ਤਕ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਜਨਪ੍ਰਿਯ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਗਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਉਚਾਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਚਨ ਹਨ :

੧੭

ਚਿਤ ਚਰਨ ਕਮਲ ਕਾ ਅਸਰਾ
ਚਿਤ ਚਰਨ ਕਮਲ ਸੰਗ ਜੋੜੀਐ ॥
ਮਨ ਲੇਚੇ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦੀ ਇਹ ਮਨ ਹੋੜੀਐ ॥
ਬਾਂਹੀ ਜਿਨਾਂ ਦੀ ਪਕੜੀਏ ਸਿਰ ਦੀਜੈ ਬਾਂਹਿ ਨਾ ਛੋੜੀਐ ॥
ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬੋਲਿਆ ਪਰ ਪਈਐ ਧਰਮ ਨਾ ਛੋੜੀਐ ॥

ਉਪਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਟੁਕਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ ਕਿ ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਮਗਰੀ ਅਮੋਲਕ ਵਸਤਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਹੀਆਂ ਭੱਟਾਂ ਪਾਸ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਅਨੇਕਾ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਹੀਆਂ ਦਾ ਕਾਗਜ਼ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਵਾਲਾ ਘੋਟਵਾਂ ਮੌਮੀ ਹੈ। ਅਖਰ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਪੀ ਭੱਟਾਖਰੀ ਵਿਚ ਹਨ ਜੋ ਲੰਡਿਆਂ ਵਰਗੀ ਹੈ। ਲੇੜ ਹੈ ਇਸ ਅਣਮੁਲੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਹੀਆਂ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਅਨੁਕ੍ਰਮਣੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਸੇਮੇ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ, ਉਪਲਬਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੋਮਿਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ, ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਲਿਖ ਕੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਲਾਭ ਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਣ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੈਰਾਇਕ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਰਦੇਵ ਕੌਰ

ਪੁਰਾਣ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਥਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਖਿਆਨ ਗ੍ਰੰਥ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਆਖਿਆਨ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਪ੍ਰਲਯ ਆਦਿ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ, ਮੁਨੀਆਂ, ਦੇਵ ਦਾਨਵਾਂ, ਰਾਜਿਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਤਾਂਤ ਵਿਵਰਣਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅਠਾਰਾਂ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਪੁਤ ਪੁਰਾਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਥਾਨਕਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸਮਗਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੈਰਾਇਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1. ਅਜਾਮਲ	2. ਬੰਦੂਕ
3. ਗਨਕਾ	4. ਪਿਤਾ
5. ਈਓਕ ਇਮਜਿਨ	6. ਪੰਚਾਲੀ
7. ਰਾਮ	8. ਰਾਵਨ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸੰਖਿਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਅਜਾਮਲ

ਅਜਾਮਲ ਦੀ ਕਥਾ ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਾਗਵਤ ਮਹਾਂ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਅਜਾਮਲ ਦਾ ਜਨਮ ਕਾਨ ਕੁਬਜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਇਸ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਲਵਾਈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਵਾਹ ਇਕ ਉੱਚੀ ਕੁਲ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੰਨਿਆ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਅਜਾਮਲ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਲਕੜੀਆਂ ਲੈਣ ਗਿਆ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਮੁੜਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਵੇਸ਼ਵਾ ਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜਾਮਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਪੈੜ੍ਹਕ ਸੰਪਤੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਆਪਣੀ ਕੁਲਵੰਤੀ ਸੁਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਜਾਮਲ ਨੇ ਵੇਸ਼ਵਾ ਨਾਲ ਵਿਵਾਹ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਚਰਣ ਤੋਂ ਗਿਰ ਗਿਆ। ਜੀਵਿਕਾ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਚੋਰੀ ਲੁੱਟ ਆਦਿ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਜਾਮਲ ਦੇ ਉਸ ਵੈਸ਼ਿਆ ਤੋਂ ਦਸ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ। ਇਕ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਆਏ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਭਤੋਂ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਮ 'ਨਰਾਇਣ' ਰਖਿਆ। ਇਸ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਅਜਾਮਲ ਬਹੁਤ ਸਨੇਹ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਜਾਮਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਯੂ ਦੇ ਅਨਾਸੀ ਸਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੀਚ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਰਹਿ ਕੇ ਬਤੀਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਤਿ-ਕਾਲ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਰਿਹਾ। ਅੰਤਿਮ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ, ਯਮਦੂਤ ਹਥਾਂ ਵਿਚ ਪਾਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਅਜਾਮਲ ਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਆ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਮਦੂਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਅਜਾਮਲ ਭੈ ਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਡਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਪੁਕਾਰਨ ਲਗਾ। ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸੁਣ ਕੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੂਤ ਅਜਾਮਲ ਦੇ ਬਚਾਉ ਲਈ ਆ ਗਏ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਅਜਾਮਲ ਤੇ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਖਾਂ ਤੋਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਤੀਬਰ ਵੈਰਾਗ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪਾਰਸ਼ਦ ਉਸ ਨੂੰ ਬੈਰੁੰਠ ਲੈ ਗਏ (ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ, VI, 1-3)।

ਅਜਾਮਲ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਕਥਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਜਾਮਲ ਵੇਸ਼ਵਾ ਨਾਲ ਵਿਵਾਹ ਕਰਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਇਸ ਦੇ ਘਰ ਕੁਝ ਸਾਧੂ ਆਏ। ਇਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਰਾਤ ਪਈ ਤਾਂ ਅਜਾਮਲ ਕੁਝ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਆਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਜ ਸਾਡੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਮਹਾਤਮਾ ਪੁਰਖ ਆਏ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਮਾਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ। ਅਜ ਅਸੀਂ ਭੁੰਨੇ ਹੋਏ ਛੋਲੇ ਖਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਅਜਾਮਲ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਝਟ ਹੀ ਮੰਨ ਗਿਆ। ਭੁੰਨੇ ਹੋਏ ਛੋਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ ਅਜਾਮਲ ਨੇ ਬਿਨੈ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੀਚ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਂ, ਘੋਰ ਪਾਪੀ ਹਾਂ, ਨਿਰਧਨ ਹਾਂ। ਆਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਹਾਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਜੇ ਕੁਝ ਹੈ ਆਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਆਪ ਮੇਰੇ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੋ। ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਕਰਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਅਜਾਮਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਉਪਾਇ ਪੁਛਿਆ। ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤੇਰੇ ਘਰ ਹੁਣ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਜਨਮੇਗਾ, ਤੂੰ ਉਸ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਨਾਰਾਇਣ' ਰਖਣਾ।

ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਾਮਲ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਜਨਮਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਨਾਰਾਇਣ ਰਖਿਆ। ਇਹੋ ਸੰਕੇਤਿਕ ਨਾਉਂ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਅਜਾਮਲ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਭਗਤ ਮਾਲ, ਸਫਾ ੩-੮)।

ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਸਦਕਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਸੁਭ ਕਰਮਾਂ ਸਦਕਾ ਅਜਾਮਲ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਬਣਿਆ ਜਿਸ ਨਾਮ ਦੀ ਯਾਦ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਅਧਿਕ ਸਨੇਹ ਕਾਰਨ ਆਈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਾਮਲ ਸੰਬੰਧੀ ਤੁਕਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

1. ਅਜਾਮਲੁ ਪਾਪੀ ਜਗੁ ਜਾਨੇ ਨਿਮਖ ਮਾਹਿ ਨਿਮਤਾਰਾ ॥ ੩ ॥
2. ਅਜਾਮਲੁ ਗਨਕਾ ਜਿਹ ਸਿਮਰਤ ਮੁਕਤਿ ਭਏ ਜੀਅ ਜਾਨੇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
3. ਅਜਾਮਲੁ ਕਉ ਅੰਤ ਕਾਲ ਮੇ ਨਾਰਾਇਨ ਸੁਨਿ ਆਈ ॥
4. ਜਾ ਕਉ ਸਿਮਰਿ ਅਜਾਮਲੁ ਉਧਰਿਉ ਗਨਕਾ ਹੂ ਗਤਿ ਪਾਈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਜੇਕਰ ਇਕ ਪਲ ਜਾਂ ਇਕ ਛਿਣ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨਿਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਵੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਲਕਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਰਲ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਪ ਨਾਸਿਕ ਐਖਧੀ ਹੈ। ਦੁਖ ਹਰਨ ਵਾਲਾ, ਜਮ ਦੀ ਫਾਹੀ ਅਤੇ ਕਰੜੇ ਝੰਡ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਘੋਰ ਪਾਪੀ ਵੀ ਸਿਮਰਨ ਸਦਕਾ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਗਜ

ਪੌਰਾਣਿਕ ਸਾਹਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸਾਪ ਗ੍ਰਸਿਤ ਹਾਥੀ। ਇਹ ਇਕ ਸਮੇਂ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਤਲਾਬ ਤੇ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਾਹ (ਤੰਦੂਏ) ਨੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਲਿਆ। ਗਜ ਨੇ ਪੈਰ ਛੁਡਾਣ ਲਈ ਪੂਰਾ ਤਾਣ ਲਾਇਆ ਪਰੰਤੂ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਅੰਤ ਹਾਰ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਟਿਕ ਕੇ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਛਿਣ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਭਾਗਵਤ ਮਹਾਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਦ੍ਰਵਿੜ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਗਤ ਸੀ। ਇਕ ਸਮੇਂ ਰਾਜਪਾਟ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਇਹ ਮੌਨ ਬ੍ਰਤ ਧਾਰ ਕੇ ਏਕਾਗ-ਮਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸੀ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਡਲੀ ਸਮੇਤ ਉਥੇ ਆਇਆ। ਧਿਆਨ ਮਗਨ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਾਪ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ 'ਬ੍ਰਾਹਮਣ' ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਹ ਰਾਜਾ ਜੜ ਮਤੀ ਹਾਥੀ ਤੁਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਗਜ ਯੋਨੀ (ਹਾਥੀ ਦੀ ਜੂਨ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ।' ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਸਾਪ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨ ਕਰਮ ਸਮਝ ਕੇ ਸੰਤੋਖ ਰਖਿਆ।

(ਭਾਗਵਤ ਮਹਾਪੁਰਾਣ, VIII, 4)

ਪਦਮ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੇ ਨੇ ਸ੍ਰਾਪ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਰਿਸ਼ੀ ਪਾਸੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਉਪਾਏ ਪੁਛਿਆ। ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਗ੍ਰਾਹ ਤੈਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਫੜ ਲਏਗਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਕਾਰਨ ਤੇਰਾ ਉਧਾਰ ਹੋਵੇਗਾ।

(ਉੱਤਰ ਖੰਡ, ੧੩੨)

ਸਮੇਂ ਦੇ ਫੇਰ ਨਾਲ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਗਜ ਯੋਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਪਰੰਤੂ ਪੂਰਬ ਜਨਮ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਗਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਅਸਹਾਇ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਰਨ ਤਥਾ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਗਜ ਯੋਨੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾਈ ਤਥਾ ਪਰਮਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਰਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

1. ਗਜ ਕੇ ਤ੍ਰਾਸ ਮਿਟਿਓ ਜਿਹ ਸਿਮਰਤ ਤੁਮ ਕਾਹੇ ਬਿਸਰਾਵਉ ॥
2. ਜਬਹੀ ਸ਼ਰਨਿ ਗਹੀ ਕਿਰਪਾ ਨਿਧਿ ਗਜ ਗਰਾਹ ਤੇ ਛੂਟਾ ॥ ੧ ॥
3. ਗਜ ਕੀ ਤ੍ਰਾਸ ਮਿਟੀ ਛਿਨਹੂ ਮਹਿ ਜਬ ਹੀ ਨਾਮ ਬਖਾਨੇ ॥ ੧ ॥
4. ਨਾਹਨ ਗੁਨੁ ਨਾਹਨਿ ਕਛੁ ਬਿਦਿਆ ਧਰਮੁ ਕਉਨੁ ਗਜਿ ਕੀਨਾ ॥ ੧ ॥
5. ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਅਬ ਓਟ ਹਰਿ ਗਜਿ ਜਿਉ ਹੋਹੁ ਸਹਾਇ ॥ ੧ ॥

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਛਿਨ ਵਿਚ ਗਜ ਦਾ ਭੈ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਗ੍ਰਾਹ – ਪੈਰਾਵਿਕ ਸਾਹਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇਕ ਸ੍ਰਾਪ ਗ੍ਰਸਿਤ ਗੰਧਰਬ ਸੀ। ਇਹ ਹੁ ਹੁ ਨਾਉ ਦਾ ਗੰਧਰਬ ਸੀ ਜੋ ਦੇਵਲ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਸ੍ਰਾਪ ਕਾਰਨ ਗ੍ਰਾਹ ਯੋਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗਜ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਵੀ ਮੁਕਤੀ ਹੋ ਗਈ।

(ਭਾਗਵਤ ਮਹਾਪੁਰਾਣ, VIII, ੪, ੨-੪)

ਗਨਿਕ-ਵੈਸ਼ੀਆ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਸਾਧੂ ਨੇ ਇਕ ਵੈਸ਼ੀਆ ਨੂੰ ਤੋਤਾ ‘ਰਾਮ ਰਾਮ’ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਤੋਤੇ ਨੂੰ ਰਾਮ-ਰਾਮ ਰਟਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗਨਿਕਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਰਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਉਧਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪਰਮ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗਨਿਕਾ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਤੁਕਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

1. ਜਿਹ ਸਿਮਰਤ ਗਨਿਕਾ ਸੀ ਉਧਰੀ ਤਾਂ ਕੇ ਜਸੁ ਉਰਿਧਾਰੇ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
2. ਅਜਾਮਲੁ ਗਨਕਾ ਜਿਹ ਸਿਮਰਤ ਮੁਕਤਿ ਭਏ ਜੀਅ ਜਾਨੇ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
3. ਜਾ ਕਉ ਸਿਮਟਿ ਅਜਾਮਲੁ ਉਧਰਿਓ ਗਨਿਕਾ ਹੂ ਗਤਿ ਪਾਈ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਬੜੇ ਬੜੇ ਪਾਪੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਉਧਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਧਰੂਮ : ਪੈਰਾਵਿਕ ਸਾਹਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜੇ ਉਤਾਨਪਾਦ ਦਾ ਸਪੁੱਤਰ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪਾਸੋਂ ਨਛੱਤਰ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਅਟਲ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਥਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ : ਸਵਭੂ ਮਨੁ ਦੇ ਦੋ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ- ਪ੍ਰਿਯਵ੍ਰਤ ਅਤੇ ਉਤਾਨਪਾਦ । ਰਾਜਾ ਉਤਾਨਪਾਦ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰਾਣੀਆਂ ਸਨ ਸੁਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸੁਰਚੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਉਤਮ । ਸੁਰਚੀ ਰਾਜਾ ਦੀ ਅਤਿ ਪ੍ਰਿਯ ਰਾਣੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਧਰੂਮ ਖੇਡਦਾ ਖੇਡਦਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਰਾਜੇ ਦੀ ਗੋਦੀ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਸੁਰਚੀ ਇਹ ਜਰ ਨਾ ਸਕੀ। ਉਸ ਨੇ ਧਰੂਮ ਨੂੰ ਬਾਹੋਂ ਫੜ ਕੇ ਉਤਾਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦ ਪ੍ਰਭੂ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਕੁਖੋਂ ਜਨਮ ਲਏਗਾ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਦੀ ਗੋਦ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗਾ । ਧਰੂਮ ਰੋਂਦਾ ਰੋਂਦਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਪਾਸ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬੀਤੀ ਸੁਣਾਈ। ਮਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ । ਧਰੂਮ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਤੁਰਿਆ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ ਮਿਲੇ । ਨਾਰਦ ਨੇ ਧਰੂਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ । ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ :

‘ਨਾਰਦ ਕਹਤ ਸੁਨਤ ਧਰੁਅ ਬਾਰਿਕ ਭਜਨ ਮਾਹਿ ਲਪਟਾਨੇ ॥੧॥

ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ ਪਾਸੋਂ ‘ਓ ਨਾਮੋ ਭਗਤਵੇ ਵਾਸੁਦੇਵਾਯ’ ਮੰਤਰ ਲੈ ਕੇ ਯਮੁਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਧਰੁਅ ਨੇ ਉਗ ਤਪ ਕੀਤਾ। ਬਾਲਕ ਧਰੁਅ ਦੀ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਰ ਮੰਗਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਧਰੁਅ ਨੇ ਕਿਹਾ ‘ਮੈਂ ਅਨਜਾਣ ਬਾਲਕ ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਸੋ।’ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਅਤਿ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਛੱਤਰ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸਿਮਰਨ ਸਦਕਾ ਧਰੁਅ ਨੇ ਅਮਰ ਅਤੇ ਅਟੱਲ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ (ਵੇਖੋ ਭਾਗਵਤ, IV, 8-12, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ, 1,11-12, ਮਤਸਯ, 4,35-38, ਸਕੰਦ 1, 19, 21) ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ :

ਅਟਲ ਭਇਓ ਧਰੁਅ ਜਾਕੇ ਸਿਮਰਨ

ਅਰੁ ਨਿਰਭੈ ਪਦ ਪਾਇਆ ॥੧॥

ਨਾਰਦ : ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਨਾਰਦ ਹੋਏ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਰਦ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਕਥਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰਦ ਇਕ ਦੇਵ ਰਿਸ਼ੀ ਸੀ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਮਾਨਸ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਸਾਪ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੇਲੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਨਾਰਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਹੋਰ ਪੁੱਤਰ ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾਲਨ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ। ਨਾਰਦ ਨੇ ਕੁਝ ਹੀਲ ਹੁਜਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰਾਪ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਟਿਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠੇਗਾ। ਨਾਰਦ ਇਕ ਐਸਾ ਚਰਿਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੇਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ।

ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਰਦ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਪਾਸੋਂ ਗਾਯਨ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਦੁਆਪਰ ਯੁਗ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੋਂ ਗਾਯਨ ਵਿਦਿਆ ਸਿੱਖੀ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਨਾਰਦ ਬ੍ਰਹਮ ਆਨੰਦ ਵਿਚ ਆਤਮ ਵਿਭੋਰ ਹੋ ਕੇ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਇਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। (ਭਾਗਵਤ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਵਰਾਹ, ਬ੍ਰਹਮਾਂਡ ਆਦਿ)।

ਨਾਰਦ ਨੇ ਦਕਸ਼ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਖਯ-ਯੋਗ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਦਕਸ਼ ਨੇ ਨਾਰਦ ਨੂੰ ਸ੍ਰਾਪ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤੂੰ ਤਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹੇਂ, ਕਿਤੇ ਵੀ ਸਥਿਰਤਾ ਨਾਲ ਨਾ ਬੈਠੇ (ਭਾਗਵਤ, VI, 5, 43, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ, 1, 15, 101)।

ਭਾਗਵਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਰਦ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਤੀਜਾ ਅਵਤਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਤਵਤ ਤੰਤ੍ਰ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰਮ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਉਪਾਏ ਦਸਿਆ ਹੈ (1,3,8)।

ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੀ ਚੁਗਲੀ ਅਤੇ ਝਗੜਾ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਆਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਰਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਰਦ ਨੂੰ ਵੀਣਾ ਵਜਾਉਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੀਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਗਵਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਰਦ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਹੀ ਵਿਆਸ ਨੇ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਰਚਿਆ। ਨਾਰਦ ਦਾ ਭਗਤੀ ਸੂਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰਦ ਨੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਗਤੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੈ। ਨਾਰਦ ਹੀ ਧਰੁਅ ਭਗਤ ਨੂੰ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ-

ਨਾਰਦ ਕਹਤ ਸੁਨਤ ਧਰੁਅ ਬਾਰਿਕ ਭਜਨ ਮਾਹਿ ਲਪਟਾਨੇ ॥

ਪੰਚਾਲੀ- ਪੰਚਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ, ਪੰਜੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ। ਇਹ ਕਈ ਨਾਮਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।

ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਯਗ ਦੀ ਅੱਗ ਤੇ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਗਾਜਾ ਦਰੁ-ਪਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਪੁਤਰੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਸਵੰਬਰ ਰਚਾਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਘਰ ਪਰਤਿਆ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਹੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਅਜ ਅਸੀਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰਮਣੀਕ ਵਸਤੂ ਲਿਆਏ ਹਾਂ। ਮਾਤਾ ਕੁੰਤੀ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਦੇਖੇ ਹੀ ਸਹਿ ਸਭਾ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਪੰਜੇ ਭਰਾ ਵੰਡ ਕੇ ਭੇਗੇ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਪੰਜੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਣੀ (ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ, ਆਦਿ ਪਰਵ, 190)।

ਇਕ ਸਮੇਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਸੂਆ ਯਗ ਕੀਤਾ। ਕੈਰਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਯੱਗ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਵੀ ਇਸ ਯਗ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਮਯ ਦਾਨਵ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਸਭਾ ਵਿਚ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਸੁੱਕੀ ਧਾਂ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਝਾਂਵਲਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਕਪੜੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਏ। ਪਾਣੀ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਕੀ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕੱਪੜੇ ਨਾ ਸਮਝੇ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡਿਗ ਪਿਆ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਹਸ ਪਈ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਬੜਾ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੋਇਆ (ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ, 10, 75)।

ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਚਾਨਕ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਅੰਨ੍ਹੇ ਦਾ ਅੰਨ੍ਹਾ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਠਾਣ ਲਈ।

ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਨੂੰ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ। ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਸਾਰਾ ਰਾਜ ਪਾਟ, ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਸਮੇਤ ਪਰਿਵਾਰ ਜੁਏ ਵਿਚ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਭਰਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਵੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ। ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਨੂੰ ਕੇਸਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਲਿਆਇਆ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਭੂਤਾਂ ਨੂੰ ਭਰੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਨ ਕਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ (ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ, ਸਭਾ ਪਰਵ, 67-68)।

ਆਦੇਸ਼ ਪਾ ਕੇ ਦੂਤਾਂ ਨੇ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਦੇ ਬਸਤਰ ਉਤਾਰਨੇ ਆਰੰਭੇ। ਆਪਣੀ ਇਹ ਦੀਨ ਅਵਸਥਾ ਵੇਖਕੇ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਨੇ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੌੜਾਈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਨਾ ਪਾ ਕੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਸਹਾਏ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ :

ਪੰਚਾਲੀ ਕਉ ਰਾਜ ਸਭਾ ਮਹਿ ਰਾਮਨਾਮ ਸੁਧਿ ਆਈ ॥

ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦੀਨ ਯਾਚਨਾ ਸੁਣ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਲਾਜ ਰਖੀ। ਦੀਨਾਂ ਦੁਖੀਆਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਬਿਰਦ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸੇ ਕਥਾ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਯਥਾ :

ਅੰਦਰਿ ਸਭਾ ਦੁਸਾਸਨੈ ਮੱਥੇ ਵਾਲ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਆਂਦੀ ॥

ਦੂਤਾਂ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਨੰਗੀ ਕਰਹ ਪੰਚਾਲੀ ਬਾਂਦੀ ॥

ਪੰਜੇ ਪਾਂਡੇ ਵੇਖਦੇ ਅਉਘਟਿ ਰੁਧੀ ਨਾਰਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ॥

ਅਖੀਂ ਮੀਟਿ ਧਿਆਨੁ ਧਰਿ ਹਾਹਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਰੈ ਵਿਲਲਾਂਦੀ ॥

ਕਪੜ ਕੇਟੁ ਉਸਾਰਿਓਨੁ ਥੱਕੇ ਦੂਤ ਨ ਪਾਰਿ ਵਸਾਂਦੀ ॥

ਰੱਥ ਮਰੇੜਨ ਸਿਰੁ ਧੁਣਨਿ ਪੱਛੇਤਾਨਿ ਕਰਨਿ ਜਾਹਿ ਜਾਂਦੀ ॥

ਘਰਿ ਆਈ ਠਾਕੁਰ ਮਿਲੇ ਪੈਜ ਰਹੀ ਬੋਲੇ ਸ਼ਰਮਾਦੀ ॥

ਨਾਥ ਅਨਾਥਾਂ ਬਾਣਿ ਧੁਰਾਂਦੀ ॥ (X, 8)

ਇਕ ਕਥਾ ਇਹ ਵੀ ਦਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸਮੇਂ ਦੁਰਵਾਸਾ ਰਿਸ਼ੀ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧੇ ਬਸਤਰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਉਧਰੋਂ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੁਰਵਾਸਾ ਦੀ ਬਿਨੈ ਤੇ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਂਚਲ ਵਿਚੋਂ ਕਪੜਾ ਫਾੜ ਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਦੁਰਵਾਸਾ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਵਰ ਦਿੱਤਾ 'ਪੁੱਤਰੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪਰਦਾ ਢਕਿਆ ਹੈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇਰਾ ਪਰਦਾ ਵੀ ਢਕੇਗਾ'।

ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਬਚਨ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਆਪਤਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਸਹਾਈ ਹੋਇਆ।

ਰਾਮ : ਅਯੋਧਿਆ ਦਾ ਰਾਜਾ। ਅਯੋਧਿਆ ਦੇ ਸੂਰਜਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜੇ ਦਸ਼ਰਥ ਦਾ ਜੇਠਾ ਸਪੁਤਰ ਸੀ। ਆਦਿ ਕਵੀ ਬਾਲਮੀਕ ਨੇ ਰਾਮਾਇਣ ਲਿਖ ਕੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਪੁਨਾ ਕਵੀ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਨੇ ਮਰਯਾਦਾ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਰੋਚਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਨ-ਮੋਹਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜਨ-

ਸਮੂਹ ਦੇ ਲਾਭ ਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਬੜੀ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਾਮ-ਚਰਿਤ ਨੂੰ ਦ ਸਾਨ ਹਿਤ ਰਾਮਾਇਣਾਂ ਰਚੀਆਂ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਰਾਮ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ 'ਪ੍ਰਭੂ' (ਸਭ ਵਿਚ ਰਮਿਆ ਹੋਇਆ, ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ) ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਾਰੀ 'ਰਾਮ' ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਸ਼ਰਥ ਪੁੱਤਰ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ। ਤੁਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਰਾਮੁ ਗਇਓ ਰਾਵਨੁ ਗਇਓ ਜਾ ਕਉ ਬਹੁ ਪਰਵਾਰੁ ॥੫੦॥

ਇਸ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਜਗਤ ਨੂੰ ਦਿੜ ਕਰਾਉਣ ਹਿਤ ਹੈ। ਸੰਕੇਤ ਇਸ ਗੱਲ ਵਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਵਰਗੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਵੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਆ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਹ ਸੰਸਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਸੁਪਨਤੁਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ ਪੈਰਾਇਕ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਮਾਇਆ ਦੀ ਪਕੜਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਛਿੰਨ ਵਿਚ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਮੰਨ ਕੇ ਨਿਰੰਤਰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਰਾਵਨ (ਰਾਵਣ) : ਲੰਕਾ ਦਾ ਰਾਜਾ। ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਸ਼ਵਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ। ਰਾਮਾਇਨ ਰਾਵਣ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਚ ਰਾਵਣ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਬੜੇ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਘੇਰ ਤਪ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨ ਬਾਂਛਿਤ ਵਰ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਰਾਵਣ ਨੇ ਅਨੇਕ ਵਰ ਮੰਗੇ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦੇਵਤੇ, ਦਾਨਵ, ਬਿਹੰਗਮ, ਨਾਗ, ਜੱਛ ਆਦਿ ਮਾਰ ਨਾ ਸਕਣ (ਬਾਲਮੰਕ ਰਾਮਾਇਣ, ਉਤਰ ਕਾਂਡ, X)।

ਵਰ ਪਾ ਕੇ ਰਾਵਣ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੁਬੇਰ ਪਾਸੇ ਲੰਕਾ ਦਾ ਰਾਜ ਖੇਹਿਆ। ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਤੇ ਕਰ ਲਗਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਰਾਵਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨ ਹਨ :

ਲੰਕਾ ਸਾ ਕੋਟੁ ਸਮੁੰਦ ਸੀ ਖਾਈ।

ਤਿਹ ਰਾਵਨ ਘਰ ਖਬਰਿ ਨਾ ਪਾਈ ॥੧॥

ਦੇਖਤ ਨੈਨ ਚਲਿਓ ਜਗੁ ਜਾਈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਕਿਆ ਮਾਗਉ ਕਿਛੁ ਥਿਰੁ ਨ ਰਹਾਈ ॥

ਇਕ ਲਖੁ ਪੂਤ ਸਵਾ ਲਖੁ ਨਾਤੀ ॥

ਤਿਹ ਰਾਵਨ ਘਰ ਦੀਆ ਨਾ ਬਾਤੀ ॥ ੨ ॥

ਚੰਦੁ ਸੂਰਜੁ ਕੇ ਤਪਤ ਰਸੋਈ ॥

ਬੈਸੰਤਰ ਜਾ ਕੇ ਕਪਰੇ ਧੋਈ ॥ ੩ ॥

ਗੁਰਮਤਿ ਰਾਮੈ ਨਾਮਿ ਬਸਾਈ ॥

ਅਸਥਿਰੁ ਰਹੈ ਨ ਕਤਹੂੰ ਜਾਈ ॥ ੪ ॥

ਕਹਤ ਕਬੀਰ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਲੋਈ ॥

ਰਾਮ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਮੁਕਤਿ ਨਾ ਹੋਈ ॥ ੫ ॥

ਰਾਵਣ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪਾਸ ਆਪਣੀ ਹਿਰਦੇ-ਵੇਧਕ ਕਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਰਾਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਰਾਮ ਨੇ ਰਾਵਣ ਦਾ ਅੰਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਕਥਾ ਵਿਰਤਾਂਤਾਤਮਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰਾਮਾਇਣ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਤਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਲੀ ਰਾਵਣ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਜਗਤ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦਾ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ-

- - - - - ਰਾਵਨ ਗਇਓ ਜਾ ਕਉ ਬਹੁ ਪਰਵਾਰੁ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਥਿਰੁ ਕਛੁ ਨਹੀ ਸੁਪਨੇ ਜਿਉ ਸੰਸਾਰੁ ॥ ੫੦ ॥

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਉਪਰੋਕਤ ਪੈਰਾਵਿਕ ਨਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਸੁਪਨੇ ਸਮਾਨ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਹੀ ਸਥਾਈ ਵਸਤੂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਮ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਭਗਤ ਹੈ, ਗਿਆਨੀ ਹੈ, ਸਾਧੂ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮ ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ, ਧਨ ਸੰਪਤਿ, ਪਰਿਵਾਰ ਆਦਿ ਸਭ ਨਸ਼ਬਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਸਰਲ ਸਾਧਨ ਭਗਤੀ ਹੈ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਹਰ ਇਕ ਜਰੇ ਜਰੇ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਆਵਸ਼ਯਕਤਾ ਹੈ ਆਤਮ ਚਿੰਤਨ ਦੀ। ਸੰਸਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਜਗਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਸੁਰਤਿ ਨੂੰ ਸਦਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਖਣਾ ਅਤੇ ਜਨ ਸਮੂਹ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਜੀਵਨ ਅਰਪਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਮ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ। ਇਹੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਢਿਲੋਂ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਚਨਾ ਭਾਵੇਂ 59 ਪਦੇ ਅਤੇ 57 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਅਲਪ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਚਨਾ 15 ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰਾਗਾਂ-ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਦੇਵ-ਗੰਧਾਰੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਟੋਡੀ, ਤਿਲੰਗ, ਬਿਲਾਵਲ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ ਅਤੇ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪੱਖ ਉਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨੀ ਅਤਿ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ। ਏ.ਸੀ. ਬੈਂਕਿਟ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਮਸਟੀਸ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਸੱਚ ਦੇ ਰਹੱਸਮਈ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ “ਰਹੱਸਵਾਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਆਤਮਾ ਸਿਧਾ ਹੀ ਨੀਮ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਐਸ.ਐਨ. ਦਾਸਗੁਪਤਾ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਰਹੱਸਵਾਦ ਕੋਈ ਬੌਧਿਕ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ, ਜੀਵਿਤ, ਆਕਾਰਾਤਮਕ, ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ, ਉਚੇਰਾ ਅਤੇ ਚੰਗੇਰਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹੈ। ਸ਼ਿਸ਼ਰ ਕੁਮਾਰ ਘੋਸ਼ ਰਹੱਸਵਾਦ ਨੂੰ ਸਤਿ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨਾਲ ਏਕਤ੍ਵਾ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਅਨੁਭਵੀ ਖੋਜ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਐਵਲਿਨ ਅੰਡਰਹਿਲ ਅਨੁਸਾਰ ਰਹੱਸਵਾਦ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਨਾਲ ਚੇਤਨ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ। ਰਹੱਸਵਾਦ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਧਾ ਕਮਲ ਮੁਕਰਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰਹੱਸਵਾਦ ਗਿਆਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਇਕ ਜੀਵਨ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਉਕਤ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਇਕ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਵਾਤਮਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਯਤਨ ਮਹਾਨ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਹੈ। ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵਾਸਤੇ ਬੜਾ ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭੂ-ਗਿਆਨ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਸ਼ੁੱਧ ਅਥਵਾ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ‘ਅਕੱਥਨੀਯ’ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਿਚ ਭਟਕਦੀਆਂ ਜੀਵਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਲਿਜਾਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਰਹੱਸਵਾਦ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੱਬੀ-ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਉੱਚਤਮ ਅਤੇ ਸਰੇਸ਼ਟਤਮ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਇਕ ਜੀਵਾਤਮਾ ਕੇਵਲ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਸੱਫ ਆਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪੱਖ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੈ। ਉਹ ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇੰਨੇ ਉੱਚੇ ਉੱਠ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਸਾਰਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਛਿੰਨ-ਭੰਗਰਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂ ਜੋ ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤੂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣੀ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਹ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਵੱਲੋਂ ਅਵੇਸ਼ਲਾ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਕਰਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਸ਼੍ਰਾਵਥੀ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਖਿਅਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ :

(ੳ) ਰਾਮੁ ਗਇਓ ਰਾਵਨੁ ਗਇਓ ਜਾ ਕਉ ਬਹੁ ਪਰਵਾਰੁ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਥਿਰੁ ਕਛੁ ਨਹੀ ਸੁਪਨੇ ਜਿਉ ਸੰਸਾਰਿ ॥

(ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ ੧੪੨੮)

(ਅ) ਸੁਖ ਮੈ ਆਨਿ ਬਹੁਤ ਮਿਲਿ ਬੈਠਤ ਰਹਤ ਚਹੁ ਦਿਸਿ ਘੇਰੈ ॥

ਬਿਪਤਿ ਪਰੀ ਸਭ ਹੀ ਸੰਗੁ ਛਾਡਿਤ ਕੇਉ ਨ ਆਵਤ ਨੇਰੈ ॥

ਘਰ ਕੀ ਨਾਰਿ ਬਹੁਤੁ ਹਿਤੁ ਜਾ ਸਿਉ ਸਦਾ ਰਹਤ ਸੰਗ ਲਾਗੀ ॥

ਜਬ ਹੀ ਹੰਸ ਤਜੀ ਇਹ ਕਾਂਇਆ ਪ੍ਰੇਤ ਪ੍ਰੇਤ ਕਰਿ ਭਾਗੀ ॥

(ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੯, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ ੬੩੪)

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸੰਸਾਰਕ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਹਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਨੁੱਖ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਨਿਕਟਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਨਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ 'ਗੁਰਮੁਖਿ' ਦਾ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਤਿ-ਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਅਸ਼੍ਵਾਰਥੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਜੁਲਿਤ ਪ੍ਰਭੂ ਜੇਤ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭੁੱਲੇ ਭਟਕੇ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚ ਫਸੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤਕ ਪੁਚਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਮਾਰਗ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

(i) ਸੁਖੁ ਦੁਖੁ ਦੇਨੇ ਸਮ ਕਰਿ ਜਾਨੈ ਅਉਰੁ ਮਾਨੁ ਅਪਮਾਨਾ ॥

ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੇ ਰਹੈ ਅਤੀਤਾ ਤਿਨਿ ਜਗਿ ਤਤੁ ਪਛਾਨਾ ॥

ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਾ ਦੇਉ ਤਿਆਗੈ ਖੋਜੈ ਪਦੁ ਨਿਰਬਾਨਾ ॥

ਜਨ ਨਾਨਕ ਇਹੁ ਖੇਲੁ ਕਠਨੁ ਹੈ ਕਿਨਹੂੰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਨਾ ॥

(ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੯, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ, ੨੧੯)

(ii) ਤਜਿ ਅਭਿਮਾਨ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਫੁਨਿ ਭਜਨ ਰਾਮ ਚਿਤੁ ਲਾਵਉ ॥

ਨਾਨਕ ਕਹਤ ਮੁਕਤਿ ਪੰਥ ਇਹੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਇ ਤੁਮ ਪਾਵਉ ॥

(ਉਹੀ)

(iii) ਜਾ ਕਉ ਹੋਤ ਦਇਆਲੁ ਕਿਰਪਾ ਨਿਧਿ ਸੇ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਨ ਗਾਵੈ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਹੁ ਬਿਧਿ ਕੀ ਸੰਪੈ ਕੇਉ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਵੈ ॥

(ਬਸੰਤ ਮਹਲਾ ੯, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ ੧੧੮੬)

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਇਕ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਇਸ ਰੱਬੀ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਸਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਹਉਮੈ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਥਮ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਹਉਮੈ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਡਨੀ ਸਪੈਂਸਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਾਨਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਿਰਬਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਇਕ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ, ਉਹ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੀ ਉੱਚੀਆਂ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਭੈੜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ :

(ੳ) ਸਾਧੇ ਮਨ ਕਾ ਮਾਨੁ ਤਿਆਗਉ ॥

ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਸੰਗਤਿ ਦੁਰਜਨ ਕੀ ਤਾ ਤੇ ਅਹਿਨਿਸ ਭਾਗਉ ॥

(ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੯, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ ੨੧੮)

(ਅ) ਜੇ ਪ੍ਰਾਨੀ ਮਮਤਾ ਤਜੈ ਲੋਭ ਮੋਹ ਅਹੰਕਾਰ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਆਪਨ ਤਰੈ ਅਉਰਨ ਲੇਤ ਉਧਾਰ ॥

(ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੪੨੭)

(ੲ) ਤੀਰਥ ਬਰਤ ਅਰੁ ਦਾਨ ਕਰਿ ਮਨ ਮਹਿ ਧਰੈ ਗੁਮਾਨੁ ॥

ਨਾਨਕ ਨਿਹਫਲ ਜਾਤ ਤਿਹ ਜਿਉ ਕੁੰਚਰ ਇਸਨਾਨੁ ॥

(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੪੨੮)

ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਅੰਦਰ ਵਿਆਪਕ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਮਨੁਖ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਐਨਾ ਲੀਨ ਹਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਕੋਲੋਪਣ ਵਿਚ ਪਰਵਰਤਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਸਥਲ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਉੱਨਾ ਚਿਰ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਦਾ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਸੂਫੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਨਫਸ ਇਸੇ ਦਾ ਹੀ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰ.ਏ.ਨਿਕਲਸਨ ਇਸ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਲੋਚਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਕੁਰੂਪਤਾ ਅਤੇ ਅਸੁੰਦਰ ਪੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਅਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਕੁਰੂਪਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਇਕ ਸਾਧਕ ਵਾਸਤੇ ਬੜਾ ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ:

ਸਾਧੇ ਇਹੁ ਮਨੁ ਗਹਿਓ ਨ ਜਾਈ॥

ਚੰਚਲ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਸੰਗਿ ਬਸਤ ਹੈ ਯਾ ਤੇ ਥਿਰੁ ਨ ਰਹਾਈ ॥

(ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੯, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ ੨੧੮)

ਸ੍ਵਾਮੀ ਪ੍ਰਭਵਾਨੰਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਉਕਤ ਮਤ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਵਾਸਤੇ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਆਤਮ-ਸ਼ੁੱਧੀ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੰਸਾਰਕ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਬੜੀ ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਇਕ ਚੰਗੇ ਪੱਖ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚਲਣਾ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸੌਖਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਪੱਖ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸ੍ਵਾਮੀ ਦਾ ਸੰਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਸਾਗਰ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸ੍ਰੱਛ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਜਲ ਮਾਨਵਾਤਮਾ ਦੀ ਸੰਸਾਰਕ ਮੈਲ ਧੋ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਬਿਨਾਂ ਰੱਬੀ ਗਿਆਨ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਦੇ ਹਉਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਲੇਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਨਾਮ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਬੜੇ ਡੂੰਘੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਅਲੱਖ, ਅਗੰਮ ਅਤੇ ਅਗੋਚਰ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵ-ਵਰਤੀ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਅਨੁਸਾਰ :

(i) ਜਬ ਹੀ ਸਰਨਿ ਸਾਧ ਕੀ ਆਇਓ, ਦੁਰਮਤਿ ਸਗਲ ਬਿਨਾਸੀ ॥

ਤਬ ਨਾਨਕ ਚੇਤਿਓ ਚਿੰਤਾਮਨਿ ਕਾਟੀ ਜਮ ਕੀ ਫਾਸੀ ॥

(ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੯, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ ੬੩੩)

(ii) ਕਲਿ ਮਹਿ ਮੁਕਤਿ ਨਾਮ ਤੇ ਪਾਵਤ ਗੁਰੁ ਯਹ ਭੇਦੁ ਬਤਾਵੈ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੇਈ ਨਰੁ ਗੁਰੂਆ ਜੇ ਪ੍ਰਭ ਕੇ ਗੁਨ ਗਾਵੈ ॥

(ਬਿਲਾਵਲ ਮਹਲਾ ੯, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੮੩੧)

(iii) ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਦੁਖੁ ਪਾਵੈ ॥

ਭਗਤਿ ਬਿਨਾ ਸਹਸਾ ਨਹ ਚੁਕੈ ਗੁਰੁ ਇਹੁ ਭੇਦੁ ਬਤਾਵੈ ॥

(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੮੩੦)

ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਚੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਹਰ ਥਾਂ ਰਮਿਆ ਹੋਇਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਵੀਸ਼ਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਸਾਰੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ

ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ “ਵਹਦਤੁਲ ਵਜੂਦ” ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਪ੍ਰਭੂ-ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸਮੱਸਤ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਨੂੰ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਾਰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਉਸ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕੇਵਲ ਓਦੋਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਉੱਚਤਮ ਆਤਮਕ ਉਚਾਈਆਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸ੍ਰੱਛ, ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪੱਖ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

(ੳ) ਘਟ ਘਟ ਮਹਿ ਹਰਿ ਜੂ ਬਸੈ ਸੰਤਨ ਕਹਿਓ ਪੁਕਾਰਿ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਤਿਹ ਭਜੁ ਮਨਾ ਭਉਨਿਧਿ ਉਤਰਹਿ ਪਾਰਿ ॥

(ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ ੧੪੨੬)

(ਅ) ਅਪਨੀ ਮਾਇਆ ਆਪਿ ਪਸਾਰੀ ਆਪਹਿ ਦੇਖਨਹਾਰਾ ॥

ਨਾਨਾ ਰੂਪੁ ਧਰੇ ਬਹੁ ਰੰਗੀ ਸਭ ਤੇ ਰਹੇ ਨਿਆਰਾ ॥

(ਰਾਗ ਰਿਹਾਗੜਾ ਮਹਲਾ ੯, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੫੩੭)

(ੲ) ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਸਦਾ ਸੰਗਿ ਪ੍ਰਭ ਤਾ ਸਿਉ ਨੇਹੁ ਨ ਲਾਵੈ ॥

ਨਾਨਕ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਤੁਮ ਮਾਨਹੁ ਜਿਹ ਘਟਿ ਰਾਮੁ ਸਮਾਵੈ ॥

(ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੯, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੨੨੦)

ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਅਤਿ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਨਿਰਬਲ ਜੀਵ ਹੈ, ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭੂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਯੋਗ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਨਦਰ-ਕਰਮ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਜਨਮ ਜਨਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਰੋਗ ਕੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਜੀਵਾਤਮਾ ਉਸਦੇ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

(i) ਜਾ ਕਉ ਹੇਤ ਦਇਆਲੁ ਕਿਰਪਾ ਨਿਧਿ ਸੇ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਨ ਗਾਵੈ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਹ ਬਿਧਿ ਕੀ ਸੰਪੈ ਕੇਉ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਵੈ ॥

(ਬਸੰਤ ਮਹਲਾ ੯, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ ੧੧੮੬)

(ii) ਜੇਗੀ ਜਤਨ ਕਰਤ ਸਭਿ ਹਾਰੇ ਗੁਨੀ ਰਹੇ ਗੁਨ ਗਾਈ ॥

ਜਨ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਭਏ ਦਇਆਲਾ ਤਉ ਸਭ ਬਿਧਿ ਬਨਿ ਆਈ ॥

(ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੯, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੨੧੯)

ਜਿਸ ਜੀਵਾਤਮਾ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਉਹ ਘੋਰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਿਚ ਠੇਕਰਾਂ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲਾ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਉਸਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਢੂੰਡਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ :

(ੳ) ਨਾ ਹਰਿ ਭਜਿਓ ਨ ਗੁਰ ਜਨੁ ਸੇਵਿਓ ਨਹ ਉਪਜਿਓ ਕਛੁ ਗਿਆਨਾ ॥

ਘਟਿ ਹੀ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਤੇਰੈ ਤੈ ਖੇਜਤ ਉਦਿਆਨਾ ॥

(ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੯, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ ੬੩੨)

(ਅ) ਕਾਰੇ ਰੇ ਬਨ ਖੋਜਨ ਜਾਈ ॥

ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੀ ਸਦਾ ਅਲੇਪਾ ਤੇਹੀ ਸੰਗਿ ਸਮਾਈ ॥

(ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੯, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੬੮੪)

(ੲ) ਸਮਝ ਨ ਪਰੀ ਬਿਖੈ ਰਸ ਰਚਿਓ ਜਸੁ ਹਰਿ ਕੇ ਬਿਸਰਾਇਓ ॥

ਸੰਗਿ ਸੁਆਮੀ ਸੇ ਜਾਨਿਓ ਨਾਹਿਨ ਬਨੁ ਖੋਜਨ ਕਉ ਧਾਇਓ ॥

(ਜੈਤਸਰੀ ਮਹਲਾ ੯, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੮੦੨)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਹਦਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਕ ਸਾਧਕ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ 'ਕਥਨੀ' ਅਤੇ 'ਕਰਨੀ' ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੋ ਸੱਚਾ ਅਤੇ ਸੁੱਚਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਆਪ ਉਸ ਉਤੇ ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਸਾਰੇ ਦੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਦਾਰੂ ਨਾਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਉਤੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਬਲ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਜੋ ਇਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਮਹਾਨ ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਤਿਆਗ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਅਤੇ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੀਤ ਰਹੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆ ਰਹੀ ਮੌਤ ਵੱਲੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਤਮ ਉੱਚਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਵਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੌਤ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਓਨਾ ਚਿਰ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਭੈਦਾਇਕ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪੇ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਯਾਦ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਭ ਡਰ ਅਤੇ ਦੁਖ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

(i) ਜਿਹਬਾ ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ ਭਜਹੁ ਕਰਨ ਸੁਨਹੁ ਹਰਿਨਾਮੁ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਪਰਹਿ ਨ ਜਮ ਕੈ ਧਾਮ ॥

(ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ ੧੪੨੭)

(ii) ਜੇ ਉਪਜਿਓ ਸੇ ਬਿਨਸਿ ਹੈ ਪਰੇ ਆਜੁ ਕੈ ਕਾਲ ॥

ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਗੁਨ ਗਾਇ ਲੇ ਛਾਡਿ ਸਗਲ ਜੰਜਾਲ ॥

(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੪੨੮)

(iii) ਸਗਲ ਭਰਮ ਡਾਰਿ ਦੇਹ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਨਾਮੁ ਲੇਹਿ ॥

ਅੰਤਿ ਬਾਰ ਸੰਗਿ ਤੇਰੈ ਇਹੈ ਏਕੁ ਜਾਤੁ ਹੈ ॥

(ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਮਹਲਾ ੯, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੩੫੨)

(iv) ਜਿਹਿ ਜਿਹਿ ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮੁ ਸਮਾਰਿ ॥

ਤੇ ਭਵ ਸਾਗਰ ਉਤਰੇ ਪਾਰਿ ॥

(ਬਸੰਤ ਮਹਲਾ ੯, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੧੮੬)

(v) ਰੇ ਮਨ ਓਟ ਲੇਹੁ ਹਰਿਨਾਮਾ ॥

ਜਾ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਦੁਰਮਤਿ ਨਾਸੈ, ਪਾਵਹਿ ਪਦੁ ਨਿਰਬਾਨਾ ॥

ਬਡਭਾਗੀ ਤਿਹ ਜਨ ਕਉ ਜਾਨਹੁ ਜੇ ਹਰਿ ਕੇ ਗੁਨ ਗਾਵੈ ॥

ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੇ ਪਾਪ ਖੋਇ ਕੈ, ਬੈਕੁੰਠਿ ਸਿਧਾਵੈ ॥

(ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੯, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੮੦੧-੦੨)

(V1) ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮੁ ਸਦਾ ਸੁਖਦਾਈ ॥

ਜਾ ਕਉ ਸਿਮਰਿ ਅਜਾਮਲੁ ਉਧਰਿਓ ਗਨਿਕਾ ਹੂ ਗਤਿ ਪਾਈ ॥

(ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੯, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੦੦੮)

ਜਿਵੇਂ ਉਪਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਤਿ ਦਾ ਵੈਰਾਗ ਹੈ, ਇਹ ਵੈਰਾਗ ਉੱਚਤਮ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਮੁਗਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਸਦੀ ਵਿਆਪਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਜਲਵਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੀ, ਉਸਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਲੋਪ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਓਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨਿਕਟਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਗੁਰੂ

ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਅਭੇਦ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਭੇਦਤਾ ਵਾਲੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

(ੳ) ਜਿਹ ਘਟਿ ਸਿਮਰਨੁ ਰਾਮ ਕੇ ਸੋ ਨਰੁ ਮੁਕਤਾ ਜਾਨੁ ॥

ਤਿਹ ਨਰ ਹਰਿ ਅੰਤਰੁ ਨਹੀ ਨਾਨਕ ਸਾਚੀ ਮਾਨੁ ॥

(ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ ੧੪੨੮)

(ਅ) ਸਭ ਸੁਖ ਦਾਤਾ ਰਾਮੁ ਹੈ ਦੂਸਰ ਨਾਹਿਨ ਕੋਇ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨੁ ਰੇ ਮਨਾ ਤਿਹ ਸਿਮਰਤ ਗਤਿ ਹੋਇ ॥

(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੪੨੬)

(ੲ) ਮਿਥਿਆ ਤਨੁ ਸਾਚੇ ਕਰਿ ਮਾਨਿਓ ਇਹ ਬਿਧਿ ਆਪੁ ਬੰਧਾਵੈ ॥

ਜਨ ਨਾਨਕ ਸੋਊ ਜਨੁ ਮੁਕਤਾ ਰਾਮ ਭਜਨ ਚਿਤੁ ਲਾਵੈ ॥

(ਸਾਰੰਗ ਮਹਲਾ ੯, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੧੨੩੧)

(ਸ) ਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਜਿਹ ਨਰ ਕਉ ਕੀਨੀ ਤਿਹ ਇਹ ਜੁਗਤਿ ਪਛਾਨੀ ॥

ਨਾਨਕ ਲੀਨ ਭਇਓ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿਉ ਜਿਉ ਪਾਨੀ ਸੰਗਿ ਪਾਨੀ ॥

(ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੯, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੬੩੪)

ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਬਿਨਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਤ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਉਪਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਇਹ ਪਰਿਣਾਮ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਵਧੇਰੇ ਦੁਖਾਂਤ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਮਾਨਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਜਿੰਦ ਅਤੇ ਸਸ਼ਕਤ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਰੁਪਾਂਤਰਨ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖ ਨਿਖੇਧਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਖੇਧਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਤ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਿਹੜੀਆਂ ਹਉਮੈ, ਕ੍ਰੋਧ, ਸ੍ਵੈਪ੍ਰੇਮ ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਵਾਸਤੇ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਖਾਤਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਹਾਨ ਬਲੀਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾ ਸਾਗਰ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਧਰਾਤਲ ਤਕ ਪੁੱਜਣਾ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਰਾਹਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਲੰਘ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੀਲੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਕੀਮਤੀ ਸੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਮੋਤੀ ਲੱਭਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. Comparative Religion – A short outline, cassell , London , 1961, p.288.
2. Spencer , Sidney , Mysticism in world religion , C. Nicholls and Co. Ltd., London, 1963,p,17 .
3. Hindu Mysticism , Frederick ungar Publishing Co., New York, 1959,p. IX (Preface).
4. Mystics and society. Asia Publishing House , Bombay , 1967, p. 33.
5. A History of Ancient Medieval Philosophy . (ed. Mayer ,Frederick) American Book Co. NEW york, 1950.p. 81.
6. Mysticism , Methuen and Co. Ltd., London , 1960, p.81.
7. “ It denotes the Highest spiritual experience possible to the human soul in this life , an experience which Consists of a direct intuitive rather than rational , apprehension and awareness of God and the soul’s Union with Him” – Chamber’ s Encyclopaedia, Vol. IX, Pergamon press Oxford, 1967 (New Revised edition) p. 647.
8. Mukerjee, Radha Kamal , The theory and Art of Mysticism, Asia publishing House Bombay, 1960. P. 8.
9. The Mystics of Islam , Routlrdge and kegan Paul Ltd, London , 1970, p. 39.
10. “ The purification of our being by the elimination of all those qualities and attitudes which hold us back, Which separate us from God , which subject us to dominance of the narrow self and of the outer things. Pride, anger, self love and self- assertion in all its forms, must be renounced. Humanity or the absence of pride and self- assertion is sometimes said to be foundation of all virtues” – Sidney Spencer, Mysticism in world religion, C. Nicholls and Co. Ltd., London,1963, p.33.
11. “ The failure to attain direct experience of the truth and consequently of freedom , is due to man’s spiritual ignorance, which is all but universal and which forms the chief cause of sin and suffering. It can be dispelled by direct knowledge of Ultimate Truth obtained through purification of the heart through a constant striving for detachment of the soul from worldly desires” – Swami Prabhava Nanda, The Spiritual Heritage of India , George Allen And Unwin Ltd, London, p.20.

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਆਕਰਨਕ ਅਧਿਐਨ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ

ਭਾਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਪਦ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਆਕਰਨ ਦਾ ਇੰਨੀ ਕੱਟੜਤਾ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੱਦ-ਕਾਰ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਨੀ, ਤੁਕ ਅਤੇ ਚਰਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਰਨਾਂ ਨੂੰ ਦੀਰਘ, ਲਘੂ ਜਾਂ ਅੱਧੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਕਾਰਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੇਪ ਕਰ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਸਾਧਾਰਨ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ-ਸੰਗਠਨ ਲਈ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਨਿਰਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂਸ਼ ਨੂੰ ਜੋੜ ਲੈਣਾ ਵੀ ਕਵੀ ਲਈ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਗੱਲ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਕਵੀ ਜਾਂ ਪਦ-ਕਾਰ ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ। ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਹੂ-ਬਹੂ ਪਾਲਣ ਕਰਕੇ ਭਾਵਮਈ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਜੇਕਰ ਕਵੀ-ਕਰਮ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕਵੀ ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝ ਕੇ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ 'ਬ੍ਰਜ' ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਖਾਸ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੇਵਲ ਵਿਹਾਰਕ ਵਿਆਕਰਨ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਂਵ (ਸੰਗਿਆ), ਪੜਨਾਂਵ (ਸਰਵਨਾਂਵ), ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਕਿਰਿਆ, ਸਮਾਸ, ਵਚਨ, ਲਿੰਗ ਆਦਿ ਦਾ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

(ੳ) ਨਾਂਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ :

ਸਵੱਰ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਣਗਿਣਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਂਵ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਸਵੱਰਆਂਤ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਧੀਰੇਂਦਰ ਵਰਮਾ ਨੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅੱਠ ਸਵੱਰਾਂ—ਅ, ਆ, ਇ, ਈ, ਉ, ਊ, ਓ, ਅਤੇ ਐ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਵੱਰਆਂਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਏ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਵੱਰਆਂਤ ਨਾਂਵ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

(i) ਅ—ਅਕਾਰਾਂਤ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦ : —ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸਵੱਰਆਂਤ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਗੱਦ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸੇ ਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

ਤਨ, ਲੇਭ, ਮੋਹ, ਜਨਮ, ਮਨ, ਰਾਮ, ਜਗ, ਸਮਝ, ਜੰਗਮ, ਭਵਸਾਗਰ, ਆਦਿ।

[ਰਾਗੁ ਬਸੰਤੁ ਹਿੰਡੋਲ ਮਹਲਾ ੯]

(ii) ਅਕਾਰਾਂਤ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦ :- ਇਸ ਵਰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕਈ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਗੱਦ ਵਿਚ ਉਸੇ ਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

ਬ੍ਰਿਥਾ, ਮਾਇਆ, ਚਿੰਤਾ।

[ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੯]

ਗਣਕਾ, ਸਭਾ, ਕਰੁਣਾ, ਕਿਰਪਾ।

[ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੯]

ਮਿਥਿਆ, ਨਿੰਦਾ, ਮਮਤਾ, ਸੰਸਾ।

[ਰਾਗੁ ਬਸੰਤੁ ਹਿੰਡੋਲ ਮਹਲਾ ੯]

ਬਨਿਤਾ, ਪਿਤਾ, ਦਾਰਾ।

[ਰਾਗੁ ਸਾਰੰਗ ਮਹਲਾ ੯]

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਕਾਰਾਂਤ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਵਰਾਂਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਤੁਕ ਪੂਰਤੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਾਵਿ ਕਾਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅਕਾਰਾਂਤ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

'ਨਾਨਕਾ'—'ਜਿਹ ਤੇ ਉਪਜਿਓ ਨਾਨਕਾ, ਲੀਨ ਤਾਹਿ ਮੈ ਮਾਨ' ॥ ੧੧ ॥

[ਰਾਗੁ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯]

'ਅਪਮਾਨਾ'—'ਸੁਖੁ ਦੁਖੁ ਦੋਨੇ ਸਮ ਕਰਿ ਜਾਨੈ ਅਉਰੁ ਮਾਨੁ ਅਪਮਾਨਾ ॥'

[ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੯]

'ਨਿਰਬਾਨਾ'—'ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਾ ਦੇਉ ਤਿਆਗੈ ਖੋਜੈ ਪਦੁ ਨਿਰਬਾਨਾ ॥'

[ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੯]

'ਸੁਪਨਾ'—'ਨਾਨਕ ਕਹਿਤ ਜਗਤ ਸਭ ਮਿਥਿਆ ਜਿਉ ਸੁਪਨਾ ਰੈਨਾਈ ॥'

[ਰਾਗੁ ਸਾਰੰਗ ਮਹਲਾ ੯]

(iii) ਇ-ਇਕਾਰਾਂਤ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦ - ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਇਕਾਰਾਂਤ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਸੁਧ ਇਕਾਰਾਂਤ ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

ਪ੍ਰੀਤਿ, ਗੀਤਿ ਸੰਗਤਿ, ਸੰਪਤਿ, ਕੁਮਤਿ ਭਗਤਿ ਮੁਕਤਿ, ਹਰਿ, ਮਤਿ, ਕਿਰਪਾਨਿਧਿ, ਚਿੰਤਾਮਨਿ, ਕੀਰਤਿ, ਬਿਧਿ, ਸਿਮ੍ਰਤਿ, ਦੁਰਮਤਿ, ਭੀਤਿ, ਗਤਿ ਉਸਤਤਿ, ਬਿਪਤਿ, ਆਦਿ।

[ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੯]

ਦੂਜੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਇਕਾਰਾਂਤ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅਕਾਰਾਂਤ ਹਨ ਪਰ ਤੁਕ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕਾਰਾਂਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਹਾਥਿ [ਹਾਥ]—'ਰਾਮ ਨਾਮ ਕਾ ਸਿਮਰਨੁ ਛੋਡਿਆ ਮਾਇਆ ਹਾਥਿ ਬਿਕਾਨਾ ॥'

[ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੯]

ਅੰਤਿ, ਸੰਗ- ਅੰਤਿ ਸੰਗਿ ਕਾਹੂੰ ਨਹੀਂ ਦੀਨਾ

ਬਿਰਥਾ ਆਪੁ ਬੰਧਾਇਆ ॥'

ਦਰਪਨਿ—'ਸੇ ਤੁਮ ਹੀ ਮਹਿ ਬਸੈ ਨਿਰੰਤਰਿ ਨਾਨਕ ਦਰਪਨਿ ਨਿਆਈ ॥'

ਅਗਿਆਨਿ, ਤਿਮਰਿ—'ਮਹਾ ਮੋਹ ਅਗਿਆਨਿ ਤਿਮਰਿ ਮੇ

ਮਨੁ ਰਹਿਓ ਉਰਝਾਈ ॥'

(iv) ਈ-ਈਕਾਰਾਂਤ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦ - ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਈਕਾਰਾਂਤ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਸਰਨਾਈ--'ਜਨ ਨਾਨਕ ਜਗੁ ਜਾਨਿਓ ਮਿਥਿਆ ਰਹਿਓ ਰਾਮ ਸਰਨਾਈ ॥'

ਜੋਗੀ, ਗੁਨੀ—'ਜੋਗੀ ਜਤਨ ਕਰਤ ਸਭ ਹਾਰੇ ਗੁਨੀ ਰਹੇ ਗੁਨ ਗਾਈ ॥'

[ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੯]

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਈਕਾਰਾਂਤ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਰਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਗ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

ਵਿਚਾਰੀ [ਵਿਚਾਰ], ਰੈਨਾਈ [ਰੈਨ], ਬਸਾਈ [ਵਸ]

[ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੯]

ਸਾਚੀ [ਸਚ]

[ਰਾਗੁ ਬਸੰਤ ਮਹਲਾ ੯]

ਛਾਹੀ [ਛਾਇਆ] -- 'ਜੇ ਦੀਸੈ ਸੇ ਸਗਲ ਬਿਨਾਸੈ

ਜਿਉ ਬਾਦਰ ਕੀ ਛਾਹੀ ॥'

[ਰਾਗੁ ਸਾਰੰਗ ਮਹਲਾ ੯]

(v) ਉ- ਉਕਾਰਾਂਤ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦ - ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਦਵਾਰਾ ਵਰਤੇ ਗਏ ਅਜਿਹੇ ਉਕਾਰਾਂਤ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ 'ਬ੍ਰਜ' ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਉਪਾਉ- 'ਅਬ ਮੈਂ ਕਉਨੁ ਉਪਾਉ ਕਰਉ ॥'

[ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੯]

ਨਰੁ, ਦੁਖੁ, ਸਨੇਹੁ - 'ਜੇ ਨਰੁ ਦੁਖੁ ਮੈ ਦੁਖੁ ਨਹੀ ਮਾਨੈ ॥

ਸੁਖੁ ਸਨੇਹੁ ਅਰੁ ਭੈ ਨਹੀ ਜਾਕੈ ਕੰਚਨ ਮਾਟੀ ਮਾਨੈ ॥'

[ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੯]

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਨੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿਰਫ ਛੰਦ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਕੁਝ ਉਕਾਰਾਂਤ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਮਨੁ, ਬਾਸੂ, ਕਾਮੁ, ਕ੍ਰੋਧੁ, ਆਦਿ ।

ਜਤਨੁ— 'ਸੁਆਨ ਪੂਛ ਜਿਉ ਭਇਉ ਨ ਸੁਧਉ, ਬਹੁਤੁ ਜਤਨੁ ਮੈ ਕੀਨਉ ॥' [ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੯]

(vi) ਉ-ਉਕਾਰਾਂਤ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦ — ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦ ਵੀ 'ਬ੍ਰਜ' ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

ਬਾਲੂ, ਸਾਧੂ-

[ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯]

ਛਿਨਹੂ— 'ਗਜ ਕੀ ਤ੍ਰਾਸ ਮਿਟੀ ਛਿਨਹੂ ਮਹਿ, ਜਬ ਹੀ ਰਾਮੁ ਬਖਾਨੈ ॥'

[ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਵਲੁ ਮਹਲਾ ੯]

ਵਿਸੇਸ਼ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(vii) ਓ ਉਕਾਰਾਂਤ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦ— ਗੁਰੂ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਕਾਰਾਂਤ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

ਸਾਧੇ— 'ਸਾਧੇ ਇਹੁ ਜਗੁ ਭਰਮ ਭੁਲਾਨਾ ॥'

[ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੯]

ਭਗਵਾਨੇ- 'ਜਨ ਨਾਨਕ ਸਭ ਹੀ ਮੈ ਪੂਰਨ, ਏਕ ਪੁਰਖ ਭਗਵਾਨੇ ॥'

(ਰਾਗੁ ਬਸੰਤੁ ਹਿੰਡੋਲ ਮਹਲਾ ੯)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਐਕਾਰਾਂਤ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਨਾਂਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਵਰਤ ਕੇ ਪੜਨਾਂਵ, ਵਿਸੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਏਕਾਰਾਂਤ ਅਤੇ ਐਕਾਰਾਂਤ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ 'ਬ੍ਰਜ' ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਹੀਏ- 'ਬੇਦ ਪੁਰਾਨ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਕੇ ਮਤਿ ਸੁਨਿ ਨਿਮਖ ਨ ਹੀਏ ਬਸਾਵੈ ॥'

[ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੯]

ਰਿਦੈ- 'ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਜਿਉ ਜਗ ਰਚਨਾ ਯਹ ਦੇਖਹੁ ਰਿਦੈ ਵਿਚਾਰਿ ॥

[ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ ਮਹਲਾ ੯]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਧੂਏਂ, ਸੰਪੈ ਸੁਪਨੈ, ਹੀਏ ਬਿਖੈ, ਆਦਿ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਵਚਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਯੋਗ :

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਚਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ 'ਬ੍ਰਜ' ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੋਏ ਹਨ। 'ਬ੍ਰਜ' ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਾਂਵ ਦੇ ਇਕਵਚਨ ਦੇ ਰੂਪ ਨਾਲ 'ਨ' ਵਚਨ ਨੂੰ ਲਗਾ ਕੇ ਬਹੁਵਚਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਸੇ ਹੀ ਢੰਗ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਬਿਖਿਅਨ—ਨਿਸ ਬਾਸੁਰ ਬਿਖਿਆਨ ਕਉ ਧਾਵਤ
ਕਿਹਿ ਬਿਧਿ ਰੋਕਉ ਤਾਹਿ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥'

(ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੯)

ਚਰਨਨ—'ਨਿਮਖ ਨ ਲੀਨ ਭਇਓ ਚਰਨਨ ਸਿਉ ਬਿਰਥਾ ਅਉਧ ਸਿਰਾਨੀ ॥'

(ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੯)

ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਨਾਂਵ ਸਬਦਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਚਨ ਦੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜਾਂ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੰਖਿਆ ਵਾਚਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਵਚਨ ਜਾਂ ਬਹੁਵਚਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਦਸਹੁਦਿਸ-ਲੇਭਿ ਗ੍ਰਸਿਓ ਦਸਹੁਦਿਸ ਧਾਵਤ ਆਸਾ ਲਾਗਿਓ ਧਨ ਕੀ ॥

(ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੯)

ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਜਨੁ', 'ਜਨ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਵੀ ਬਹੁਵਚਨ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :
ਗੁਰਜਨੁ-ਨਾ ਹਰਿ ਭਜਿਓ ਨਾ ਗੁਰਜਨੁ ਸੇਵਿਓ ਨਹ ਉਪਜਿਓ ਕਛੁ ਗਿਆਨਾ॥'

(ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੯)

ਇਸੇ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਓ', ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਲਾ ਕੇ ਵੀ ਇਕਵਚਨ ਤੋਂ ਬਹੁਵਚਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :
ਸਾਧੇ-ਸਾਧੇ ਇਹੁ ਜਗੁ ਭਰਮ ਭੁਲਾਨਾ ॥'

(ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੯)

ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ 'ਨਿ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਵੀ ਵਚਨ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਕਾਨਨਿ-ਗੁਰ ਉਪਦੇਸੁ ਸੁਨਿਓ ਨਹੀਂ ਕਾਨਨਿ ॥'

(ਰਾਗੁ ਸਾਰੰਗ ਮਹਲਾ ੯)

ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਵਚਨ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

ਬਰੀਆ-ਨਾਨਕ ਕਹਿਤ ਮਿਲਨ ਕੀ ਬਰੀਆ, ਸਿਮਰਤ ਕਹਾ ਨਹੀ ॥'

[ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੯]

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਚਨ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਕੀਤੇ ਹਨ।

(ੲ) ਲਿੰਗ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਯੋਗ :

ਨਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲਿੰਗ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

(i) ਪੁਲਿੰਗ ਰੂਪ :—ਪੂਤ, ਮ੍ਰਿਗ, ਸੁਆਮੀ, ਜੋਗੀ, ਨਰੁ।

[ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੯]

ਪਿਤਾ, ਭਾਈ, ਸੁਤ-ਸਭ ਕਿਛੁ ਜੀਵਤ ਕੇ ਬਿਵਹਾਰ ॥

ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਸੁਤ ਬੰਧਪ ਅਰੁ ਫੁਨਿ ਗ੍ਰਿਹ ਕੀ ਨਾਰਿ ॥"

[ਰਾਗੁ ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ ਮਹਲਾ ੯]

(ii) ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਰੂਪ :

ਬਨਿਤਾ-ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਸੁਤ ਬਨਿਤਾ ਤਾ ਕੈ ਰਸ ਲਪਟਾਨਾ ॥

[ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੯]

ਕਾਮਨੀ—‘ਉਰਝਿਓ ਕਨਕ ਕਾਮਨੀ ਕੇ ਰਸ ਨਹ ਕੀਰਤਿ ਪ੍ਰਭ ਗਾਈ ।’

[ਰਾਗੁ ਟੋਡੀ ਮਹਲਾ ੯]

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਰਿ, ਚੇਰੀ, ਆਦਿ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲਿੰਗ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਯੁਗਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਧੇਰੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਇਕ ਪਦ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

‘ਕਾਂਕੀ ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੁਤ ਬਨਿਤਾ ਕੇ ਕਾਹੂ ਕੇ ਭਾਈ ॥’

[ਰਾਗੁ ਸਾਰੰਗ ਮਹਲਾ ੯]

ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਵਾਰਾ ਵਰਤੇ ਗਏ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਲਿੰਗ ਰੂਪ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹਨ।

(ਸ) ਕਾਰਕ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਯੋਗ :

ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅੱਠ ਕਾਰਕਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਠ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਅੱਠ ਕਾਰਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅੱਠ ਕਾਰਕ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :

ਕਾਰਕ	ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਾਰਕ ਚਿੰਨ੍ਹ	ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਕਾਰਕ ਚਿੰਨ੍ਹ
ਕਰਤਾ	ਨੇ	ਨੋਂ, ਨੇ, ਨੈਂ
ਕਰਮ	ਕੋ	ਕੰ, ਕੂੰ, ਕੋਂ, ਕੇ, ਕੈਂ, ਕੇਂ
ਕਰਨ	ਸੇ	ਤੋਂ, ਤੇ, ਤੈਂ, ਪਰ, ਪੈਂ, ਪੈ, ਸੁੰ, ਸੋਂ, ਸੈਂ, ਸੇਂ
ਸੰਪਰਦਾਨ	ਕੇ ਲਿਏ	ਕੰ, ਕੂੰ, ਕੋਂ, ਕੇ, ਕੈਂ, ਕੇਂ
ਅਪਾਦਾਨ	ਸੇ	ਤੋਂ, ਤੇ, ਤੈਂ, ਸੋਂ, ਸੇਂ
ਸੰਬੰਧ	ਕਾ, ਕੇ, ਕੀ	ਕਿ, ਕੀ, ਕੋਂ, ਕੇ, ਕੈ, ਕੇਂ, ਕੇਂ
ਅਧੀਕਰਨ	ਮੇਂ, ਪਰ	ਪਰ, ਪੈ, ਮੰਝਾਰ, ਮਹਿਓ, ਮਹੰ, ਮਾਂਝ ਮਹਿੰ, ਮਾਹੀਂ, ਮੇਂ, ਮੇ, ਸੈ, ਸੈਂ
ਸੰਬੋਧਨ	ਓ, ਅਜੀ, ਅਰੇ ਅਹੇ, ਹੇ	ਅਰੇ, ਅਹੇ, ਰੀ, ਰੇ, ਹੇ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਰਕ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :

(i) **ਕਰਤਾ ਕਾਰਕ**— ਇਸ ਕਾਰਕ ਦਾ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਗਦ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕਰਤਾ ਕਾਰਕ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

‘ਕਠਨ ਕ੍ਰੋਧ ਘਟ ਹੀ ਕੇ ਭੀਤਰਿ ਜਿਹ ਸੁਧਿ ਸਭ ਬਿਸਰਾਈ ॥

ਰਤਨੁ ਗਿਆਨੁ ਸਭ ਕੇ ਹਰ ਲੀਨਾ ‘ਤਾਸਿਐਂ ਕਛੂ ਨਾ ਬਸਾਈ ॥’

[ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੯]

ਕਰਮ-ਕਾਰਕ : ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਰਕ ਸੰਬੰਧੀ ‘ਕੋ’ ਕਾਰਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਕਾਰਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਕਉ’ ਅਤੇ ‘ਕੋ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

‘ਛਿਨ ਮਹਿ ਰਾਉ ਰੰਕ ਕਉ ਕਰਈ ਰਾਉ ਰੰਕ ਕਰਿ ਡਾਰੇ ॥’ [ਰਾਗੁ ਬਿਹਾਗੜਾ ਮਹਲਾ ੯]

ਕਰਨ-ਕਾਰਕ : ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਰਕ ਸੰਬੰਧੀ ਕੇਵਲ ‘ਤੇ’ ਕਾਰਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੀ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

'ਜਬ ਹੀ ਸਰਣਿ ਗਹੀ ਕਿਰਪਾ ਨਿਧਿ ਗਜ ਗਰਾਹ ਤੇ ਛੂਟਾ ॥'

[ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੯]

ਸੰਪਰਦਾਨ ਕਾਰਕ- ਗੁਰੂ ਦੇਵ ਦਵਾਰਾ ਰਚੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਰਕ ਸੰਬੰਧੀ 'ਕੇ' ਅਤੇ 'ਕਉ' ਕਾਰਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

'ਜਾ ਮੈ ਭਜਨੁ ਰਾਮ ਕੇ ਨਾਹੀ ॥'

[ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਵਲੁ ਮਹਲਾ ੯]

'ਜਾਂ ਗਤਿ ਕਉ ਜੇਗੀ ਸੁਰ ਬਾਛਤ ਸੇ ਗਤ ਛਿਨ ਮਹਿ ਪਾਈ ॥'

[ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੯]

ਅਪਾਦਾਨ ਕਾਰਕ- ਇਸ ਕਾਰਕ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਬਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

ਜਾਤੇ ਦਰਮਤਿ ਸਗਲ ਬਿਨਾਸੈ ਰਾਮ ਭਗਤਿ ਮਨੁ ਭੀਜੈ ॥'

[ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੯]

ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਕ—ਇਸ ਕਾਰਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਕੰ' ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਲਿੰਗ, ਵਚਨ ਹੋ ਅਤੇ ਕਾਰਕ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਕੀ' 'ਕੇ' ਅਤੇ 'ਕੰ' ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਰੂਪ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

'ਘਟ ਹੀ ਭੀਤਰਿ ਬਸੈ ਨਿਰੰਜਨੁ ਤਾਕੇ ਮਰਮੁ ਨ ਪਾਇਆ ॥'

[ਰਾਗੁ ਜੈਤਸਰੀ ਮਹਲਾ ੯]

ਅਧੀਕਰਨ ਕਾਰਕ - ਨਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਰਕ ਸੰਬੰਧੀ, 'ਮੈ' ਕਾਰਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :
'ਮਨੁ ਮਾਇਆ ਮੈ ਉਰਝਿ ਰਹਿਓ ਹੈ ਬੂਝਏ ਨ ਕਛੁ ਗਿਆਨਾ ॥'

[ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੯]

ਸੰਬੋਧਨ ਕਾਰਕ—ਇਸ ਕਾਰਕ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸਮਾਦ ਬੋਧਕ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਰੇ' 'ਰੀ' ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

'ਰੇ ਨਰ ਇਹ ਸਾਚੀ ਜੀਆ ਧਾਰਿ ॥'

[ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੯]

'ਅਬ ਮੈਂ ਕਹਾ ਕਰਉ ਰੀ ਮਾਈ ॥'

[ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੯]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਸਹਿਤ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਹਿਤ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੁਹੱਪਣ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਹੈ। ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉਪਰ ਦਿੱਤੇ ਕਾਰਕ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਾਵਿ ਗੁਣ ਸੰਪੰਨ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਰਥ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਯੋਗ ਹਨ।

(ਹ) **ਪੜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ** : ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮੂਲ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪੜਨਾਵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ : 'ਮੈਂ, ਹੋਂ, ਤੂੰ, ਆਪ, ਵਹ ਸੇ, ਜੇ, ਕੋਈ, ਕੁਛ, ਕੋਣ ਅਤੇ ਕਿਆ।' ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪੜਨਾਵ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ :

(i) **ਪੁਰਸ਼ਵਾਚਕ-ਪੜਨਾਵ** :

"ਮਾਈ ਮੈਂ ਕਿਹ ਬਿਧਿ ਲਖਉ ਗੁਸਾਈ ॥"

[ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੯]

(ii) **ਨਿਜਵਾਚਕ ਪੜਨਾਵ** :

'ਅਪਨੀ ਮਾਇਆ ਆਪ ਪਸਾਰੀ ਆਪੇ ਦੇਖਨਹਾਰਾ ॥'

[ਰਾਗੁ ਬਿਹਾਗੜਾ ਮਹਲਾ ੯]

(iii) ਨਿਸ਼ਚੇਵਾਚਕ ਪੜਨਾਵ :

'ਰੀਤੇ ਭਰੇ ਭਰੇ ਸਖਨਾਵੈ, ਜਹ ਤਾ ਕੇ ਬਿਵਹਾਰੇ ॥

[ਰਾਗੁ ਬਿਹਾਗੜਾ ਮਹਲਾ ੯]

(iv) ਅਨਿਸ਼ਚੇਵਾਚਕ ਪੜਨਾਵ : 'ਇਸ ਜਗ ਮੀਤ ਨ ਦੇਖਿਉ ਕੋਈ ॥'

[ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੯]

(v) ਸੰਬੰਧਵਾਚਕ ਪੜਨਾਵ :

'ਜੇ ਜੇ ਕਰਮ ਕੀਓ ਲਾਲਚ ਲਗਿ ਤਿਹ ਤਿਹ ਆਪੁ ਬੰਧਾਓ ॥'

[ਰਾਗੁ ਜੈਤਸਰੀ ਮਹਲਾ ੯]

(vi) ਪ੍ਰਸ਼ਨਵਾਚਕ ਪੜਨਾਵ :

'ਅਬ ਮੈਂ ਕਉਨੁ (ਕੋਣ) ਉਪਾਉ ਕਰਉ ॥'

[ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੯]

ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਪੜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

(ਕ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ :

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਆਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਣਵਾਚਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦਵਾਰਾ ਵਰਤੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

(i) ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ ਸੰਬੰਧੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ :

ਸੁਖਦਾਈ- 'ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮੁ ਸਦਾ ਸੁਖਦਾਈ ॥'

[ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੯]

ਪਾਵਨ— 'ਪਾਵਨ ਨਾਮੁ ਜਗਤ ਮੈਂ ਹਰਿ ਕੇ ਕਬਹੂ ਨਾਹਿ ਸੰਭਾਰਾ ॥'

[ਰਾਗੁ ਜੈਤਸਰੀ ਮਹਲਾ ੯]

(ii) ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਵਰਤੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ :

ਮੁਕਤਿ- 'ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਹ ਬਿਧਿ ਕੇ ਜੇ ਨਰੁ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹੇ ਤੁਮ ਮਾਨਿ ॥'

[ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੯]

ਪਤਿਤ- 'ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਭ ਬਿਰਦੁ ਪਛਾਨਉ ਤਬ ਹਉ ਪਤਿਤ ਤਰਉ ॥'

[ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੯]

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੰਖਿਆ-ਵਾਚਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਤੀਨਿ ਅਵਸਥਾ- 'ਬਾਲ ਜੁਆਨੀ ਅਰੁ ਬਿਰਧ ਫੁਨਿ ਤੀਨਿ ਅਵਸਥਾ

ਜਾਨਿ ॥੩੫॥'

[ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯]

ਬਹੁਤ, ਕੋਇ— 'ਜਤਨ ਬਹੁਤ ਸੁਖ ਕੇ ਕੀਏ ਦੁਖ ਕੇ ਕੀਓ ਨ ਕੋਇ ॥'

[ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵੀ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ—ਸਿਆਨੇ, ਰੀਤੇ, ਭਰੇ, ਦੇਖਨਹਾਰਾ, ਬਹੁਰੰਗੀ, ਅਗਨਤ, ਅਪਾਰੁ, ਅਲਖ, ਅਰਰਜ, ਮੂਰਖ, ਨੈਕ, ਆਧੀ, ਦਸਹੂ, ਅਕਾਰਥ, ਸੁੰਦਰ, ਨਿਰਭੈ, ਝੂਠੇ, ਅਸਥਿਰ ਕਠਨੁ, ਕੋਟਨ, ਛਿਨ, ਕੇ, ਕਾਹੂ, ਗਾਫਲ, ਗਰੂਆ, ਆਦਿ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਮਹਾਨ ਗੁਰੂ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਕੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਭਾਵਮਈ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

(ਖ) ਵਿਪਰੀਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ :

ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਿਪਰੀਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਪਰੀਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਸਮਾਨ ਦਸ਼ਾਵਾਂ, ਗੁਣਾਂ, ਪਦਾਰਥਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਸਮਭਾਵ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

'ਸੁਖ ਦੁਖ ਦੋਨੋਂ ਸਮ ਕਰਿ ਜਾਨੈ, ਅਉਰੁ ਮਾਨੁ ਅਪਮਾਨਾ ॥
ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੇ ਰਹੈ ਅਤੀਤਾ, ਤਿਨਿ ਜਗਿ ਤਤੁ ਪਛਾਨਾ ॥
ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਾ ਦੇਉ ਤਿਆਗੈ, ਖੋਜੈ ਪਦੁ ਨਿਰਬਾਨਾ ॥'

[ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੯]

'ਗਿਆਨੀ' ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

'ਲੇਭ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਮਮਤਾ ਫੁਨਿ ਅਉ ਬਿਖਿਅਨ ਕੀ ਸੇਵਾ ॥
ਹਰਖ ਸੋਗ ਪਰਸੈ ਜਿਹ ਨਾਹਨਿ ਸੇ ਮੂਰਤਿ ਹੈ ਦੇਵਾ ॥
ਸੁਰਗ ਨਰਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਿਖੁ ਏ ਸਭ ਤਿਉ ਕੰਚਨ ਅਰੁ ਪੈਸਾ ॥
ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਾ ਇਹ ਸਮ ਜਾਕੈ ਲੇਭੁ ਮੋਹੁ ਫੁਨਿ ਤੈਸਾ ॥
ਦੁਖੁ ਸੁਖੁ ਏ ਬਾਧੇ ਜਿਹ ਨਾਹਨਿ ਤਿਹ ਤੁਮ ਜਾਨਹੁ ਗਿਆਨੀ ॥

[ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੯]

ਇਸੇ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਨੇ—ਰਾਉ-ਰੰਕ, ਰੀਤੇ-ਭਰੇ, ਮਿਥਿਆ-ਸਾਚੁ, ਅਹਿਨਿਸਿ; ਅੰਤਰਿ-ਬਾਹਰਿ, ਆਸਾ-ਮਨਸਾ, ਬਾਹਰਿ-ਭੀਤਰਿ, ਨਿਸ-ਬਾਸੁਰ, ਨਾਥ-ਅਨਾਥ, ਕੰਚਨ-ਲੋਹ ਆਦਿ ਵਿਪਰੀਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵੀ ਲੇੜ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

(ਗ) ਸਮੱਸਤ-ਪਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ :

ਨਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮੱਸਤ-ਪਦ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਮਈ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦਵਾਰਾ ਵਰਤੇ ਗਏ ਕੁਝ ਸਮੱਸਤ-ਪਦ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :

ਅਹਿਨਿਸ, ਅਕਾਰਥ, ਭਵ ਸਾਗਰ, ਨਿਸ ਬਾਸੁਰ, ਭਉਨਿਧਿ, ਦਹਦਿਸਿ,
ਸਰਨਾਗਤਿ, ਜੋਗੀਸੁਰ ਕਿਰਪਾਨਿਧਿ, ਆਦਿ।
ਕਿਰਪਾਨਿਧਿ-'ਜਿਹ ਨਰ ਜਸੁ ਕਿਰਪਾਨਿਧਿ ਗਾਇਉ ਤਾਕੇ ਭਇਓ ਸਹਾਈ ॥'

[ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੯]

ਸਰਨਾਗਤਿ-'ਨਾਨਕ ਹਾਰਿ ਪਰਿਓ ਸਰਨਾਗਤਿ ਅਭੈ ਦਾਨ ਪ੍ਰਭ ਦੀਜੈ ॥'

[ਰਾਗੁ ਜੈਤਸਰੀ ਮਹਲਾ ੯]

(ਘ) ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ :

ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਵੀ ਜਾਂ ਗਦ-ਕਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਕਿਰਿਆ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਵਿਕਰਤ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਸੁਚੱਜਾ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ

ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਸਫਲ ਜਾਂ ਸਿਆਣਾ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਛੰਦ ਜਾਂ ਚਰਨ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ—ਧਾਤੂ, ਕ੍ਰਦੰਤ, ਵਾਚ ਅਤੇ ਕਾਲ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕਿਰਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਐਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

(i) ਧਾਤੂ : ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਰੂਪਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਧਾਤੂ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਧਾਤੂ ਨਾਲ 'ਨੇ' ਜਾਂ 'ਬੇ' ਪਿਛੇਤਰ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ-ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ—ਕਰਨੇ, ਸਹਨੇ, ਮਰਨੇ ਆਦਿ। ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ-ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਇਹ ਰੂਪ ਲਿੰਗ, ਕਾਲ, ਵਚਨ ਆਦਿ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਧਾਤੂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਨ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਕਰਤ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਸਿਰਾਵੈ—'ਬਿਰਥਾ ਜਨਮ ਸਿਰਾਵੈ ॥'

[ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੯]

ਪੇਖਿਓ—'ਕਰਿ ਪਰਪੰਚ ਉਦਰ ਨਿਜ ਪੇਖਿਓ ॥'

[ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੯]

ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਵਾਰਾ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਧਾਤੂਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—ਮੂਲ ਅਤੇ ਯੋਗਿਕ ਧਾਤੂ।

ਮੂਲ ਧਾਤੂ— ਇਹ ਉਹ ਧਾਤੂਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਵੇਂ :

ਲਖ—'ਅਚਰਜੁ ਲਖਿਓ ਨ ਜਾਈ ॥'

[ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੯]

ਯੋਗਿਕ ਧਾਤੂ : ਇਸ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਧਾਤੂਆਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ : ਲਪਟਾਨੇ, ਹੈਰਾਨੇ, ਮਾਨੇ।

'ਨਾਰਦ ਕਹਤ ਸੁਨਤ ਧ੍ਰਮ ਬਾਰਿਕ ਭਜਨ ਮਾਹਿ ਲਿਪਟਾਨੇ ॥

... ..

ਨਾਨਕ ਕਹਿਤ ਭਗਤ ਰਛਕ ਹਰਿ ਨਿਕਟਿ ਤਾਹਿ ਤੁਮ ਮਾਨੇ ॥

[ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਵਲੁ ਮਹਲਾ ੯]

(ii) ਕ੍ਰਦੰਤ : ਧਾਤੂਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਿਛੇਤਰ ਜੋੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਂਵ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਆਦਿ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦ-ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣਾ ਕ੍ਰਦੰਤ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕ੍ਰਦੰਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ—ਵਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਵਿਕਾਰੀ।

ਵਿਕਾਰੀ ਕ੍ਰਦੰਤ: ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਂਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਬਖਾਨੇ—'ਗਜ ਕੀ ਤ੍ਰਾਸ ਮਿਟੀ ਛਿਨਹੂ ਮਹਿ ਜਬ ਹੀ ਰਾਮੁ ਬਖਾਨੇ ॥'

[ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਵਲੁ ਮਹਲਾ ੯]

ਬਿਕਾਨਾ—'ਰਾਮ ਭਜਨ ਕੀ ਗਤਿ ਨਹੀਂ ਜਾਨੀ ਮਾਇਆ ਹਾਥਿ ਬਿਕਾਨਾ ॥'

[ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੯]

ਅਵਿਕਾਰੀ ਕ੍ਰਦੰਤ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

ਗਹੀ, ਲਹੀ—ਚੋਟੀ ਕਾਲ ਗਹੀ ॥ ਮਾਨਸ ਦੇਹ ਲਹੀ ॥

[ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੯]

ਗਾਇਲੈ—'ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਗੁਨ ਗਾਇਲੈ ॥'

[ਰਾਗੁ ਤਿਲੰਗ ਮਹਲਾ ੯]

(iii) ਵਾਚ : ਨਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਾਚ ਸੰਬੰਧੀ ਕੇਵਲ ਕਰਮ ਵਾਚ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਰਮਵਾਚ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਲਿੰਗ, ਵਚਨ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਕਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਜਾਨੀ—'ਗੋਬਿੰਦ ਗਤਿ ਨਹੀਂ ਜਾਨੀ ॥'

[ਰਾਗੁ ਤਿਲੰਗ ਮਹਲਾ ੯]

ਜਾਨ—'ਝੂਠੇ ਮਾਨੁ ਕਹਾ ਕਰੈ ਜਗੁ ਸੁਪਨੇ ਜਿਉ ਜਾਨ ॥੪੧॥'

[ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯]

(iv) ਕਾਲ ਰਚਨਾ :- ਗਦ ਵਿਚ ਕਾਲ ਦਾ ਅਰਥ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਰਥ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜ ਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—(ੳ) ਨਿਸਚੇ ਅਰਥ (ਅ) ਸੰਭਾਵਨ ਅਰਥ (ੲ) ਸੰਦੇਹ ਅਰਥ (ਸ) ਆਗਿਆ ਅਰਥ ਅਤੇ (ਹ) ਸੰਕੇਤ ਅਰਥ।

ਨਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਕਰਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅੱਗੇ ਸੋਲਾਂ ਭੇਦਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਵਿਸਤਾਰ ਮੋਹ ਵਿਚ ਨਾ ਪੈਂਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਉਪਰ ਦਿੱਤੇ ਪੰਜਾਂ ਭੇਦਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ :

(ੳ) **ਨਿਸਚੇਅਰਥ :** ਕਾਲ ਦੇ ਇਸ ਭੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪ-ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :

(i) **ਸਮਾਨਯ ਵਰਤਮਾਨ :**—ਇਸ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੇਵਲ ਇਕਵਚਨ ਅਤੇ ਅਨਯ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :

'ਪੁਰਖ ਮਧਿ ਜਿਉ ਬਾਸੁ ਬਸਤੁ ਹੈ ॥'

[ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੯]

'ਇਹ ਬਿਧਿ ਕੇ ਬਿਉਹਾਰੁ ਬਨਿਉ ਹੈ ਜਾ ਸਿਉ ਨੇਹੁ ਲਗਾਇਓ ॥'

[ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੯]

'ਸੁਖ ਮੈ ਆਨਿ ਬਹੁਤੁ ਮਿਲਿ ਬੈਠਤ ਰਹਤ ਚਹੁ ਦਿਸਿ ਘੇਰੇ ॥'

[ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੯]

(ii) **ਸਮਾਨਯ ਭੂਤ ਕਾਲ :** ਕਾਲ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ 'ਹੋਨਾ' ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਇਸਦੇ ਵਿਕਰਤ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਾਣਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

'ਕਾਲ ਫਾਸ ਜਬ ਗਲਿ ਪਰੀ ਸਭ ਭਇਓ ਪਰਾਇਓ ॥'

[ਰਾਗੁ ਤਲੰਗ ਮਹਲਾ ੯]

'ਭਏ ਦਇਆਲ ਕਿਰਪਾਲ ਸੰਤ ਜਨੁ ਤਬ ਇਹ ਬਾਤ ਬਤਾਈ ॥'

[ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੯]

(ਅ) ਸੰਭਾਵਨਾਅਰਥ : ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਰੂਪ ਦੇ ਭੇਦ ਵੀ ਕਿਧਰੇ-ਕਿਧਰੇ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

'ਕਉਨੁ ਨਾਮੁ ਗੁਰ ਜਾ ਕੈ ਸਿਮਰੈ ਭਵ ਸਾਗਰ ਕਉ ਤਰਈ ॥' [ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੯]

'ਅਬ ਮੈਂ ਕਉਨੁ ਉਪਾਉ ਕਰਉ ॥'

[ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੯]

(ੲ) ਆਗਿਆਅਰਥ : ਕਾਲ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧੀ ਕਾਲ, ਮਧਮ ਪੁਰਸ਼, ਇਕਵਚਨ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

'ਰੇ ਮਨ ਓਟਿ ਲੇਹੁ ਹਰਿ ਨਾਮਾ ॥'

[ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੯]

(ਸ) ਸੰਕੇਤ ਅਰਥ : ਕਾਲ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

'ਛਿਨੁ ਛਿਨੁ ਅਉਧ ਬਿਹਾਤੁ ਹੈ ਫੁਟੈ ਘਟ ਜਿਉ ਪਾਨੀ ॥'

[ਰਾਗੁ ਤਿਲੰਗ ਮਹਲਾ ੯]

(ਚ) ਅਵਯਯ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ :

ਹਿੰਦੀ ਵਿਆਕਰਨ ਵਿਚ ਅਵਯਯ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ-(ੳ) ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ (ਅ) ਸੰਬੰਧ ਸੂਚਕ (ੲ) ਸਮਉਚ ਬੋਧਕ ਅਤੇ (ਸ) ਵਿਸਮਯ ਆਦਿ ਬੋਧਕ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਨਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

(ੳ) ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ : ਕਿਰਿਆ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਮਈ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

'ਕਛੂ ਬਿਗਰਿਓ ਨਾਹਿਨ ਅਜਹੂ ਜਾਗ ॥'

[ਰਾਗੁ ਬਸੰਤੁ ਹਿੰਡੋਲ ਮਹਲਾ ੯]

'ਛਿਨੁ ਛਿਨੁ ਕਰਿ ਗਇਓ ਕਾਲੁ ਤੈਸੇ ਜਾਤੁ ਆਜੁ ਹੈ ॥'

[ਰਾਗੁ ਜੈਤਸਰੀ ਮਹਲਾ ੯]

(ਅ) ਸੰਬੰਧ ਸੂਚਕ : ਨਾਵ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਸਮਾਨ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆ ਕੇ ਜਿਹੜੇ ਅਵਯਯ ਸ਼ਬਦ ਵਾਕ ਦਾ ਕਿਰਿਆ, ਨਾਵ ਜਾਂ ਇਸੇ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧ ਸੂਚਕ ਅਵਯਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

'ਜਨ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਕੀ ਸਰਨਾਈ ਦੀਜੈ ਨਾਮੁ ਰਹੇ ਗੁਣ ਗਾਈ ॥'

[ਰਾਗੁ ਬਸੰਤੁ ਹਿੰਡੋਲ ਮਹਲਾ ੯]

(ੲ) ਸਮਉਚ ਬੋਧਕ : ਇਸ ਅਵਯਯ ਰੂਪ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

'ਰਾਮ ਸਿਮਰ ਰਾਮ ਸਿਮਰ ਇਹੈ ਤੇਰੈ ਕਾਜਿ ਹੈ ॥'

[ਰਾਗੁ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਮਹਲਾ ੯]

(ਸ) ਵਿਸਮਯ ਆਦਿ ਬੋਧਕ : ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਵਯਯ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ੇਕ, ਹੈਰਾਨੀ, ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਬਾਂ ਘਿਰਣਾ, ਹਰਸ (ਖੁਸ਼ੀ) ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

ਹੈਰਾਨੀ- 'ਅਬ ਮੈ ਕਹਾ ਕਰਉ ਰੀ ਮਾਈ ॥

[ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੯]

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਸੁਲਝੀ ਹੋਈ 'ਬ੍ਰਜ' ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਵਾਰਾ ਵਰਤੇ ਨਾਂਵ, ਪੜਨਾਂਵ, ਵਚਨ, ਲਿੰਗ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਕਿਰਿਆ, ਆਦਿ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸਾਖੀ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦਾ 'ਬ੍ਰਜ' ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਰਚਣ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜਨ-ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਆਮ ਜਨਤਾ ਤਕ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂਦੇਵ ਕੇਵਲ ਇਸੇ ਹੀ ਜਨ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਸਾਹਿੱਤਕ ਅਤੇ ਅਸੂਧ ਹੈ, ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਯਾਤਰਾ-ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼-ਮੋਹ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਜਨ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੂਧ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਦੇਸ਼-ਯਾਤਰਾ-ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਜਨ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਕੇ ਬਾਣੀ ਰਚਣਾ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪੂਰਬੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤਕ ਲਿਜਾਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਬਣਿਆ। ਇਹੋ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਭਾਵਕ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੋਭਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਮੌਤ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਹਰ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਅੰਤ ਅਟੱਲ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਸੱਚ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਣਾ ਜਾਂ ਅੱਗੇ ਪਾਉਣਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਤਰੱਕੀ ਦੀਆਂ ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਕੇ ਹਰ ਨਾ-ਮੁਮਕਿਨ ਨੂੰ ਮੁਮਕਿਨ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਈਜਾਦ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਦੇ ਹਰ ਅੰਗ ਦੇ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਰਹੱਸ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਉੱਠ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਹੈ, ਕੀ ਵਾਪਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਦੇ, ਨਾ ਤਾਂ ਮੌਤ ਦੇ ਰਹੱਸ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਉੱਠ ਸਕਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਕੋਈ ਢੰਗ ਈਜਾਦ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਮੁੱਚਾ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਮੌਤ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੈ ਅਤੇ ਰਹੇਗਾ ਵੀ।

ਪਰ ਇਸ ਮੌਤ ਦੇ ਖੌਫ਼ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਜਾਂ ਕੌਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਲ ਜੇਕਰ ਝਾਤ ਮਾਰੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬੇਖੌਫ਼, ਮੌਤ ਨੂੰ ਮਖੌਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪੰਗਤੀ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਮੌਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਨ, ਜੁਲਮ, ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖਪਾਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਬੋਲ-ਬਾਲੇ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਆਪ ਗਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਵੈ-ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੂੰ 'ਸ਼ਹਾਦਤ' ਦੇ ਦਰਜੇ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਾਦਤ ਕੋਈ ਅਣਚਾਹੀ ਮੌਤ ਮਰਨ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਅਜਿਹੀ ਸਿਦਕ ਸਬੂਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਕੇ ਤਸੱਦਦ, ਜੁਲਮ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਨ ਵਿਰੁੱਧ ਸਹਿਨਸੀਲਤਾ ਦੀ ਦਿਗ-ਵਿਜੈ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਵੈ-ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਦੇਹ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਲਾਹੀ ਗੁਹਜ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ 'ਤੂੰ' ਤੂੰ ਕਰਤਾ ਤੂੰ ਹੂਆ' ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ 'ਮੈਂ' ਤੋਂ 'ਤੂੰ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੌਤ ਦਾ ਭੈਅ ਕਿਥੇ। ਉਹ ਨਿਰਭਉ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ:

ਸ਼ਹਾਦਤ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਰੂਹਾਨੀ ਸਫ਼ਰ ਅਜੀਮ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ
ਉਸਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਹਿਮ ਵਿਚ ਅੰਤਮ-ਨਾਂਹ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ
ਸਮੇਂ ਲੈਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਹੀਦ ਸਦਾ ਜਿਊਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵੱਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਸੂਰਾ ਸੇ ਪਹਿਚਾਨੀਐ ਜੁ ਲਰੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤ॥
ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਕਟਿ ਮਰੈ ਕਬਹੂ ਨਾ ਛਾਡੈ ਖੇਤੁ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1105)

ਉਪਰੋਕਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅਧੀਨ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ 'ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਸ਼ਾਨੀ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਘਰ ਦੀ ਨੈਵੀਂ ਜੋਤ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹਜ਼ੂਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ 1621 ਈ: ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਹਿਲ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਮਹਾਨ ਸਿੱਖ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਜਿਥੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾਨਕ ਨੂਰ ਨਾਲ ਸਰਸਾਰ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਕੀਤਾ, ਉਥੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਗੂੜ ਗਿਆਨ, ਹਾਸਿਲ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰਜ, ਸਸਕ੍ਰਿਤ, ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਬੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਗੁਰ ਪਿਤਾ ਵਾਲੇ ਸੈਨਿਕ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗੀ ਹੁਨਰਾਂ ਵਾਲੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਵੀ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਜਿਥੇ ਕੋਮਲਤਾ, ਦਇਆ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਆਪ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਸਮਿਲਤ ਸਨ, ਉਥੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਆਪ ਦੇ ਮੀਰੀ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 14 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਵੀ ਇਸ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

1635 ਈ: ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਸਮੇਤ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵਸੇ ਨਗਰ ਕੀਰਤਪੁਰ ਜਾ ਵਸੇ। ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸੇ ਅਸਥਾਨ ਗੁਰਿਆਈ, ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ 1644 ਈ: ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕੀਤਾ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮਹਲ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕੇ 'ਬਕਾਲੇ' ਆ ਗਏ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ 1661 ਈ: ਵਿਚ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਅਤੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਉਪਰ ਅੱਠਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਸਮੇਂ 5 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ, ਸਸ਼ੇਭਿਤ ਹੋਏ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ 1664 ਈ: ਵਿਚ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਅਨੰਤ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਦਰਘਾ ਮਲ ਜੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਪੰਜ ਪੈਸੇ ਤੇ ਨਾਰੀਅਲ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ। ਉਪਰੰਤ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਨੂੰ ਉਪਰ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ 'ਬਾਬਾ ਵਸੇ ਬਕਾਲੇ' ਦਾ ਇਲਾਹੀ ਫਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ।

ਬਕਾਲੇ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਸੁਖਾਲਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਕਾਲੇ ਆ ਕੇ ਗੁਰਗੱਦੀ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਜਤਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਧੀਰਮਲ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਬਹੁਤ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਸਨ। ਹੱਕ-ਸੱਚ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣੇ ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਈਰਖਾ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਬੰਨੇ ਪਾਰ ਕਰ ਗਈ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਧੀਰਮਲ ਨੇ ਸੀਹੋਂ ਮਸੰਦ ਰਾਹੀਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਇਸ ਘਟਨਾ 'ਤੇ ਬੇਹੱਦ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਧੀਰਮਲ ਤੇ ਸੀਹੋਂ ਮਸੰਦ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਿਮਰਤਾ ਵਾਲੇ ਸੁਭਾਅ ਲਈ ਇਹ ਅਸਹਿ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਖੁਦ ਹੀ ਬਕਾਲੇ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕਰ ਗਏ ਅਤੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਆਣ ਵਸੇ। ਇਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਸਾਇਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਥੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਗਾਸ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਜਾਮ ਪੀਣ ਲਈ ਇਥੋਂ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਨੇ 1675 ਈ: ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਚਾਲੇ ਪਾਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕੁਝ ਇਕ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪਸਾਰ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ 'ੴ' ਦਾ ਦੈਵੀ ਨਾਦ ਗੁੰਜਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ੧ ਤੇ ਉਸਦੀ ਕਿਰਤ ਵੀ ੧ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਲੋਕਾਈ ਦੀਆਂ ਨਾੜਾਂ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਜਖ ਹੋਏ ਖੂਨ ਨੇ ਰੁਮਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਹਿਬਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦੇ 'ਬੰਦੇ'। ਦੂਰ-ਦਰਾਜ ਤੋਂ ਸੈਕੜਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੈਵੀ ਝੰਡੇ ਥੱਲੇ ਇਕੱਤਰ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸ਼ੇਸ਼ਨਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਧੱਕੇ-ਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਭਰਮਣ ਕੀਤਾ। ਬਰਾਬਰੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਨਮਾਨ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪੂਰਨੇ ਪਾਏ। ਕਿ ਉਹ ਦਮਨਕਾਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਲਾਮਬੰਦ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਭੂਤ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਮਾੜੇ ਭਾਗਾਂ 'ਤੇ ਰਹਿਮਤ ਬਾਰਸ਼ ਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਗੁਲਾਮ ਜ਼ਹਿਨੀਅਤ ਦੇ ਕਾਲੇ ਬਦਲ ਛੱਡਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਲੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਦਬੀ-ਕੁਚਲੀ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਨਵਾਂ ਸੁਨੇਹਾ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਲੱਗੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿਰਲੱਥ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕੌਮੀਅਤ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜੋ 'ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਸਰਸਾਰ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਘਰ ਨਾ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਫਰਕ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਉਚ-ਨੀਚ ਅਤੇ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜਿਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅੰਤਿਮ ਸੁਆਸ ਤਕ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਅਖੌਤੀ ਨੀਵੀਂ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਮਰਾਸੀ ਜਾਤ ਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਨੇ ਸਭ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ-ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਖਤਮ ਕਰਦਿਆਂ 'ਕੋਈ ਬੋਲੈ ਰਾਮ ਰਾਮ ਕੋਈ ਖੁਦਾਇ' ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਬਕ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਿ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਅੰਤਮ ਸਤ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਨ, ਇਲਾਹੀ ਨਾਦ ਦੀ ਗੂੰਜ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਗੂੰਜ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਸੱਚ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਸੱਚ ਦੇ ਰਹਿਬਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਦੇ ਨਾਦ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਕਣ-ਕਣ ਨੂੰ ਰੁਸ਼ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਕਾਲੀਆਂ ਬਦਰੂਹਾਂ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤਕ ਕੰਬਣੀ ਵੀ ਛੇੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਉਪਰਾਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਉਪਰਾਲੇ ਬਾਹਰੀ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵੀ।

ਕਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਬਦਰੂਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਅਸਹਿ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਦੰਭੀ ਚਾਦਰ ਨਾਲ ਇਸ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੋਕਣ ਲਈ ਤਰਲੇਮੱਛੀ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਣ ਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਤਿਲਮਿਲਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਿਲਮਿਲਾਹਟ ਵਿਚ ਹਰ ਅਸੂਲ ਦਾ ਛਿੱਕੇ ਟੰਗਿਆ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਡੰਗੇ ਟੰਗਿਆ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਪਰ ਸੱਚ ਦੇ ਹਾਣੀ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸਿਰ 'ਤੇ ਕਫ਼ਨ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਵੇਲੇ ਤਕ ਨਾਨਕ ਘਰ ਦੇ ਸੱਚੇ ਨਾਦ ਨੇ ਪੂਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਤਰਲੇਮੱਛੀ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੇ ਦਰਬਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਉਗ ਆਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਇਕੋ ਰਸਤਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਘੋਲ ਜਾਂ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਨੂੰ ਹਰਾ-ਭਰਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਖੂਨ ਦੀ ਆਹੂਤੀ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਦੂਜਾ ਰਾਹ ਚੁਣਿਆ।

ਐਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ

1526 ਈ: ਨੂੰ ਪਾਨੀਪਤ ਦੇ ਮੈਦਾਨੇ-ਜੰਗ ਵਿਚ ਜਹੀਰੂਦੀਨ ਬਾਬਰ ਨੇ ਫ਼ਤਹਿ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ, ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਮੁਗਲੀਆਂ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਝੰਡਾ ਗੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੰਮਾਯੂੰ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਦੁੱਖਾਂ-ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਦਾ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਖੋਹ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਜਲਾਵਤਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਪਰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਉਹ ਫਿਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਹੰਮਾਯੂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਕਬਰ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹੇ ਆਲਮ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਰਾਜ ਕਰਕੇ ਮੁਗਲੀਆਂ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆ ਕਰ ਗਿਆ। ਇਹੋ ਸਮਾਂ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦਾ ਸਿਖਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੇਹੱਦ ਨਿਮਰ, ਦਿਆਲੂ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕੁਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਅੰਦਰ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਬਣਾ ਲਈ। ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਵੈਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਹਾਂਗੀਰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ, ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਹ ਬੇਹੱਦ ਮਜਹਬੀ-ਤੁਅਸਬ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਸਮਝਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਹੋਈ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

1658 ਈ: ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਰਾਜ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਵਾਰਸਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮਕ ਰਾਜ ਲਈ ਵੱਡਾ ਖ਼ਤਰਾ ਮੰਨਿਆ। ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਦਿਲੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰੋਲ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਜਿਉਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਸੀ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੜਦਾਦੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਤੇ ਸਨੇਹ ਕਾਰਨ ਸਖ਼ਤ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਦ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦਾਰੇ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਇਸ ਦਾ ਹੀ ਅਮਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸੀ। ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਿਮ ਧਰਮੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਉਸਨੇ ਜਬਰ ਜੁਲਮ ਦਾ ਕੁਹਾੜਾ ਚਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਿੰਦੂ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਉਣ, ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਨਾਚ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਅਵੱਗਿਆ ਕਰਨ ਤੇ ਮੌਤ, ਨਾ ਵਕੀਲ ਨਾ ਦਲੀਲ, ਸੰਪੂਰਨ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਨਾਦ। ਅਗਲੇ ਹੁਕਮਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਨੈਕਰੀਆਂ 'ਤੇ ਲਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦਾੜੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ 'ਤੇ ਕਰਾਂ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਦਮਨਕਾਰੀ ਚੱਕਰ ਚਲਾਇਆ ਕਿ ਕੁਲ ਕਾਇਨਾਤ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਗਈ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੁਰਲਾਹਟ ਮੱਚ ਗਈ ਪਰ ਬੇਬਸੀ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਹੱਥ ਮਲਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

1666 ਈ: ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਤਾਨਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਮੰਦਰ ਉਸਾਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਗੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਕੇਸਵ ਰਾਏ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਢਾਹ-ਢੇਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ ਸੀ ਜੋ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਦਮਨਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। 1669 ਈ: ਨੂੰ ਬਨਾਰਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਅਤੇ ਗੋਪੀਨਾਥ ਮੰਦਰ ਢਾਹ ਕੇ ਮਸੀਤਾਂ ਉਸਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। 1670 ਈ: ਦੇ ਫ਼ਰਮਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ, ਹਥਿਆਰ ਰੱਖਣ ਤੇ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਣ 'ਤੇ ਪੂਰਨ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। 1671 ਈ: ਦੇ ਫ਼ਰਮਾਨ ਨਾਲ ਨੈਕਰੀਆਂ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀ ਨਫ਼ਤਰ, ਨਜ਼ੂਮੀ ਅਤੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਨੈਕਰੀਆਂ ਤੋਂ ਕੱਢ ਬਾਹਰ ਕੀਤੇ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਵੇਲੇ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੇ ਜਜ਼ੀਆ ਅਤੇ ਯਾਤਰੂ ਟੈਕਸ ਮੁੜ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਹੂ ਨਿਚੋੜ ਲਿਆ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕ ਖੁਦ-ਬਖੁਦ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਤਵਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਫ਼ਤਵੇ ਦੀ ਇਬਾਰਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ:

ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਮੇਮਿਨ ਬਣਾਓ, ਜੋ ਨਾ ਬਣਨ ਤਾਂ ਗੁਲਾਮ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣਾਓ,
ਨਾ ਮੰਨਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੰਨ-ਸੰਪਤੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ
ਦੇ ਸਾਧਨ ਖੋਹ ਲਓ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜੇਕਰ
ਉਹ ਅੜੇ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਮਾਰ ਮੁਕਾ ਦਿਓ।

ਜਦੋਂ ਅਜਿਹਾ ਦਮਨਕਾਰੀ ਚੱਕਰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਲੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੀ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਖੂਨ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਤਾਂ ਵਹਿਣਾ ਹੀ ਵਹਿਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਜਬਰ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਠਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅੱਗੇ ਆ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਸੰਸਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਦੁੱਤੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ-ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ।

ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸਿਲਸਿਲਾ

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵ ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ ਵਰਗੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਜਦੋਂ ਇਸਲਾਮੀ ਕੱਟੜਤਾ ਦੀ ਭੇਟ ਚੱੜ ਗਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਸੂਫੀਵਾਦ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲਹਿਰ ਚੱਲੀ, ਜਿਸਨੇ ਕੱਟੜਤਾ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਨੂੰ ਠਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਦੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਬਾਨੀ ਅਬੂ ਹਾਸ਼ਮ ਕੂਫ਼ੀ ਸੀ ਜੋ ਕੂਫ਼ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੱਕ ਇਹ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਲਸਿਲੇ-ਚਿਸ਼ਤੀ, ਕਾਦਰੀ ਅਤੇ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵਾਲੇ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਰਹੇ। ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਦੈਵੀ ਫ਼ਕੀਰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਕਾਦਰੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਫ਼ਕੀਰ ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ 'ਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਲਈ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਵੇਲੇ ਆਹ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਿਆ।

ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੇ ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਕੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੱਟੜਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਪਣੀ ਕੱਟੜਤਾ ਦੀ ਇਸ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਉਹ ਕੁਲ 'ਕਾਫ਼ਰਾਂ' ਨੂੰ ਫ਼ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਲਈ ਅੱਲਾਹ ਅੱਗੇ ਅਰਜ਼ੋਈਆਂ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਧਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਇਸ ਕਰਮ ਦੀ ਸਿਖਰ ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹਿੰਦੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸੀ। ਉਹ ਮੁਜ਼ਦ ਅਲਫ਼ਿਸਾਨੀ (ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਯੁਗਾਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰਕ) ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿਚੂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਆਗੂ ਬਣ ਬੈਠਾ। ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਸਭ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਆਮਲਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਪੁਰਾਤਨ ਸੁੰਨੀ ਅਸੂਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਅਕਬਰ ਦਾ ਦੀਨ-ਇਲਾਹੀ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੱਥਾਂ-ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨੂੰ ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਵਾਸਤੇ ਖ਼ਤਰਾ ਤਸੱਵਰ ਕਰਦਾ। ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਖ਼ਤਰਾ ਜੋ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸ਼ੇਖ ਮਾਸੂਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸੀ, ਜੋ ਸ਼ੇਖ ਮਾਸੂਮ ਲਈ ਅਸਹਿ ਸੀ। ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ਰ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਉਸ ਲਈ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਵਰਗਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਵਿਰੁੱਧ ਸਖ਼ਤ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਤਕੜੇ ਹੱਥੀਂ ਨਜ਼ਿਠਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮਕ ਫ਼ਤਵਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੰਗਤ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ਰਮਾਨ ਵਜੋਂ ਜਾਰੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ ਫ਼ਤਵਾ ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਹੈ:

ਅੱਲਾਹ ਬਿਲਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਖੁਦਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਅੱਲਾਹ
ਦਾ ਸਨੇਹਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪੈਗੰਬਰ ਹਨ। ਇਸ ਕਲਮੇ ਤੇ ਯਕੀਨ ਰਖਣ
ਵਾਲਾ ਮੋਮਿਨ (ਇਮਾਨ ਵਾਲਾ) ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਕਾਫ਼ਰ
(ਨਾਸਤਕ) ਹੈ। ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਰੁਸ਼ਨਾਉਣ ਲਈ ਮੋਮਿਨ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼
ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਦੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ (ਦਾਰੁਲ-ਹਰਬ) ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ
ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ(ਦਾਰੁਲ-ਇਸਲਾਮ) ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਲਈ
ਧਰਮ-ਯੁੱਧ (ਜਹਾਦ) ਕਰਨ।

ਮੁਗਲੀਆਂ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ-ਜਦੋਂ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸਕੂਲ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਲਈ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਗਈ ਕੱਟੜਤਾ ਦੀ ਪੁੱਠ ਵਿਚ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨੂੰ ਸਿਰ ਨਿਵਾਉਣ ਵਿਚੋਂ ਜੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ।

ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਫਰਿਆਦ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਮੇੜ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਟਿਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂ 1675 ਈ: ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਫ਼ਦ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆਣ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਕਸ਼ਮੀਰ, ਹਿੰਦੂ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਕਾਰਨ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸ਼ੈਫ਼ਖਾਨ ਸੀ ਜੋ ਦਰਵੇਸ਼ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਲ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪਰਜਾ ਉਸ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਉਸ ਦੇ ਨਿਮਰ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਦਿਆਲਤਾ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। 1671 ਈ: ਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਸ਼ੈਫ਼ਖਾਨ ਨੂੰ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਇਫ਼ਤਖ਼ਾਰ ਖਾਨ ਨੂੰ 'ਸ਼ੇਰ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦੇ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਚੱਕਰ ਚਲਾਇਆ, ਸਖ਼ਤੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਦੌਰ ਚਲਿਆ ਕਿ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਧੌਕੇ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮੱਚ ਗਈ। ਬੇਬਸੀ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਇਆ। ਅੰਤ ਕੁਝ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਸ ਦੇ ਪੜ-ਪੋਤਰੇ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਸਨੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਇਕੋ-ਇਕ ਰਾਹ ਨਾਨਕ ਦਰਬਾਰ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੀ ਨਿਗਾਹਬਾਨੀ ਹੇਠ ਹੀ 16 ਮੈਂਬਰੀ ਵਫ਼ਦ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਨਮੋ ਕਰ ਸਮੁੱਚੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੂੰ ਭਟ ਵਰੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਿੰਧੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਭਾਈ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਬੇਟਾ ਅਤੂਰਾਮ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਨਰੈਣ ਦਾਸ ਕਾ, ਪੜਪੋਤਾ
ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਸ ਕਾ, ਬੰਸ ਠਾਕਰ ਕਾ, ਦਤ ਗੋਤਰਾ, ਮਝਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ

ਵਾਸੀ ਮਟਨ ਦੇਸ਼ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੰਮਤ ਸਤਰਾਂ ਸੈ ਬਤੀਸ, ਜੇਠ ਮਾਸੇ ਸੁਦੀ

ਇਕਾਦਸੀ ਕੇ, ਇਹ ਖੇੜਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣੋਂ ਗੈਲ ਦਰਬਾਰ ਆਹਿ ਫ਼ਰਿਆਦੀ

ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਧੀਰਜ ਦਈ, ਬਚਨ ਹੋਆ ਤੁਸਾਂ ਕੀ ਰਖਸ਼ਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਰੇਗਾ।

ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਇਸ ਫ਼ਰਿਆਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਲੀਨ ਸਨ ਤਾਂ ਬਾਲ ਗੋਬਿੰਦ, ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਗੰਭੀਰ ਚਿਤ ਬੈਠੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਪਿਤਾ ਕੋਲੇ ਸੰਜੀਦਗੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ। ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥਿਆ ਸੁਣਾ ਇਹ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਬਾਲ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਪ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇਣ ਕਿ ਉਹ ਧਰਮ ਛੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।

ਖ਼ੁਫ਼ੀਆਂ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ ਵਿਚ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ : ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ, ਮੁਕਯਦ ਉ ਮਹਿਬੂਸ ਦਰੰਦ

ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਤਾਮੀਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦਿਲਾਵਰ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਰੋਪੜ ਦੇ ਕੋਤਵਾਲ ਮਿਰਜ਼ਾ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਧਰ ਸ਼ਹਾਦਤ ਲਈ ਤਿਆਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ, ਪਰ ਅਜੇ ਉਹ ਰੋਪੜ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਮਲਕਪੁਰ ਰੰਘੜਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ 'ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਭਟ ਵਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਹਲ ਨਾਮਾਂ ਕੇ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਮਿਰਜ਼ਾ

ਚੋਕੀ ਰੋਪੜ ਵਾਲੇ ਨੇ ਸਾਲ ਸਤਰਾਂ ਸੈ ਬਤੀਸ ਸਾਵਨ ਪ੍ਰਗਿਸਟੇ ਬਾਰਾਂ

ਮਲਕਪੁਰ ਪਰਗਨਾ ਘਨਉਲਾ ਸੇ ਪਕੜ ਕਰ ਸਰਹੰਦ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਸਾਥ

ਸਤੀ ਦਾਸ ਮਤੀ ਦਾਸ ਬੇਟੇ ਹੀਰਾ ਮਲ ਛਿਬੜ ਕੇ ਸਾਥ ਦਿਆਲ ਦਾਸ

ਬੇਟਾ ਮਾਈ ਦਾਸ ਬਲਉਤ ਕਾ ਪਕੜਿਆ ਆਇਆ, ਚਾਰ ਮਾਹ ਸਰਹੰਦ

ਔਰ ਦਿਲੀ ਬੰਦੀ ਖ਼ਾਨੇ ਮੇ ਰਹੇ।

ਸ਼ਹਾਦਤ

ਸਮਕਾਲੀ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਸਮੇਤ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਸਰਹਿੰਦ ਵਿਖੇ ਕੈਦ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਅਗਲਾ ਹੁਕਮ ਅਜੇ ਆਉਣਾ ਬਾਕੀ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਅਗਲਾ ਹੁਕਮ ਵੀ ਭੇਜਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰੀ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਹੁਕਮ ਸੀ:

"ਹੁਕਮੇ ਦੀਗਰ ਦਰ ਬਾਰਾਇ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਰਸੀਦ ਕਿ ਉ ਰ ਕੁਸ਼ਤਾ

ਵਾ ਜਿਸਦਸ ਰਾ ਚੰਦ ਹਿਸਾ ਨਮੂਦਾ ਅਤਰਾਫਿ ਸ਼ਹਿਰ ਬਿਵਾਜੇਵੰਦ

ਹਸਬਉਲ ਹੁਕਮ ਬਵਕੂਹ ਪੈਵਸਤ"

ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਸਮ ਦੇ ਟੁਕੜੇ-ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਟੰਗ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ।

ਇਹ ਹੁਕਮ ਮਿਲਦੇ ਹੀ ਨਵੰਬਰ ਦੀ 5 ਤਾਰੀਖ 1675 ਈ: ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਸਮੇਤ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨਾਜ਼ਿਮ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੁਕ-ਲੁਕਾਅ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਰਤਾਂ ਰੱਖੀਆਂ:

1. ਕੋਈ ਕਰਾਮਾਤ ਦਿਖਾਓ
2. ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰੋ
3. ਮਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹੋ

ਨਾਜ਼ਿਮ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਜ਼ੋਰ ਅਜਮਾਇਸ਼ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਾ ਆਈ। ਆਪ ਨੂੰ ਕੋਤਵਾਲੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਤਸਦੱਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਡੋਲਤਾ ਅਤੇ ਦਿੜ੍ਹਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ :

ਯਾਦ ਰਖ ਰਬ ਸਭ ਦਾ ਸਾਝਾ ਹੈ, ਕਿਆ ਰਾਜਾ ਕਿਆ ਰੰਕ, ਉਹ ਕਿਸੇ
ਇਕ ਫਿਰਕੇ ਕਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਸਾਚੇ ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਕੋਈ ਐਸਾ ਦੀਨ ਹਰਗਿਜ
ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋਤਾ ਜੇ ਤਲਵਾਰ ਕੇ ਜੋਰ ਸੇ ਫੈਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਯਾਦ
ਰਖ, ਆਖਰ ਸਚ ਕੀ ਜੈ ਹੋਏਗੀ, ਕੁਫਰ ਕਾ ਭਾਡਾ ਚੁਰੰਸਤੇ ਮੇਂ ਫੁਟੇਗਾ।

ਕੋਈ ਪੇਸ਼ਵਾ ਜਾਂਦੀ ਵੇਖ ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਜਾਮ ਪਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਿਡਰਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਸ਼ਾਹੀ ਜਲਾਦ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਨਤੀਜਤਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਵਨ ਸੀਸ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਵਿਚ ਧੜ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਿੰਦਾ ਮਿਸਾਲ ਹੋ ਨਿਬੜੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਿਰਭੈਤਾ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਰਾਹ ਤੇ ਗੁਰੂ ਆਪ ਤੁਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰਨੇ ਸਿੱਖ ਕਿਉਂ ਝਿਜਕੇ। ਹੁਣ ਡਰ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦਾ ਚਾਉ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁਗਲੀਆਂ ਹਾਕਮ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਪਛਤਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਗੁਨਾਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਤੇਬਾ ਕਰ ਲੈਣਗੇ ਪਰ ਨੈਵੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਾਲ ਹੁਕਮਰਾਨ ਧਿਰ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਵਿਚ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚੀ ਗਈ। 1686 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1704 ਈ. ਤਕ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਯੁੱਧ ਹੋਏ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਧਾਕ ਜਮਾਈ ਬੈਠੇ ਮੁਗਲੀ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘਾਂ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਹਰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹਾਰ ਨੇ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦੇ ਮਾਨ- ਅਭਿਮਾਨ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। 1699 ਈ. ਨੂੰ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਸਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜੂਝ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕੌਮੀਅਤ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸਨੇ ਸਤ-ਅਠ ਸੌ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਗਾਜ਼ ਨੂੰ ਨੇਸਤੋ-ਨਬੂਦ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖੂਨ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਪਾਰ ਕਰਨੀ ਪਈਆਂ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰ ਆਪਣੇ ਅਤੁੱਟ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਬਾਹੂਬਲ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਸਦਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਰ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਅੰਤ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਝੰਡੇ ਜਮੁਨਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤਕ ਲਹਿਰਾ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ : ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ

ਡਾ. ਸੰਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ, ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਲੁਕਾਈ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਮਨੋਰਥ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖ-ਦਰਸ਼ਨਧਾਰਾ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਤੌਖਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਮੋਹ ਨੂੰ ਤੋੜਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ 15 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ, 57 ਸਲੋਕਾਂ ਅਤੇ 59 ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤਿਆਗ, ਸੰਸਾਰਕ ਮੋਹ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ, ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਮਾਇਆ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਮਨੁੱਖਾ ਜੀਵਨ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਨਾਮ, ਮਨ, ਜੀਵਨ-ਜਾਚ, ਭਗਤੀ, ਜਗਤ ਤੇ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਆਦਿ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਮੁਕਤੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮੁਕਤ ਜੀਵਨ ਲਈ ਸੰਸਾਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਰੀਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ :

ਸਾਧੋ ਇਹ ਤਨੁ ਮਿਥਿਆ ਜਾਨਉ

ਯਾ ਭੀਤਰਿ ਜੋ ਰਾਮ ਬਸਤੁ ਹੈ ਸਾਚੇ ਤਾਹਿ ਪਛਾਨੋ॥

ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ, ਜੀਵਨ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਸੱਚ, ਗਿਆਨ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਚੇਤਨਾ, ਪਰਮਾਰਥ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਆਦਿ ਮੁੱਢਲੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਰਮ-ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜਿਹਨਾਂ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮੁੱਖ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ 'ਮਨੁੱਖ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਨਸ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸ ਦੇਹ ਦੀ ਦੁਰਲੱਭਤਾ ਆਦਿ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਸਚਾਈਆਂ ਹਨ। ਸਮਕਾਲੀ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦੀ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਦੁੱਤੀ ਹੋਂਦ ਮੰਨਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਰਾਲੀ ਤੇ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਜਾਂ ਨਾਸਵੰਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗਾਫਿਲ ਮਨੁੱਖ ਮੋਹ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਇਸ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਸਮਝੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਰਮ ਤੋਂ ਉਹੀ ਮਨੁੱਖ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਲਿਵ ਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ:

ਮਿਥਿਆ ਤਨ ਸਾਚੇ ਕਰ ਮਾਨਿਓ ਇਹ ਬਿਧਿ ਆਪੁ ਬੰਧਾਵੈ॥

ਜਨ ਨਾਨਕ ਸੋਊ ਜਨੁ ਮੁਕਤਾ ਰਾਮ ਭਜਨ ਚਿਤੁ ਲਾਵੈ॥

ਜਗਤ : ਜਗਤ-ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਵਖ-ਵਖ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਸਾਂਖਯ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ (ਕੁਦਰਤ) ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ (ਚੇਤਨ ਤੱਤ) ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨਾਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨਿਯਮਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਮਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ। ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਅਣੂਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਜੈਨ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਅਨਾਦੀ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਰਚਨਹਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ

ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੋ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸਦੀਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਸਚਰਜ ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸਾਧੋ ਰਚਨਾ ਰਾਮ ਬਣਾਈ ॥

ਇਕਿ ਬਿਨਸੈ ਇਕ ਅਸਥਿਰੁ ਮਾਨੈ ਅਚਰਜੁ ਲਖਿਓ ਨ ਜਾਈ ॥

“ਜੋ ਦੀਸੈ, ਸੋ ਸਰਲ ਬਿਨਾਸੈ” ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਜਗਤ ਦਾ ਆਦਿ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵੀ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ‘ਪ੍ਰੰਏ’ ਦਾ ਪਹਾੜ, ‘ਪਾਣੀ ਦਾ ਬੁਲਬੁਲਾ’, ਅਤੇ ‘ਬੱਦਲ ਦੀ ਛਾਂ’ ਕਹਿ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਅਲਪ-ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਣ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇੰਨਾ ਕੁਝ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਕਿਨਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਇਸ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਪਨੀ ਮਾਇਆ ਆਪ ਪਸਾਰੀ ਆਪਹਿ ਦੇਖਨਹਾਰਾ ॥

ਮਾਇਆ : ਮਾਇਆ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦੋ ਤੱਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਮਾਇਆ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਜਿੱਥੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਮਨੁੱਖ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਕਾਰਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਭਟਕਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ :

ਭੂਲਿਓ ਮਨ ਮਾਇਆ ਉਰਝਾਇਓ ॥

ਜੋ ਜੋ ਕਰਮ ਕੀਓ ਲਾਲਚ ਲਗਿ ਤਿਹ ਤਿਹ ਆਪੁ ਬੰਧਾਇਓ ॥ 1 ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਸਮਝ ਨ ਪਰੀ ਬਿਖੈ ਰਸ ਚਖਿਓ ਜਸੁ ਹਰਿ ਕੋ ਬਿਸਰਾਇਓ ॥

ਭਾਵ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜਿਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਰਸ ਉਸ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਉਪਾਉ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਾਇਆਵੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸੁਪਨਮਈ ਕਹਿ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮੁਕਤੀ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਸੰਸਾਰਕ ਮੋਹ ਹੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਮੋਹ-ਬੰਧਨਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤ ਵਿਚ ਕੈਦ ਮਨੁੱਖ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੋਹ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਦਰਸਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਵਾਣ ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ ਬਾਰੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਸਿਰਫ ਮਿੱਥਿਆ ਇੱਛਾ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਜੀਵਨਮਾਤਰ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ। ਬੁੱਧ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਮਵਾਸਨਾ, ਈਰਖਾ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ (ਨਿਤਯ) ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਕ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਅਥਵਾ ਮੁਕਤੀ ਹੈ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਸੁੱਖਮਈ ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਸਵਰਗਲੋਕ ਅਤੇ ਇਹਲੋਕ ਇਕ ਹੋ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਗਪਗ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਇਆ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ।

ਤਜਿ ਅਭਿਮਾਨ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਫੁਨਿ ਭਜਨ ਰਾਮ ਚਿਤੁ ਲਾਵਉ॥

ਨਾਨਕ ਕਹਤ ਮੁਕਤਿ ਪੰਥ ਇਹੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਇ ਤੁਮ ਪਾਵਉ॥

ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਗਤ ਨੂੰ ਦੰਭ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ 'ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮ' ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਗਨਿਕਾ, ਅਜਾਮਲ, ਧਰੂ ਆਦਿ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਪਾਈ।

ਦੁਖ ਹਰਤਾ ਹਰਿ ਨਾਮ ਪਛਾਨੋ॥

ਅਜਾਮਲੁ ਗਨਕਾ ਜਿਹ ਸਿਮਰਤ ਮੁਕਤ ਭਏ ਜੀਅ ਜਾਨੋ॥

ਰੇ ਮਨਿ ਓਟ ਲੇਹੁ ਹਰਿ ਨਾਮਾ॥

ਜਾ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਦੁਰਮਤਿ ਨਾਸੈ ਪਾਵਹਿ ਪਦੁ ਨਿਰਬਾਨਾ॥

ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ : ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਫਲਾ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਸ਼ਰਫ-ਉਲ-ਮਸ਼ਲੂਕਾਤ ਕਹਿ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ 'ਤੇ ਸਿਕਦਾਰੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਚਿਤ ਪੰਚਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ :

ਅਵਰ ਜੋਨਿ ਤੇਰੀ ਪਨਿਹਾਰੀ॥

ਇਸੁ ਧਰਤੀ ਮਹਿ ਤੇਰੀ ਸਿਕਦਾਰੀ॥

ਤਾਓਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸਰਵਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਰਚਨਾ ਮਨੁੱਖ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਜੀਵ ਨਿਰਜੀਵ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਨੁੱਖਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ :

1. ਜਾਗ ਲੇਹੁ ਰੇ ਮਨਾ ਜਾਗ ਲੇਹੁ ਕਹਾ ਕਾਫਲ ਸੋਇਆ॥

ਜੋ ਤਨ ਉਪਜਿਆ ਸੰਗ ਹੀ ਸੋ ਭੀ ਸੰਗਨਿ ਹੋਇਆ॥

2. ਜਾ ਮੈ ਭਜਨ ਰਾਮ ਕੋ ਨਾਹੀ॥

ਤਿਹ ਨਰ ਜਨਮੁ ਅਕਾਰਥੁ ਖੋਇਆ ਯਹ ਰਾਖਹੁ ਮਨ ਮਾਹੀ॥ ਰਹਾਉ॥

ਤੀਰਥ ਕਰੈ ਬ੍ਰਤ ਫੁਨਿ ਰਾਖੈ ਨਹ ਮਨੁਆ ਬਸਿ ਜਾ ਕੋ॥

ਨਿਹਫਲ ਧਰਮੁ ਤਾਹਿ ਤੁਮ ਮਾਨਹੁ ਸਾਚੁ ਕਹਤ ਮੈ ਯਾ ਕਉ॥

ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਸਰੀਰ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਾਣ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਦਿਨ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿ ਬਾਕੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਤਾਂ ਦੂਰ ਰਿਹਾ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਮੋਹ ਵੀ ਝੂਠਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਉਸ ਨੇ ਜਗਤ ਦੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ।

ਗਰਬੁ ਕਰਤੁ ਹੈ ਦੇਹ ਕੇ ਬਿਨਸੈ ਛਿਨ ਮੈ ਮੀਤ ॥

ਜਿਹਿ ਪ੍ਰਾਨੀ ਹਰਿ ਜਸੁ ਕਹਿਓ ਨਾਨਕ ਤਿਹਿ ਜਗੁ ਜੀਤਿ ॥

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅਵਸਰ ਅਮੁਲ ਤੇ ਦੁਰਲੱਭ ਹੈ ਜੋ ਅਮੋਲਕ ਵਸਤੂ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਕਿਉਂ ਗੁਆ ਲਿਆ ਜਾਏ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਰੀਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਕ੍ਰਿਤਗ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਸੁੰਦਰ ਸਰੀਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮੂਲ ਸੁਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਨਹੀਂ ਨੈਤਿਕ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਮੋਹ ਤੋਂ ਨਿਰਲਿਪਤ ਹਨ। ਸੁਖ-ਦੁਖ, ਹਰਖ-ਸੋਗ, ਵੈਰ-ਮਿੱਤਰਤਾ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦਵੰਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਪਾਸ਼ਵਿਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਜਗਤ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਹੈ। ਸੰਕਟ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਜਾਮਨ ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਯਾਨਿ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਤਿਤਵ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ, ਮੁਕਤੀ, ਜਗਤ ਰਚਨਾ, ਮਾਇਆ, ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਸਿਮਰਨ ਆਦਿ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਫਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ (ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸਲੋਕ) ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਬਚਣ ਪੈਰ-ਪੈਰ 'ਤੇ ਤਾੜਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੁਖ ਮਕਸਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਹੈ।

ਅਨੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੱਕ: ਸਿੱਖ ਵਿਰਾਸਤ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਾਰਗ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

ਸੰਦੀਪ ਬਰਾੜ

ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਕਾਲ ਵਜੋਂ ਦਰਜ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸਿਖਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਠਿਨ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਮਨੁੱਖੀ ਗੌਰਵ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ-ਪਰਚੇ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੱਕ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

1.1 ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਦਾ ਮੰਤਵ ਅਤੇ ਦਾਇਰਾ

ਇਸ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੱਕ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਯਾਤਰਾ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯਾਤਰਾ ਵਜੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵੀ ਹੋਣਗੇ ਜੋ ਇਸ ਯਾਤਰਾ-ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਅੰਤਿਮ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿ ਇਹ ਅਸਥਾਨ 'ਮੂਰਤ ਵਿਰਾਸਤ' (tangible heritage) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ, ਜੋ ਸ਼ਾਹਦਤ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਲਈ ਲੜੇ ਗਏ ਨੈਤਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਿਮਰਤੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਗੋਲਿਕ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਾਵਨ ਅਸਥਾਨ:

- ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ, ਵਿਲੱਖਣ ਭਵਨ-ਨਿਰਮਾਣ ਸ਼ੈਲੀ (Architecture) ਅਤੇ ਮੌਖਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਹੀਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦੇ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤ (Manifestation) ਕਰਦੇ ਹਨ।
- 'ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ' ਅਤੇ 'ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ' ਦੇ ਮੂਲ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੇ ਦਮਨ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ

ਵਿਸਮ੍ਰਿਤੀ (Historical Amnesia) ਦੇ ਖਤਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ।

1.2 ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ : ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨੀ ਪ੍ਰਸੰਗ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (1621-1675 ਈ.) ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦੇ ਕੁਖੋਂ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਚਪਨ ਦਾ ਨਾਂ ਤਿਆਗ ਮੱਲ ਸੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਾਰਕ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। 1634 ਈ. ਵਿੱਚ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਾਧਾਰਨ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਤਿਆਗ ਮੱਲ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ 'ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ' (ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਧਨੀ) ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਪਿਤਾ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਸਾਲ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਭੇਰੇ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ, ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਡੂੰਘੀ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1664 ਵਿੱਚ ਅੱਠਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਵੇਲੇ 'ਬਾਬਾ ਬਕਾਲੇ' ਕਹਿ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਸੌਂਪੀ। ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਸਿੱਖ ਵਪਾਰੀ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ ਨੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਕਈ ਦਾਅਵੇਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਸੀ। ਇਸੇ ਵਿਲੱਖਣ ਤਿਆਰੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਰੂਹਾਨੀ ਆਗੂ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਮਹਾਨ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੱਤੀ।

1.3 ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ: ਮੁਗਲ ਨੀਤੀਆਂ

ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਰੰਭਿਕ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਬਰ ਅਤੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬਹੁ-ਸੰਖਿਅਕ ਹਿੰਦੂ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਭੂ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਇੱਕ ਵਿਵਹਾਰਕ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸੁਲਹ-ਏ-ਕੁਲ ਦੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ, ਗੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੂਮੀ-ਅਨੁਦਾਨ ਅਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਤੇ ਈਦ ਵਰਗੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦੇ ਜਨਤਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਯੋਜਨ ਨਾਲ ਦਰਜ ਹੈ। ਜਿਸਨੇ ਜਜੀਆ ਟੈਕਸ (ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਰਮਾਂ 'ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਟੈਕਸ) ਹਟਾ ਕੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਸ ਧਾਰਮਿਕ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ।

17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਤਣਾਅ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਅੰਤਮ ਬਲੀਦਾਨ ਲਈ ਮੰਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। 1658 ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਏ ਸਮਰਾਟ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਇਸ ਬਹੁਲਤਾਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਚਲਣ (Clear Deviation) ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਧੇਰੇ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਾਸਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੱਲ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਨੀਤੀ ਦਾ ਬਦਲਾਅ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਲਈ ਇੱਕ ਮੌਲਿਕ ਚੁਣੌਤੀ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੁਆਰਾ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰੀਆ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਜ਼ੀਆ ਟੈਕਸ (ਜਿਸਨੂੰ ਅਕਬਰ ਨੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ) ਨੂੰ ਮੁੜ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਾਰਾਣਸੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਕੇਸ਼ਵ ਦੇਵ ਮੰਦਰ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਿੰਦੂ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਅਤੇ ਢਾਹ-ਢੁਹਾਈ ਹੋਈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮਸਜਿਦਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਗਰਾ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਹਾਂ ਆਰਾ ਦੀ ਮਸਜਿਦ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਲਪੂਰਵਕ ਧਰਮ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਾਰਨ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਲੋਕਾਈ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ।

1.4 ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਫਰਿਆਦ: ਤਤਕਾਲੀ ਪ੍ਰੇਰਕ ਘਟਨਾ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਤਤਕਾਲੀ ਕਾਰਨ 1675 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਫਰਿਆਦ ਸੀ। ਪੰਡਿਤ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਦੱਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ 500 ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਫ਼ਦ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਦਰਦ ਭਰੀ ਪੁਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਇਹ ਫਰਿਆਦ ਉਹ ਪ੍ਰੇਰਕ ਤਤਕਾਲੀ ਘਟਨਾ ਬਣੀ ਜਿਸਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਹਾਦਤ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ।

2. ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਭਵਨ-ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ ਦਾ ਵਿਰਾਸਤੀ ਪਰਿਪੇਖ

ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਯਾਦਗਾਰੀ ਭਵਨ-ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ, ਵਿਰਾਸਤੀ ਅਧਿਐਨਾਂ (Heritage Studies) ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਮਕਬਰਿਆਂ ਜਾਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸਤੰਭਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਣ, ਕੇਵਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਥੂਲ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੂਹਿਕ ਸਿਮਰਤੀ (collective memory) ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਜੀਵਤ ਅੰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਰਾਸਤੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨਿਸ਼ਕਿਰਿਆ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਮਾਧਿਅਮ ਹਨ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਨਵੇਂ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਵੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪੀਅਰੇ ਨੇਰਾ (Pierre

Nora) ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ 'ਸਿਮਰਤੀ ਦੇ ਸਥਾਨ' (*lieux de mémoire*) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਮਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਹਿਲੂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨੇਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਉਹ ਸਥਾਨ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਸਿਮਰਤੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਨਾਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵਤ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਮਰਤੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮਾਰਕ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ; ਜਿੱਥੇ ਕੁਰਬਾਨੀ, ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਵਰਗੇ ਅਮੂਰਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2.1 ਭਵਨ-ਨਿਰਮਾਣਕ ਸੰਕੇਤ-ਵਿਗਿਆਨ (Architectural Semiotics)

ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮਾਰਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਵਨ-ਨਿਰਮਾਣਕ ਸੰਕੇਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਮਨਸ਼ੁਬਾ ਜਾਂ ਤੱਤ ਖਾਸ ਅਰਥ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

- **ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦ:** ਇਹਨਾਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦੀ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁੰਬਦ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਛੱਤ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੇਵਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਸਤੂਆਂ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜੁਲਮ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ 'ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ' ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਤ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਜੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- **ਸਥਾਨਿਕ ਸੰਗਠਨ:** ਇਹਨਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ (*spatial organization*) ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਹੜੇ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਦੀਵਾਨ ਹਾਲ ਸੰਗਤੀ ਯਾਦ ਅਤੇ ਸੰਗਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ (*congregational remembrance*) ਆਦਿ ਲਈ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਧਿਆਨਪੂਰਵਕ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਜੁੜਦਾ ਹੈ।
- **ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਅਤੇ ਕਲਾ:** ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਉੱਕਰੇ ਗਏ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਬਚਨ ਜਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੇਰਵੇ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਧ-ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਮੀਨਾਕਾਰੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਰੂਪ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਵੀ ਪਹੁੰਚਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲਿਖਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਦਾਹਰਨ ਸਿੱਖ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਹਨ।

2.2 ਸਿੱਖ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਸੰਦਰਭ: ਪ੍ਰਤਿਰੋਧ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ

ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਰਾਸਤੀ ਅਸਥਾਨ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪੰਜ ਕਿਲ੍ਹੇ ਜਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ) ਕੇਵਲ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਇਹ ‘ਪ੍ਰਤਿਰੋਧ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ’ (memory of resistance) ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕੇਂਦਰ ਹਨ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਭਵਨ-ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਰਸਮਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੋੜ ਮੇਲੇ) ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਲਈ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੰਤਾਪ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

3. ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ: ਸਿੱਖ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਰੂਹਾਨੀ ਕਿਲ੍ਹਾ

3.1. ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ

ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ 1665 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ। ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਨਗਰ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 9 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੂਜਨੀਕ ਮਾਤਾ, ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿੱਚ ‘ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ’ ਦਾ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਸ਼ਹਾਦਤ ਲਈ ਇਥੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵੀ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਜੰਗੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ। ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਰੁੱਧ ਬਹਾਦਰੀ, ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਿਖਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ 1690 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੀ ਬਣਵਾਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਨੰਦਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ, ਕਿਲ੍ਹਾ ਲੋਹਗੜ੍ਹ, ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੋਲਗੜ੍ਹ, ਕਿਲ੍ਹਾ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਰਣਨੀਤੀ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 1699 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੀ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ, ਸਵੈ-ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੇਤੰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ

ਜੁਲਮ ਵਿਰੁੱਧ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ, 1701, 1702 ਅਤੇ 1704 ਦੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹ ਲੜਾਈਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ, ਬਲਕਿ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਨਾਮ	ਬਣਨ ਦਾ ਸਮਾਂ	ਸਥਾਨ	ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਤ	ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ/ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ
ਕਿਲਾ ਅਨੰਦਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ	ਲਗਭਗ 1689 ਈ.	ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਉੱਤਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ	ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਜੋਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।	ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਉਲੀ (ਖੂਹ) ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਬਾਉਲੀ ਸਾਹਿਬ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਪਾਣੀ ਅੱਜ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਕਿਲਾ ਹੋਲਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ	1689 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ	ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲਗਪਗ 2 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਪੱਛਮ ਵੱਲ	ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।	ਇੱਥੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹੋਲੇ ਮਹੱਲੇ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹਰ ਸਾਲ ਇਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੋਲੇ ਮਹੱਲੇ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਕਿਲਾ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ	ਲਗਭਗ 1695 ਈ.	ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ	ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਜੋਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।	ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ (ਹਥਿਆਰਾਂ) ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸੇ ਕਰਕੇ 'ਲੋਹਗੜ੍ਹ' (ਲੋਹੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ) ਪਿਆ।
ਕਿਲਾ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ	1689 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ	ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਉਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ	ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਜੋਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।	ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੁਗਲਾਂ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਣਨੀਤਕ ਸਥਾਨ ਸੀ, ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਕਈ ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ।
ਕਿਲਾ ਤਾਰਾਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ	1689 ਈ.	ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਚੋਟੀ 'ਤੇ	ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।	ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇੱਕ ਚੋਕੀ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

3.2. ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਰਾਸਤੀ ਅਸਥਾਨ

ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਕਈ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ:

- **ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਭੇਰਾ ਸਾਹਿਬ:** ਇਹ ਤਿੰਨ-ਮੰਜ਼ਲਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਵਿਚ ਬਣੀਆ ਭੇਰਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਇਕੱਠੇ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸ਼ਾਂਤ ਸਥਾਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਭਿਆਸ, ਅਡੋਲ ਭਗਤੀ, ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। **ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ:** ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਹਿਲ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਥਿਤ, ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੀ ਪੰਡਿਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਰੁੱਧ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਮਦਦ ਮੰਗੀ ਸੀ। ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਵੈ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।
- **ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ:** 1699 ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਵਜੋਂ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਜੋ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਸਰਬੰਸ ਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਚਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪਾਵਨ ਅਸਥਾਨ ਵੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਮੁੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।
- **ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ (ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ):** ਇਹ ਉਹ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਭਾਈ ਜੈਤਾ (ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ) ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਚਾਪ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਬਲੀਦਾਨ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ।
- **ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਅਕਾਲ ਬੁੰਗਾ ਸਾਹਿਬ (ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ):** ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਸੇ ਪਰਿਸਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ, ਇਹ ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸੀਸ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।
- **ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਜ ਕਿਲ੍ਹੇ**

4. ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਮਾਰਗ: ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਅੰਤਿਮ ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਪੜਾਅ

4.1. ਅੰਤਿਮ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ (1675)

ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਜਾਮ ਪੀਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ 11 ਜੁਲਾਈ, 1675 ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ ਜੀ, ਭਾਈ ਸਤੀ ਦਾਸ ਜੀ, ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਸਮੇਤ ਕਈ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਦੁਖੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਖਾਤਰ ਲੰਬੇ-ਮਾਰਚ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

4.2. ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਾਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਰਾਸਤੀ ਅਸਥਾਨ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਮਾਰਗ ਕਈ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਹੈ, ਹਰ ਇੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਖਾਸ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਪੜਾਅ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ:

- **ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ:** ਇਹ ਕਸਬਾ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਿਨ ਬਿਤਾਇਆ। ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇੱਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਿਬਾਨਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬਵੀ ਸ਼ੁਸ਼ੋਬਿਤ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਹੀ ਮਿਲੇ ਸਨ।
- **ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਨੈਵੀਂ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ, ਭਰਤਗੜ੍ਹ:** ਰੋਪੜ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 18 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਭਰਤਗੜ੍ਹ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੜਾਅ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਜਿਸਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ 1932 ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।
- **ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਨੈਵੀਂ, ਮੁਕਾਰੋਪੁਰ:** ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਨੈਵੀਂ ਮੁਕਾਰੋਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਸੱਤ ਦਿਨ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕ ਸਿੱਖ ਰੂਪ ਚੰਦ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਨਾਮਾ ਵੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅਤੇ ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਚਰਨ ਪਾਏ ਸਨ।
- **ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਨੈਵੀਂ, ਬਹਾਦਰਗੜ੍ਹ:** ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਟਿਆਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਬਹਾਦਰਗੜ੍ਹ ਨੈਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਥਾਨਿਕ ਸ੍ਰੋਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ, ਨਵਾਬ ਸੈਫ ਖਾਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ 'ਤੇ ਇੱਥੇ ਚੋਮਸੇ ਦੇ 3 ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ 2 ਦਿਨ ਤਕ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪਟਿਆਲਾ

ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੇਤੀ ਬਾਗ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ।

- **ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੇਤੀ ਬਾਗ ਸਾਹਿਬ, ਪਟਿਆਲਾ:** ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੇਤੀ ਬਾਗ ਸਾਹਿਬ ਪਟਿਆਲਾ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਚਰਨ-ਛੋਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸਥਾਨਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਹਾਦਰਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਦਿਆਂ ਇਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਦਾ ਮੇਤੀ ਬਾਗ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਵਾਇਆ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।
- **ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਥੜਾ ਸਾਹਿਬ (ਗੁਰੂ ਕੀ ਖੂਹੀ), ਸਮਾਣਾ:** ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਥੜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਮਾਣਾ ਕਸਬੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰਬ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਸਾਈਂ ਅਨਾਇਤ ਅਲੀ ਅਤੇ ਭੀਖਨ ਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਥੜਾ ਸਮਾਂ ਇਸ ਥਾਂ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਇੱਕ ਉੱਚੇ ਥੜੇ ਤੋਂ ਪਿਆ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ, ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਨੇੜਲੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਹੜੀ ਸੁਟ ਕੇ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਖੂਹ ਲਗਵਾਇਆ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭੀਖਨ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।
- **ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਛੇਵੀਂ ਅਤੇ ਨੌਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ, ਚੀਕਾ:** ਹਰਿਆਣਾ ਰਾਜ ਦੇ ਕੈਥਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਛੇਵੀਂ ਅਤੇ ਨੌਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ, ਚੀਕਾ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਚਰਨ-ਛੋਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸਥਾਨਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਇੱਥੇ ਮਸੰਦ ਭਾਈ ਗਲੇਰਾ ਜੀ ਪਾਸ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਬੇਅੰਤ ਸੰਗਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨੇ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਕੇ ਇੱਥੋਂ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਕੀਤਾ।
- **ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਿੰਮ ਸਾਹਿਬ, ਕੈਥਲ:** ਕੈਥਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਡੇਗਰਾ ਗੇਟ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਿੰਮ ਸਾਹਿਬ, ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਨਿੰਮ ਦੇ ਰੁੱਖ ਹੇਠਾਂ ਬੈਠ ਕੇ ਸਿਮਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨਿੰਮ ਦੇ ਪੱਤੇ ਬੁਖਾਰ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਦਇਆ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।
- **ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਧਮਤਾਨ ਸਾਹਿਬ:** ਧਮਤਾਨ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ 1665 ਈ. ਵਿਚ ਪੂਰਬ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਧਰਮਸਾਲ ਅਤੇ ਖੂਹ ਲਵਾਉਣ ਲਈ ਦਰੋ ਨਾਮੀ ਜਾਟ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅੰਤਿਮ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ 1675

ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਪੜ੍ਹਾਅ ਕੀਤਾ ਸੀ।

• ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਤਾਲ, ਆਗਰਾ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਤਾਲ ਆਗਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਆਗਰਾ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਰੁਕਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਜਲ ਭੰਡਾਰ (ਤਾਲ) ਸੀ। ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਉਸੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

5. ਦਿੱਲੀ: ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਮੰਜਰ

5.1. ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ

ਮੁਗਲ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਅੰਤਮ ਪੜ੍ਹਾਅ ਬਣੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਆਪਣਾ ਬਲੀਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਭੂਤਾਂ-ਦੀ-ਹਵੇਲੀ' ਨਾਮਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਕੈਦ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ 'ਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਜਾਂ ਕੋਈ ਚਮਤਕਾਰ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਜਬਰ ਜੁਲਮ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਏਕਤਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾਅ ਖੇਡਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਇਕ ਭਾਵ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਵਾ ਮਣ ਕਾਲੀਆਂ ਮਿਰਚਾਂ ਸਾੜਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅੰਤ ਸਾਰੀ ਰਾਖ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਮਿਰਚਾਂ ਸਬੂਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਖੁਦਾ ਨੂੰ ਦੇਵਾਂ ਤੇ ਇਕ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਦੇਵਾਂ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹਨ। ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਵੱਲ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਖਿੜ ਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅਨਿੰਨ ਸਿਖ ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਕੜਾਹੇ ਵਿੱਚ ਜਿੰਦਾ ਉਬਾਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਆਰੇ ਨਾਲ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੀਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਤੀ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਰੂ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟ ਜਿੰਦਾ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤਸੀਹੇ ਵੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਇੱਕ ਸੋਚੀ-ਸਮਝੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਚਾਲ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਮਕਸਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਅਤੇ ਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ 'ਤੇ ਅਡੋਲ ਰਹਿਣਾ, ਇਸ ਬੇਰਹਿਮ ਰਣਨੀਤੀ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ

11 ਨਵੰਬਰ 1675 ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਵਿਚ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਜਾਮ ਪੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਰਚਨਾ, ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਬਲੀਦਾਨ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ:

ਠੀਕਰ ਫੇਰਿ ਦਿਲੀਸ ਸਿਰਿ ਪ੍ਰਭ ਪੁਰਿ ਕੀਯਾ ਪਯਾਨ॥ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸੀ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰੀ ਨ ਕਿਨਹੂੰ ਆਨ॥

ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਕੇ ਚਲਤ ਭਯੋ ਜਗਤ ਕੇ ਸੋਗ॥ ਹੈ ਹੈ ਹੈ ਸਭ ਜਗ ਭਯੋ ਜੈ ਜੈ ਜੈ ਸੁਰ ਲੋਕਿ॥

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਵਾਇਆ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕ ਡਰ ਜਾਣ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਨਾ ਚੁੱਕ ਸਕੇ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਖੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ 'ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ' ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਿਆ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਮਕਸਦ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੇ ਲੋਕਾਈ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਹੌਸਲਾ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਬਲੀਦਾਨ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸੋਮਾ ਬਣ ਗਿਆ।

5.2 ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ: ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਸਥਾਨ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਆਗੂ ਬਖ਼ਸ਼ੇਲ ਸਿੰਘ ਨੇ 1783 ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਅਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਮੌਜੂਦਾ ਇਮਾਰਤ 1930 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਈ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗੁੰਬਦ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹਨ। ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਹ ਖੂਹ ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੈਦ ਦੌਰਾਨ ਵਰਤਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਰੁੱਖ ਦਾ ਤਣਾ ਜਿਸਦੇ ਹੇਠਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅੱਜ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਹਰ ਸਾਲ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਵਸ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਇਸਦੇ ਸਥਾਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

5.3 ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ: ਧੜ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਅਸਥਾਨ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਭਵਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਉਸ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸੀਸ-ਰਹਿਤ ਧੜ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਲੱਖੀ ਸ਼ਾਹ ਵਣਜਾਰੇ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰੀਰ ਦੇ ਜਨਤਕ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਰਾਇਸੀਨਾ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਜਨਕ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੂੰ ਹੀ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ।

ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ 1783 ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਆਗੂ ਬਖ਼ਸ਼ੇਲ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਇਸ ਅਸਧਾਰਨ ਕਾਰਜ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

6. ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਰਾਸਤ

6.1. ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪਛਾਣ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਬਲੀਦਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਰੁਖ ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਰਵਉੱਚ ਬਲੀਦਾਨ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਿੰਦੂ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਦੀ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਾਜ਼ੁਕ ਮੋੜ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਜਿਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਪ੍ਰਚਾਰ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ, ਸਵੈ-ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ।

6.2. ਹਿੰਦ-ਦੀ-ਚਾਦਰ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ 'ਹਿੰਦ-ਦੀ-ਚਾਦਰ' ਖਿਤਾਬ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਾਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਬਲੀਦਾਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਲਈ, ਬਲਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਲੀਦਾਨ ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਹਿੰਦ-ਦੀ-ਚਾਦਰ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਧਾਰਮਿਕ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਅਧਿਕਾਰ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੰਕਲਪ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ (SGPC) ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਪੀਲ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਵਸ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿਵਸ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਸਮਕਾਲੀ ਮੰਗ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

6.3. 'ਖਾਲਸਾ' ਦੇ ਗਠਨ ਵਿੱਚ ਉਤਪ੍ਰੇਰਕ ਭੂਮਿਕਾ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਹਿਮ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤਤਕਾਲੀਨ ਲੋੜ ਨੂੰ

ਦਰਸਾਇਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 1699 ਵਿੱਚ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਦਿਨ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਕੱਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਗਠਨ ਤੋਂ ਇੱਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ, ਸਵੈ-ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੇਤੰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕੀਤਾ। 'ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 'ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ' ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ, ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਰੁੱਧ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਸਨ।

6.4. ਜੀਵਤ ਵਿਰਾਸਤ: ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਸਿਰਫ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਅੱਜ ਵੀ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਤੱਖ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਹੋਲੇ ਮਹੱਲੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਲਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਖੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਜੰਗੀ ਅਭਿਆਸ (ਗਤਕਾ), ਢਾਡੀ ਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਵਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਸਾਲ 24 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਵਸ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ 50,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਲੰਗਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਧਰਮ ਸਨਮਾਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਬਲੀਦਾਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਰਾਸਤ-ਏ-ਖਾਲਸਾ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕੀ ਨਾਟਕੀ ਤਕਨੀਕ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ 27 ਹੋਲੇਗ੍ਰਾਮ ਗੈਲਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕੰਧ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਢਾਲ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

भगति बिना सहसा नह चूकै

डॉ. पवन कुमार

मानव की चेतनता का स्तर, दृष्टि की विशालता, उदार चित एवं भावुक हृदय, यह सब मानव की प्रतिभा के संकेत है। इस प्रतिभा से संपन्न मानव महात्मा होता है। महात्मा की रचना भी वैसी होती है जैसे वह स्वयं होता है। महात्मा की रचना उसके व्यक्तित्व का प्रतिबिंब होती है इसलिए इस रचना को पढ़ने वाले की आत्मा शुद्धि एवं परमात्मा को आत्मसात करने की क्षमता एवं भक्ति पर चलने का मार्ग प्रशस्त होता है। यह रचना मानवीय प्रेरणा से युक्त एवं जगत कल्याण से ओत-प्रोत होती है। यह रचना महात्मा की स्वयं न होकर ईश्वरीय आदेश होता है इसलिए यह रचना प्रत्येक काल एवं देश के लिए संयुक्त होती है। गुरु तेग बहादुर साहिब की रचना इसी तरह की महान रचना है। मानव को निर्भय एवं निर्वाण करवा कर आत्म साक्षात्कार का मार्ग प्रशस्त करती है। गुरु साहिब की वाणी ने समाज में मानव को सुख-दुख, स्तुति-निंदा, अपना-पराया, अमीरी-गरीबी के द्वंदों से मुक्त कर, मानवता की भलाई के लिए कर्मशील बना दिया। गुरु साहिब की इस वाणी को प्रत्येक मानव तक पहुंचाने का दायित्वपूर्ण प्रयत्न होना चाहिए। यह शोध पत्र अपनी अल्प बुद्धि का एक नन्हा सा प्रयास है। वर्तमान समय में भक्ति और उसकी उपयोगिता के विषय में चर्चा करना अति अनिवार्य है क्योंकि मानव के लिए परमात्मा प्राप्ति के द्वारा दुखों से निवृत्त होने का सबसे सुगम साधन यदि है तो वह भक्ति है। ऐसी धर्म ग्रंथों की मान्यता है। आश्चर्य की बात तो यह है की भक्ति से अत्यधिक लोग सुपरिचित नहीं हैं। भक्ति के रहस्य को जाने बिना इसे हृदयंगम करना कठिन है। भक्ति रहस्य के संबंध में गुरु तेग बहादुर साहिब की वाणी में जो अद्भुत रहस्य छिपे हैं उन पर चर्चा करना इस शोध-पत्र का मुख्य प्रयास है।

भक्ति

भक्ति क्या है ? भक्ति का अर्थ क्या है? भक्ति का स्वरूप क्या है? वास्तव में यह एक बृहद् एवं गूढ़ विषय है। भक्ति के अर्थ एवं स्वरूप की व्याख्या करना एक दुर्गम विषय है। भक्ति के अर्थ एवं स्वरूप को समझने के लिए धर्म ग्रंथों एवं संतों की शरण एवं परमात्मा की शरण को ग्रहण करना चाहिए। “महान कोष में भाई कान्हू सिंह नाभा भक्ति का अर्थ- सेवा, उपासना, श्रद्धा, प्रेम लिखते हैं।” भक्ति संघर्ष का नहीं अपितु समन्वय का पथ प्रशस्त करती है। “भक्ति शब्द के अर्थ भजन, भाग और भंजन यह तीनों होते हैं।” श्री गुरु तेग बहादुर साहिब ने इन शब्दों की आपस में संगति बैठाते हुए कहा है-“संसार में कोई भी

किसी का नहीं है इसलिए सांसारिक मोह का भंग कर (त्याग कर) स्वयं को प्रभु का भाग मानकर परमात्मा का भजन करे।”

भक्ति का तात्पर्य परमात्मा के प्रति परा अनुरक्ति (परम प्रेम) । परमात्मा के प्रति सर्वतोऽकृष्ट प्रेम की भावना अत्यंत प्राचीन काल से मानव मन को आप्लावित करती आ रही है। जिस काल से मानव मन में इस संसार की परम शक्ति अकाल पुरख से, भय के स्थान पर प्रेम की भावना आविर्भूत हुई उसी क्षण से उसके मन रूपी उपवन में भक्ति भाव का बीजारोपण होकर निरंतर पलित पुष्पित होने लगा। अकाल पुरख के प्रति प्रेम ने मानव मन को यह अनुभव कराया कि भिन्न-भिन्न प्रतीत होने वाली प्राकृतिक शक्तियां वस्तुतः एक ही महाशक्ति या महासत्ता के विविध रूप हैं। मानव ने जहां परमात्मा को संपूर्ण सत्ता का अधिष्ठाता कहा वहीं उसने परमात्मा के साथ माता, पिता एवं सखा का प्रेममय संबंध भी सम्मिलित कर लिया। भक्ति के मूल में श्रद्धा और प्रेम का युगपत् अस्तित्व है। जिसके प्रति श्रद्धा और प्रेम होगा

उसकी सेवा होना अनिवार्य है, इसलिए भक्ति शब्द का धात्वर्थ है-सेवा। यही सेवा सिख पंथ को विश्व में अद्वितीय बनाती है। वस्तुतः परमात्मा के संसार की सेवा परमात्मा की सक्रिय पूजा (Dynamic Worship) है, संसार की सेवा लोकमंगल के द्वारा ही हो सकती है। लोकमंगल का अर्थ है संसार के प्राणियों की निस्वार्थ एवं प्रेम पूर्ण सेवा करके उन्हें सुख पहुंचाना है। यह सिद्धांत गुरु साहिब ने अपने सिखों को सेवा के रूप में दिया। किसी भी काम का संबंध जब परमात्मा से जुड़ता है तो वह कर्म योग बन जाता है। कर्म योग का दूसरा नाम भक्ति है। तात्पर्य यह है कि हम जिस भी कार्य में संलग्न हो वह कार्य परमात्मा को श्रद्धापूर्वक समर्पित, एवं विशुद्ध भावना से हो। इससे मानव की प्रत्येक चेष्टा परमात्मा की भक्ति बन जाएगी। यदि किसी भी साकार स्वरूप की पूजा अपनी कामना पूर्ति के लिए की जा रही है तो जिसकी पूजा की जा रही हो वह साध्य ना होकर कामना पूर्ति का माध्यम हुआ। यह न तो पूजा हुई और न ही भक्ति हुई। अपने से छोटे के प्रति जो प्रेम है उसे वात्सल्य, अपने सामान वाले से जो प्रेम होता है उसे स्नेह, अपने से बड़े के प्रति जो प्रेम उत्पन्न होता है तो उसे भक्ति कहते हैं। ऐश्वर्या, पराक्रम, यश, श्री, ज्ञान एवं वैराग्य इन सत्गुणों में से एक भी जिसके अंदर होता है, वह बड़ा होता है यदि समस्त गुण हो तो उसका महत्त्व अपरम्पार हो जाता है। यह समस्त गुण परमात्मा में ही विद्यमान है या उसके भक्त में विद्यमान है। इसी कारण भक्ति अपने से बड़े के प्रति श्रद्धा, प्रेम भाव उपासना के रूप में की गई अभिव्यक्ति है। इसलिए मन में परमात्मा का दर्शन, भावना से सेवन, नेत्रों से प्रभु प्रेमी संत-महात्माओं का दर्शन, मुख से परमात्मा की स्तुति उनके चरित्रों का कीर्तन गुण-गान आदि भक्ति का अंग है। वह प्रत्येक क्रिया जो प्रभु के लिए की जाए प्रभु को समर्पित हो वह भक्ति है। भक्ति का फल यदि भक्ति की दृष्टि से देखा जाए तो वह भक्ति ही है क्योंकि भक्तों को भक्ति के अतिरिक्त कुछ भी स्वीकार्य नहीं है। इसी निष्काम भावना का रहस्य है कि परमात्मा भक्ति के अधीन हो जाते हैं। किसी में भी इतनी क्षमता नहीं कि वह भक्ति को प्राप्त कर सके, यदि गुरु कृपा या परमात्मा के भक्त कृपा न करें तो भक्ति प्राप्त नहीं हो सकती है।

प्रभु भक्ति का सुलभ साधन नाम ही है। प्रभु नाम जपते जपते जिसके ऊपर नाम की कृपा होती है, नाम स्वयं ही उसके कंठ का अवलंबन लेकर ध्वनित हो उठता है। दीर्घकाल तक नाम का सुमिरन करते-करते या आंतरिक शुद्ध प्रेरणा से उच्चारण करते-करते किसी भाग्यवान के कंठ में नाम, रूप में परिणित होकर अपने आप ध्वनित हो उठता है। नाम के द्वारा ही चित शुद्धि एवं देहशुद्धि यथा संभव अवश्य होती है।

भक्ति मूल रूप में प्रेम आधारित है गुरु तेग बहादुर जी अनुसार प्रेम भक्ति मानवीय जीवन का आधार है जिस तरह जल मछली के जीवन का आधार है। इसी प्रेम से माता-पुत्र का गुरु-शिष्य का राजा-प्रजा का परमात्मा अपनी सृज्य-सृष्टि का पालन करते हैं। यदि ध्यान से देखा जाए तो परमात्मा माता, पिता, गुरु, राजा इत्यादि में इसी प्रेम को डालकर अपनी सृष्टि का पालन करवाते हैं, क्योंकि समस्त सृष्टि उनकी अपनी है। यदि मानव भी समस्त सृष्टि से प्रेम करने लग जाए तो परमात्मा अत्यंत प्रसन्न होकर मानव को अपना लेंगे जैसे माता-पिता अपनी संतान से, गुरु अपने शिष्य से, पति अपनी पत्नी से, स्वामी अपने सेवक से, प्रेम करके उनका भरण पोषण करते हैं तो संतान के लिए माता-पिता, शिष्य के लिए गुरु, पत्नी के लिए पति, सेवक के लिए स्वामी ही परमात्मा के प्रतीक हो जाते हैं। इनकी भक्ति करने से इनके अंदर रहने वाले परमात्मा प्रसन्न होते हैं अन्यथा नहीं। यदि इनका विरोध करके जप, तप, पूजा, अनुष्ठान किया जाए तो परमात्मा कभी प्रसन्न नहीं होते। इसलिए मातृभक्ति, पितृभक्ति, गुरु भक्ति, स्वामी भक्ति, परमात्मा की भक्ति ही कहलाती है ऐसा हमारा इतिहास सिद्ध करता है। यही विश्वबंधुत्व की भावना की आधारशिला है। इससे संपूर्ण समाज एक परिवार हो जाएगा। इसलिए भक्ति सुदृढ़ समाज की नींव है। जब तक मानव के अंदर विश्व कल्याण योग स्थापित नहीं होता तब तक परमात्मा का साक्षात्कार कैसे सुलभ हो सकता है?

भक्ति शांत, दास्य, सख्य, वात्सल्य और मधुर इन पांच भावों की स्थिति का नाम है। प्रत्येक जीव इन भावों के अधीन है। इन पांच भावों को परमात्मा के चरणों में अर्पित करना ही भक्ति का साधन एवं परम पुरुषार्थ है। भक्ति का मार्ग शेष साधनों की अपेक्षा कहीं सुगम है। जिसके कारण भक्त का भगवान के साथ निकटतम संबंध हो जाता है। बहुत से लोग ज्ञान और भक्ति को परस्पर विरोधी मानते हैं जबकि यह विरोध अनुचित है। ज्ञान और भक्ति दोनों का परस्पर संबंध है और एक दूसरे के सहायक हैं। दोनों का फल एक है। जहां परमात्मा की भक्ति का प्राधान्य नहीं वह योग कुयोग है एवं ज्ञान अज्ञान है।

भक्ति की प्रकृति

परमात्मा से प्रेम करने वाले चार तरह के मानव हैं आर्त-जो परमात्मा को दुख में याद करते हैं, अर्थार्थी-जो परमात्मा को अर्थ के प्रयोजन के लिए याद करते हैं, जिज्ञासु-जो परमात्मा को जानने के लिए प्रेम करते हैं, ज्ञानी-जो चराचर जगत में परमात्मा को देखते हुए परमात्मा से प्रेम करते हैं। क्योंकि ज्ञानी जानता है कि परमात्मा ही समस्त गुणों का आधार, समस्त सौंदर्य का सार एवं सत्, चित आनंद भी वही है। प्रेम सदैव परिचय से होता है, अपरिचित से कभी प्रेम नहीं हुआ। यह परिचय गुरु करवाता है इसलिए माहात्म्य-ज्ञानपूर्वक सुदृढ़ प्रेम ही भक्ति की प्रकृति है। परमात्मा से परिचय सदैव गुरु करवाता है। “बिना भक्ति से माया का भ्रम समाप्त नहीं होता और यह रहस्य गुरु द्वारा ही जाना जाता है।” बिना गुरु के परमात्मा से परिचय नहीं होगा एवं मानव मन मिथ्या जगत को ही सत्य मान कर उसमें ही तन्मय रहेगा। “गुरु साहिब कहते हैं कि इस जगत की समस्त रचना झूठ है क्योंकि यह अस्थिर है।” जब जीवन में गुरु ही नहीं होगा तो व्यक्ति को इस मिथ्या जगत से परिचित कौन कराएगा, इसलिए वह मिथ्या जगत से ही प्रेम करेगा। वह प्रेम जगत में किसी भी व्यक्ति, क्षेत्र, पद-पदार्थ से हो सकता है। अतः यह लौकिक प्रेम भक्ति का बाह्य रूप है। भक्ति का वास्तविक स्वरूप अमृतत्व है। जो प्रेम अमृतत्व से होता है अर्थात् शाश्वत परमात्मा से होता है उसे ही भक्ति कहा जाएगा क्योंकि प्रेम का पात्र केवल परमात्मा ही है जगत नहीं। जो जगत स्वयं भिखारी है वह प्रेम क्या करेगा? नश्वर के प्रति प्रेम को भक्ति नहीं कह सकते। प्रपंच का प्रेम इसलिए झूठ है क्योंकि सभी अपने स्वार्थ पूर्ति के लिए एक दूसरे से जुड़े हैं। इसलिए परमात्मा के प्रति प्रेम परम पुरुषार्थ है। “प्रपंच के साथ प्रेम अमूल्य जीवन को व्यर्थ में खोना है।” भक्ति की महिमा को हम इससे भी समझ सकते हैं की भक्ति न केवल कर्ता निरपेक्ष है अपितु क्रिया निरपेक्ष भी है। भक्ति में नितांत असमानता नहीं है कि उसे करने वाला किस धर्म से, किस जाति से, किस देश से संबंधित है। इसी तरह भक्ति किसी क्रिया से भी सम्बंधित नहीं है। जगत का प्रत्येक प्राणी भक्ति कर सकता है प्रत्येक क्रिया भक्ति का अंग हो सकती है, प्रतिबंधन केवल इतना है कि उद्देश्य केवल परमात्मा प्राप्ति का होना चाहिए। यही उद्देश्य समस्त सृष्टि को भय रहित जीने का प्रोत्साहन प्रदान करता है।

भक्त

परमात्मा का भक्त अहेतुक होता है। वह प्रेम के आगे धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष चारों पुरुषार्थों को तुच्छ समझता है। “भक्ति, भक्त को भगवान से अभिन्न बना देती है।” परमात्मा में संलग्नता की इच्छा रखने वाला प्रत्येक व्यक्ति भक्त होता है। मानव मन जब भी किसी से प्रेम करता है तो उसके सामीप्य की आकांक्षा रखता है। इसी प्रकार भक्त के मन में परमात्मा के सामीप्य की आकांक्षा सदैव बनी रहती है। भक्त का वियोग अत्यंत असहनीय है। भक्त और भगवान शाश्वत प्रेमी हैं। जिस तरह भक्त भगवान के बिना नहीं रह सकता उसी तरह भगवान भक्त के बिना नहीं रह सकते। भक्त और भगवान के मध्य केवल प्रेम का संबंध होता है। परमात्मा भक्त को क्यों खोजते फिरते हैं? क्योंकि भक्त के भीतर वह गुण है जो परमात्मा को आकर्षित करता है। परमात्मा का भक्त किसी से भी द्वेष नहीं करता अर्थात् द्वेष

रहित होता है। समस्त सृष्टि को मित्र भाव से देखता है इसलिए उसे अजातशत्रु एवं विश्वमित्र कहते हैं। परमात्मा का भक्त अपने से दीन-हीन मानवों से, पशु पक्षियों से, वनस्पतियों से द्वेष न करके करुणामई व्यवहार करता हुआ उनकी सेवा करता है। वह अपने पराये के भेद से ऊपर उठ जाता है। परमात्मा अपने भक्त को अभय प्रदान करते हैं। भक्त का अहम् सदा सदा के लिए समाप्त हो जाता है इसलिए भक्त समस्त सृष्टि के लिए आत्मवत् व्यवहार करता है। भक्त दंड देने में सक्षम होते हुए भी क्षमा करता है। विपरीत परिस्थितियों को अपने परिष्कार का हेतु मानकर संतोष पूर्ण जीवन व्यतीत करता है। यह वह गुण है जो परमात्मा को परम-प्रिय है। जिसके कारण भगवान भक्त के पीछे-पीछे चलते हैं। परमात्मा अपने प्यारे भक्त के समस्त दोषों को निकालने के लिए समय-समय पर भक्त की शल्य क्रिया करते रहते हैं। यह समय वह होता है जब भक्त के जीवन में संकटों के घनघोर बादल उमड़ घुमड़ आते हैं। इसके पीछे कारण एक ही होता है भक्त का हित। जिस प्रकार सुहृदय माता अपने बालक के नासूर को वैद्य बुलाकर शल्य क्रिया करवा देती है उसी प्रकार परमात्मा अपने भक्त के अंदर के विषय-विष को निकाल देते हैं। भक्त परमात्मा को प्राप्त करके इससे बड़ा कोई लाभ नहीं मानता इसलिए बड़े से बड़े दुख में भी भक्त विचलित नहीं होता। गुरु साहिब गणिका, ध्रुव, गज एवं अजामिल का दृष्टांत देकर समझाते हैं कि उनके जीवन में कष्ट तो आए परंतु इन्होंने परमात्मा का सानिध्य नहीं छोड़ा।

गुरु अपने भक्त पर जब भी कृपा करते हैं तो वह नाम की कृपा करते हैं। जब भक्त गुरु के वचनों का श्रवण करता है तो वह उसके अंतःकरण में रस उत्पन्न होता है। श्रवण करते-करते जब परमात्मा के प्रति प्रेम बढ़ता है तो गुरु, शिष्य को परमात्मा के नाम का संकीर्तन करने के लिए प्रेरित करते हैं। इस भाव से देखा जाए तो प्रभु नाम अत्यंत महत्वपूर्ण है। नाम की महिमा कहीं किसी से छिपी नहीं है। जब परमात्मा की कृपा होती है तभी मानव उसके गुणों का गायन कर सकता है।

प्रभु प्रेम में निमग्न भक्त जब परमात्मा का साक्षात्कार करता है तो इसे ही प्रेम रूप भक्ति कहते हैं। प्रेम स्वतः उत्पन्न होता है। यह प्रयत्न साध्य नहीं है। कोई कहे प्रेम करो तो नहीं होता यह तो गुणों के ज्ञान से अथवा देखने से उत्पन्न होता है। जिनका स्मरण मानव बार-बार करता है उससे प्रेम हो जाता है इसलिए परमात्मा का स्मरण बार-बार करने से परमात्मा से प्रेम हो जाता है।

भक्त का व्यक्तित्व उसका सौंदर्य सुंदर वस्त्र या कृत्रिम तत्परता नहीं है, अपितु उसका व्यक्तित्व दूसरों का मंगल करने के लिए होने वाली आकुलता-व्याकुलता के ताने-बाने से बुना जाता है। भक्त की शक्ति एवं सामर्थ्य दीन दुखियों की रक्षा करना अपने क्षणभंगुर प्राणों की बलि देकर भी दूसरे प्राणियों के प्राणों की रक्षा करने के लिए होती है। इस युग में श्री गुरु तेग बहादुर जी जैसा लोकमंगल की भावना रखने वाला महान पुरुष ज्ञानी भक्त कहां मिलेगा?

भगवान (परमात्मा)

परमात्मा ने मानव को विचार शक्ति प्रदान की है इसके साथ ही एक विशेष शक्ति प्रदान की है वह है भाव शक्ति अर्थात् भक्ति भाव, प्रेम भाव, श्रद्धा भाव। जब यह संपूर्ण सृष्टि परमात्मा की बनाई हुई है, तो हमें शरीर के नाते से संबंध छोड़कर इस सृष्टि से परमात्मा के नाते संबंध मानना चाहिए। इससे देह भाव मिटता चला जाएगा। समस्त सृष्टि में परमात्मा का भाव होने से सभी के प्रति सद्भाव एवं प्रेमभाव उत्पन्न होने लगेगा। प्रेम के अतिरिक्त किसी भी अन्य साधन से परमात्मा को प्राप्त नहीं किया जा सकता। यद्यपि कृपा और करुणा से भी परमात्मा प्रकट होते हैं तथापि कृपा और करुणा प्रेम की ही कनिष्ठ शक्तियां हैं। परमात्मा केवल प्रेम से प्रकट होते हैं। इसलिए गुरु साहिब परमात्मा से प्रेम

करने के लिए कहते हैं। भक्त का संबंध एक परमात्मा से होता है अनेक से नहीं। इसलिए वह अनेक में एक को ही देखता है, इसलिए उसके भीतर जगत के विकार- राग, द्वेष उत्पन्न नहीं होते। भक्त भगवान को एक जगह नहीं प्रत्येक जगह देखता है, यह देखना ही उसका सिमरन बन जाता है और यह देखते-देखते उसे परमात्मा के अतिरिक्त कुछ अन्य दिखाई नहीं देता। ऐसे मानव के लिए गुरु साहिब कहते हैं वही मानव मुक्त है एवं उस नर में एवं परमात्मा में कोई अंतर नहीं। भक्त के मन में भक्ति का इतना भाव उमड़ता है कि उसमें उसका अहम् डूब जाता है। ज्युं ही भक्त का अहम् डूबता है तो मानव और परमात्मा के मध्य जो अज्ञान का अवरोध होता है वह समाप्त हो जाता है फिर भक्त और भगवान एक हो जाते हैं। जैसे स्वर्णकार सुवर्ण के अनेक आभूषणों को देखते हुए भी अपनी स्वर्ण बुद्धि का त्याग नहीं करता उसी तरह भक्त सृष्टि को देखते हुए भी अपनी ईश्वरीय बुद्धि का त्याग नहीं करता। उसका अंतः करण ज्ञान विज्ञान से तृप्त एवं विकार रहित हो जाता है, उसकी इंद्रियों पर विजय होती है। उसके लिए मिट्टी पत्थर और सुवर्ण समान होते हैं। वस्तुतः इसलिए भक्त का कभी पतन नहीं होता है। वह कृपानिधि परमात्मा हमारे बाहर-भीतर अनवरत रूप से निवास कर रहा है। उसका निवास ऐसे है जैसे दर्पण में प्रतिबिंब है। परमात्मा का नाम के साथ वही संबंध है जो बीज का फल के साथ संबंध है। परमात्मा का नाम प्राकृतिक वस्तु नहीं अपितु अप्राकृत वस्तु है, परमात्मा का नाम अचिंत्य एवं शक्ति संपन्न है। प्रभु नाम का स्मरण ऐसा अचल और अमर पद प्रदान करता है जिस पर समस्त संसार आश्चर्य चकित होता है। वस्तुतः प्रत्येक प्राणी में इंद्रिय चेतन की प्रबलता रहती है। जिसके फल स्वरूप वह भौतिक वस्तुओं को स्पृहणीय तथा वरेण्य मानता है। लेकिन नाम द्वारा जब अन्तश्चेतना जागृत होती है तो वह केवल परमात्मा को ही वरेण्य मानता है। फिर उसका आवागमन का वृत्त समाप्त हो जाता है। भगवान का नाम अनंत शक्तियों का भंडार है। नाम की महिमा अनंत है।

परमात्मा पर विश्वास करना चाहिए परंतु संसार पर नहीं क्योंकि संसार प्रतिक्षण बदल रहा है। यह स्वप्न की तरह स्थिर नहीं है।²³ परमात्मा को प्राप्त करने के साधनों में- श्रवण, कीर्तन, नामासक्ति, ज्ञानवृत्ति, संतवृत्ति, वैराग्यवृत्ति, प्रेमासक्ति है। परमात्मा से प्रेम करने वाले के अंतश् चक्षु जाग्रत हो जाते हैं तथा उन्हें करणीय अकरणीय का बोध हो जाता है। करणीय कर्मों में निरत रहने से सामाजिक जीवन भी सुचारु रूप से संचालित होता है। विषयों से वैराग्य होता है परमात्मा से अनुराग उत्पन्न होता है। बाह्यीय भेष से परमात्मा मोहित नहीं होते अपितु अन्तश्चेतना के जागृत होने पर परमात्मा मोहित हो जाते हैं।

शरणागति के पश्चात बुद्धिपूर्वक पाप हो ही नहीं सकते। यदि हो भी गए तो वह प्रायश्चित्त से नष्ट हो जाएंगे यदि प्रायश्चित्त न करें तो परमात्मा तत्काल दुःखानुभव करवा कर पाप मुक्त कर देते हैं। चाहे जैसा भी हो शरणागत को परमात्मा स्वीकार कर लेते हैं, जन्मान्तर के लिए शेष नहीं रहने देते। केवल इसी प्रेम के ऊपर समस्त विश्व का उदय और आनंद निर्भर है यदि यही प्रेम समस्त भूमंडल में सभी लोगों में व्यापत हो जाए तो समस्त दुख समाप्त हो जाएंगे।

निष्कर्ष

भक्ति के प्रभाव से भक्त के समस्त दुखो अवगुणो और पापों का अत्यंत अभाव हो जाता है। अंतःकरण के पवित्र होने से मानव के समस्त सहसे (संशय) समाप्त हो जाते हैं। उत्तरोत्तर परमानंद एवं परम शांति की प्राप्ति होती है। तत्व को समझ कर की गई भक्ति ही सर्वोत्तम भक्ति है। तत्व को समझ कर भक्ति करने वाला भक्त किसी भी क्षण परमात्मा को विस्मरण नहीं करता क्योंकि प्रत्येक प्राणी में परमात्मा की अतिरिक्त उसे कुछ भी दृष्टिगोचर नहीं होता। भक्ति के द्वारा स्वस्थ समाज का निर्माण होगा। संसार में चारों तरफ आनंद के अतिरिक्त कुछ नहीं होगा। भक्ति ही वह साधन है जिससे चरित्र शिघ्रातिशीघ्र पावन बनता है, अन्य

साधनों से नहीं, व्यक्ति के जीवन में चरित्र से मूल्यवान कुछ भी नहीं है। भक्ति के प्रभाव से समस्त सद्गुण एवं पवित्र विचार बिना प्रयास के ही भक्तों के जीवन में उपस्थित होकर समस्त संशयो (सहसो) का निवारण करते हैं। इसलिए परमात्मा तत्व को जानकर बिना किसी हेतु के स्वाभाविक रूप से परमात्मा की भक्ति का पालन करना चाहिए।

संदर्भ सूची

जउ सुख कउ चाहै सदा सरनि राम की लेह॥

श्री गुरु ग्रंथ साहिब, पृष्ठ- 1427.

भाई कान्ह सिंह नाभा, महान कोष, भाषा विभाग, पंजाब, पृष्ठ- 902, 2019.

कल्याण, भगवत्प्रेम अंक, पृष्ठ- 149, 2003.

निज करि देखिओ जगत्तु मै को काहू को नाहि॥

नानकु थिरु हरी भगति है तिह राखो मन माहि॥

श्री गुरु ग्रंथ साहिब, पृष्ठ- 1428

श्री गुरु तेग बहादुर (जीवन, यात्रावां अते शहादत), संपादक डॉ. दलजीत सिंह, पब्लिकेशन ब्यूरो, पंजाबी यूनिवर्सिटी पटियाला, पृष्ठ-167, 2019.

भगति बिना सहसा नह चूकै गुर इह भेदु बतावै॥

श्री गुरु ग्रंथ साहिब, पृष्ठ- 830.

जग रचना सब झूठ है जानि लेहु रे मीत॥

कहि नानक थिरु ना रहे जिउ बालू की भीति॥

वही, पृष्ठ- 1428

जगत्तु भिखारी फिरतु है सभको दाता राम॥

वही, पृष्ठ- 1428.

जगत मै झूठी देखी प्रीति॥

अपने ही सुख सिउ सभि लागे किआ दारा किआ मीत॥

वही, पृष्ठ -536.

साधो गोबिंद के गुन गावउ॥

मानस जनमु अमोलकु पाइओ बिरथा काहि गवावउ॥

वही, पृष्ठ- 219.

जो प्रानी निसि दिनि भजे रूप राम तिह जानु॥

हरि जनि हरि अंतरु नही नानक साची मानु॥

वही, पृष्ठ- 1427

नानक बिरदु राम का देखो अभै दानु तिहि दीना॥

वही, पृष्ठ- 902.

मन रे प्रभ की सरनि बिचारो॥

जिह सिमरत गनका सी उधरी ताको जसु उरधारो॥

अटल भइओ धुअ जाकै सिमरनि अरु निरभै पदु पाइआ॥

दुख हरता इह बिधि को सुआमी तै काहे बिसरइआ॥

जब ही सरनि गही किरपानिधि गज गराह ते छूटा॥
महमा नाम कहा लउ बरनउ राम कहत बंधन तिह तूटा॥
अजामलु पापी जगु जाने निमख माहि निसतारा॥
नानक कहत चेत चिंतामनि तै भी उतरहि पारा॥
वही, पृष्ठ-632.
जा कउ होत दइआलु किरपानिधि सो गोबिंद गुन गावै॥
वही, पृष्ठ- 1186.
साधो रचना राम बनाई॥

वही, पृष्ठ-219.

गुर किरपा जिह नर कउ कीनी तिह इह जुगति पछानी॥
वही, पृष्ठ- 634.
पंचाली को राज सभा मै राम नाम सुधि आई॥
ता को दूख हरिओ कारुनामै अपनी पैज बढ़ाई॥
वही, पृष्ठ- 1008.
रे मन राम सिउ करि प्रीति॥
वही, पृष्ठ- 631.
जिह घटि सिमरनु राम को सो नर मुकता जानु॥
तिहि नर हरि अंतरु नहीं नानक साची मानु॥
वही, पृष्ठ- 1428

श्री गुरु तेग बहादुर दर्शन, हरदीप सिंह, भाषा विभाग, पंजाब, पृष्ठ- 41, 1971.
अचल अमर निरभै पदु पाइओ जगत जाहि हैरानो॥
श्री गुरु ग्रंथ साहिब, पृष्ठ- 830.
जब ही सरनि साध की आइओ दुरमति सगल बिनासी॥
तब नानक चेतो चिंतामनि काटी जम की फासी॥
वही, पृष्ठ-633.
कहु नानक थिरु कछु नहीं सुपने जिउ संसारु॥
वही, पृष्ठ- 1428.

तेग बहादर सिमरीअै

डॉ. दीपशिखा

तेग बहादर सिमरीअै घर नउ निधि आवै धाइ ।।

सब थाई होइ सहाइ ।।

श्री गुरु गोबिन्द महाराज जी के ये वचन प्रमाण है कि श्री गुरु तेग बहादर जी के सिमरन अर्थात् उनकी बाणी का चिन्तन, सिमरन करने मानव की प्रत्येक अभिलाषा पूर्ण होती है, उसके त्रिविध दुःखों का नाश होता है और उसे शाश्वत सुख एवं आत्मिक शान्ति की प्राप्ति होती है। बाणी का निरन्तर सिमरन करने वाले मानव को नौ निधियाँ, रिद्धियाँ तथा सिद्धियाँ सहज ही प्राप्त हो जाती है और उसे संसार में किसी प्रकार का भय नहीं रहता क्योंकि गुरु तेग बहादर जी उसका हाथ थाम प्रतिक्षण साथ ही रहते हैं— **जे नर करहि भरोसा गुर को। नहिं डुलाइ दिढ निशचा उर को।।** केवल आवश्यकता है, गुरु स्वरूप परमेश्वर पर मक्खन शाह लुबाना आदि की तरह विश्वास और श्रद्धा रखने की।

गुरु जी के वचनों के प्रति दृढ़ आस्था रखने के कारण ही धीरमल व्यास दरिया में से श्री गुरु ग्रन्थ साहिब के पवित्र स्वरूप को प्राप्त कर पाता है। सूरज प्रकाश में वर्णित है कि जब नवम पातशाह को गुरु ग्रन्थ साहिब अपने पास रखने के लिए दिया जाता है तो वे इसे लेने से मना कर देते हैं, माता आदि द्वारा सभी के बार-बार कहने पर अंत में ग्रन्थ साहिब को दरिया में रख देते हैं तथा धीरमल के पास एक सामान्य व्यक्ति द्वारा संदेश पहुंचाते हैं कि वह श्रीगुरु ग्रन्थ साहिब को दरिया में से प्राप्त कर ले। गुरु वचन अनुसार धीरमल वहां आता है और ग्रन्थ साहिब को दरिया में से निकालने का प्रयास करता है, किन्तु कई दिनों तक उसे श्रीगुरु ग्रन्थ साहिब प्राप्त नहीं होता। तब संदेश देने वाले व्यक्ति की गुरु जी के प्रति आस्था देखकर उसके कहने पर वह गुरु के प्रति श्रद्धालु होकर, मन को बाणी करके निराभिमानी हुआ श्री गुरु नानक देव जी से लेकर नवम पातशाह तक सभी का सिमरन करता है और कहता है कि यदि कोई ऐसा काम (विपदा या मुश्किल समय) आ जाए तो सिक्ख सरल प्रयास वाली शिक्षा पर अमल क्यों नहीं करता अर्थात् गुरु साहिबान के समक्ष अरदास क्यों नहीं करता, उनके वचनों पर आस्था, विश्वास क्यों नहीं रखता—

धीरमल्ल बाणी सुनि मानी। कीनि सराहनि 'नीक बखानी।

को अस अहै, काज के परे। सुगम जतन ते सिखय न करे' ।।25।।

निरहंकार होई मन बानी। पद अरु पान पखारसि पानी।।

सरल रिदा करि होई सि खरयो। नौं सतिगुर को सिमरनि करयो।।26।।

यह कहते हुए उसने नवम गुरु साहिबान को नमस्कार किया तथा गुरु ग्रन्थ साहिब का सिमरन किया, 'सतिनाम की प्रज्वलित ज्योति हो, जहां कहीं भी याद करते हैं, हाज़िर हो जाते हो। ...बार-बार पृथ्वी पर नतमस्तक होकर गुरु जी की शरण ग्रहण की। तभी जल में प्रवेश करने वाले व्यक्ति को ग्रन्थ साहिब प्राप्त हो

गया। देखा कि जहां गुरबाणी शब्द हैं, वहां तक पानी पहुंच ही नहीं पाया। सतिगुरु ने हाथ रखकर उसकी रक्षा की है। यही है गुरु के वचनों, उनके उपदेशों, उनकी बाणी, उनके वचनों के प्रति दृढ़ आस्था, श्रद्धा और विश्वास का शुभ फल।" निश्चित ही श्री गुरु तेग बहादर जी धर्म का आधार हैं और निरन्तर परमेश्वर की भक्ति में लीन रहने वाले श्री गुरु हरिगोबिन्द सिंघ जी के पुत्र नवम पातशाह वन्दनीय हैं—

चौपई। श्री गुरु हरि गोबिंद के नंदन बंदन जोग।

तेग बहादर धरम धुर सदा रहैं ब्रिति जोग।।1।।

निस्सन्देह श्री गुरु तेग बहादर जी की वाणी ज्ञान, भक्ति और कर्म का समन्वय है और यह समन्वय गृहस्थ जीवन के त्याग द्वारा प्राप्य नहीं अपितु गृहस्थ जीवन में ही वैराग्य वृत्ति को धारण करने का संदेश है। प्यारा सिंघ पदम अनुसार, "गुरु जी की बाणी का विषय उनके पूर्व गुरुओं की अपेक्षा विलक्षण है। बाणी में न तो प्रभु महिमा या गुरु माहात्म्य पर बल दिया गया है न ही पुराने कर्मकाण्ड आदि के खण्डन की आवश्यकता समझी गई है। ... प्रतीत होता है कि परोपकारी महापुरुष किसी उच्च मिशन हेतु व्याकुल थे। इस समस्त सीधी-सरल रचना में वैराग्य, भक्ति एवं निर्भयता की ध्वनि गूंज रही है।" उनकी दृष्टि में वैराग्य का अर्थ संसार कर्तव्यों से पलायनता नहीं अपितु एक कर्मयोगी बनकर जीवन जीने का प्रतिपादन है। एक ऐसा कर्मयोगी जो मीरी-पीरी को भी धारण करते हुए अपनी सांसारिक यात्रा पूर्ण करने का हौसला रखता हो, वही गुरु जी के अनुसार सच्चा ज्ञानी, तपस्वी एवं भक्त है। गुरु जी स्वयं शस्त्रधारी होते हुए भी हर समय ईश्वर की भक्ति में लीन रहने वाले गृहस्थी थे। सर्वविदित है कि पिता गुरु हरिगोबिन्द सिंघ जी ने ही उनके तेग के सामर्थ्य एवं बल को देखकर उनका नाम तेग बहादर रखा था, परन्तु उनका पहला नाम त्यागमल भी उनके व्यक्तित्व को अनुरूप ही था अर्थात् नवम् गुरु पातशाह के व्यक्तित्व में हमें त्याग और शौर्यता दोनों का सुन्दर समन्वय मिलता है अर्थात् धर्मयोद्धा तथा गृहस्थधर्म के प्रति निष्ठावान् व्यक्तित्व—

सतिगुरु सेवनि से वडभागी। सचै सबदि जिना एक लिव लागी।

गिरह कुटुंब महि सहज समाधी। नानक नाम रते से सचे बैरागी।।

गुरु जी ने गृहस्थ आश्रम को सभी (संन्यास आदि) आश्रमों से श्रेष्ठ एवं महान् आश्रम माना है और इसके प्रति दायित्व की पालना को धर्म का अनुगमन माना है। इस सम्बन्धी वे सय्यद पीर से कहते हैं कि जो इस गृहस्थ धर्म में पूरा उतरता है अर्थात् घर-परिवार के प्रति अपने दायित्व को निष्काम भाव से निभाता है, वह अंतिम समय में सुन्दर पदवी को प्राप्त करता है और एक सच्चा गृहस्थी गंगा जल की तरह शुद्ध एवं निर्मल होता है—

'सुनहु पीर! गुरबार उचारा। 'सभि आश्रम ते ग्रिहसत उदारा।

अपर सकल कहु इह उपजंतो। पुन सहिभहूनि अलंब रहंतो।।28।।

जो ग्रिहसत ते उतरहि पूरा। अंतकाल प्रापति पद रूरा।

पुन दान का करहि शरीर। सो गिरही गंगा का नीर।।29।।

बेशक गृहस्थी के बराबर गुरु जी ने किसी को नहीं माना तथापि उन्हें इस सत्य का बोध था कि सांसारिक पदार्थों की आसक्ति के प्रति वैराग्य (निष्काम भावना) द्वारा ही जीवन क्षेत्र में एक महान् गृहस्थी तथा धर्मयोद्धा बना जा सकता है। इसलिए उनकी बाणी में जगत् के आकर्षण के प्रति नश्वरता का भाव दृढ़ता से परिलक्षित होता है। उन्हें बाणी के प्रत्येक अक्षर में, प्रत्येक पंक्ति में मानव को इस सत्य के प्रति दृढ़ किया है कि

रामु सिमरि रामु सिमरि इहै तेरै काजि है।

माइआ को संगु तिआगि प्रभ जू की सरनि लागु।।

जगत सुख मानु मिथिअ झूठो सभ साजु है।।1।। रहाउ।।

क्योंकि “उनका उद्देश्य सिक्ख (मानव) को पहले संत बनाना था, जिसमें प्रेम-भक्ति, सिमरन तथा सांस्कृतिक, धार्मिक, मानसिक एवं आत्मिक बल का संचार हो, फिर वह संत-सिपाही बने। अत्याचारी और खूंखार नहीं। इस प्रकार वह आत्मकल्याण भी करे और देश-कल्याण भी।”

उनके व्यक्तित्व में, उनके चरित्र में पूर्व गुरु साहिबान के विचारों, धर्महित की दृढ़ता एवं जनसामान्य के प्रति उनका संरक्षण भाव देखकर तत्कालीन समय में प्रत्येक व्यक्ति के हृदय में एक ही भाव पोषित हो रहा था—

जउ तउ प्रेम खेलन का चाउ।। सिरु धरि तली गली मेरी आउ।।

इतु मारगि पैरु धरीजै। सिरु दीजै कानि न कीजै।।

तेग बहादर बोलिआ, धर पईए धरम न छोडिए।।

सीस दीआ पर सी न उच्चरी।। धर्म हेत साका जिन कीआ।।

सीस दीआ पर सिररु न दीआ।।

ठीकरि फोरि दिलीसि सिरि प्रभ पुर कीया पयान।।

तेग बहादर सी क्रिआ करी न किनहूँ आन।।

गुरु जी अनुसार धर्म का अर्थ यह नहीं था कि मानव स्वयं को हिन्दू, सिक्ख, मुस्लिम कहते हुए समाज में अपना अस्तित्व कायम करें या धर्म के नाम पर विवाद उत्पन्न करें। उनकी दृष्टि में धर्म है, दूसरे के हित एवं प्राणों की रक्षा हेतु स्वयं को समर्पित करना, मन में उत्पन्न लोभ आदि विकारों के प्रति स्वयं को निर्लेप रखना और इस दुर्लभ मानव शरीर जो कि परमेश्वर का ही अंश है, मिथ्या जानना और एकमात्र प्रभु को, जो प्रत्येक प्राणी के अन्तर्मन में रहता है, जिसका प्राणी के साथ अंश-अंशी का सम्बन्ध है, को सत्य मानना—

काहे रे बन खोजन जाई
 सरब निवासी सदा अलेपा, तोहि संगि समाई ॥ रहाउ ॥
 पुहप मधि जिउ बास बसत है, मुकर माहि जैसे छाई ॥
 तैसे ही हरि बसै निरंतरि, घट ही खोजहू भाई ॥
 बाहरि भीतरि ऐके जानहू, इह गुर गिआनु बताई ॥
 तिहि नर हरि अंतरु नही नान साची मानु ॥

निश्चित ही गुरु जी की बाणी का चिन्तन, सिमरन करने से मानव की मति, बुद्धि पूर्णतः निर्मल हो जाती है और उसका चित्त बहुजन हिताय, वसुधैव कुटुम्बकम्, सर्वजन सुखाय इस भावना के प्रति दृढ़ संकल्पी हो जाता है, है—

जब ही सरनि साध की आइओ दुरमति सगल बिनासी ॥
 तब नानक चेतिओ चिंतामनि काटी जम की फासी ॥
 बाहरि भीतरि ऐको जानहु इहु गुर गिआनु बताई ॥

अर्थात् गुरु जी ने इस जगत में रहते हुए भी केवल नाम—सिमरन रूपी आध्यात्मिक जीवन जो वैराग्यभाव की नींव पर ही निर्मित हो सकता है, को सत्य और श्रेष्ठ माना और मानव को निरन्तर प्रेरित किया कि वह आध्यात्मिक स्थिरता हेतु वह अहंकार, तृष्णा, द्वेष आदि की भावना को विस्मृत करके स्वयं को अपने अंशी में लीन करे तथा उसके अंश, सम्पूर्ण प्राणियों के प्रति समदृष्टि का भाव रखे—

कहु नानक सुनि रे मना, मुकति ताहि तै जानि ॥
 हरखु सोगु जा कै नहीं, बैरी मीत समानि ॥
 सो साधु बैरागी सोई हिरदे नाम वसाए ॥
 अंतरि लाग न तामसु मूले, विचहु आपु गवाए ॥

इस प्रकार जो मानव स्वयं को और इस सृष्टि को परमेश्वर का अंश मानकर सभी के प्रति समभाव दृष्टि, सेवा भाव रखता है, सभी का हित चाहता है, उसे सभी सुखों की प्राप्ति सहज ही हो जाती है। नाम रूपी रत्न को प्राप्त करके वह इस जगत् का सबसे धनी व्यक्ति हो जाता है, उसे किसी भी पदार्थ आदि की कमी नहीं रहती।

यद्यपि हमारी प्राचीन भारतीय संस्कृति में शारीरिक तपस्या आदि द्वारा प्रत्येक वस्तु, वरदान तथा ईश्वर का सान्निध्य आदि प्राप्त किया जाता था। गुरु तेग बहादुर जी ने इस तपस्या की अपेक्षा सत्संगत की सेवा और नाम की कमाई को उत्तम बताया है। वे कहते हैं कि जिस तपस्या द्वारा ध्रुव आदि ने अनेक वरदान तो प्राप्त किए, परन्तु मुक्ति नहीं। कलियुग में ऐसा तप करना कठिन है और तप करने का समय भी नहीं है। आज तपस्या के फल से भी सो गुणा अधिक फल की प्राप्ति सेवा द्वारा हो सकती है। एक साल की तपस्या, एक दिन की गई

सेवा के समान है। अतः गुरु के दरबार, संगत की सेवा ही सर्व दुर्लभ पदार्थों की प्राप्ति का आधार है, सेवा ही सार है—

तिस ते सहस गुना फल पावै। जो सति संगति सेव कमावै।
तप की महिमा ते अधिकाई। अपर बता क्या कहै। बनाई॥३३॥
यांते जानहू सेवा सार। सेवहु संत कि गुर दरबार।
ऐसी दुलभ वसतु कुछ नांही। सेवहि संगति बहुर न पाही॥

सर्वविदित है कि “सांसारिक यात्रा हेतु धरा पर अवतरित महापुरुष, संत आदि के व्यक्तित्व का अनुमान उसके जीवन, पृष्ठभूमि, जीवन यात्रा दौरान के कर्तव्य एवं उसके दिए गए उपदेश (सिद्धान्तों एवं उनकी विचारधारा) द्वारा ही लगाया जा सकता है। गुरु तेग बहादर जी छठी नानक—जोत श्री गुरु हरिगोबिन्द साहिब के सबसे छोटे पुत्र थे किन्तु आपकी सोच एवं कर्म (कथनी—करनी) अपने दूसरों भाइयों की अपेक्षा विलक्षण और देश—काल की महान देन थी। प्रथम गुरु नानक साहिब का जीवन एवं शिक्षा आपके प्रत्यक्ष था, उस कुठाली में स्वयं को ढालने से आपकी शख्सियत अद्भुत बनी। पिता—दादा की विरासत के आधार पर आपने भारतवासियों हेतु ऐसे मार्गदर्शन करना था, जिसके प्रकाश में उनकी मानसिक एवं राष्ट्रीय गुलामी के बंधन काटे जा सकें। ... आपके जन्म पर आपके पिता गुरुदेव हरिगोबिन्द सिंह जी कहा था कि आप में उन्हें गुरु अर्जन देव जी की सूरत दिखाई देती है। उनकी भविष्यवाणी सत्य हुई और पितामह की तरह ही पौत्र भी धर्म, सत्य, स्वतन्त्रता और स्वाभिमान हेतु शहीद हो गया।”

जो भी मानव गुरु तेग बहादर जी के गुणों आदि का श्रवण करता है, सिमरन करता है, गुरु जी तत्काल हाज़िर होते हैं, दर्शन देकर सहायक बनते हैं—

सुने सु गुन श्री तेग बहादर। जरि सिमरहि तहि ततछिन हादर।
दरशन देति सहाइक बनै। इस महि नहि को संसै भनै॥३४॥

उनका यश स्वाति की बूंद की तरह है, सिक्ख के सिक्खी रूपी हृदय में जब ये मोती आ जाता है, तो वह आत्मिक आनन्द प्राप्त करता है, इस मोती का आनन्द कीमती है, बहुमूल्य है, इस बहुमूल्य आनन्द से भय, चिंता, आदि सभी का विनाश हो जाता है—

गुर जस स्वांती बूंद समान। सिख मन मुकता परहि जि आन।
मुकता अनंद अमोलक होइ। दारिद चिंता सभि दे खोइ॥३४॥

भारतीय परम्परा में जिज्ञासु शब्द केवल मानव के लिए ही चरितार्थ हुआ है क्योंकि मानव मन में सृष्टि के प्रत्येक कण, उस परमेश्वर के स्वरूप, प्रत्येक निज कर्म, धर्म तथा विद्या—अविद्या, ज्ञान—अज्ञान सम्बन्धी प्रश्न रहता

है कि इनका सत्य एवं वास्तविक स्वरूप क्या है, मानव का धर्म क्या है, उसका कर्म क्या, कौन सी विद्या सच्ची विद्या है – कउन करम बिदिआ कहु कैसी धरमु कउन फुनि करई।। इस सम्बन्धी नवम् पातशाह सजग करते हुए कहते हैं— इस जगत् में केवल परमेश्वर का नाम ही सत्य कर्म, सत्य धर्म और सच्ची विद्या है, जो मानव अहर्निश प्रभु सिमरन में लीन रहते हैं, वह प्रभु से अलग नहीं होते, प्रभु की शरण में ही सच्चा सुख और आनन्द प्राप्त होता है क्योंकि इस धरा पर सभी प्राणी, सभी धर्म, सभी कर्म उस परमेश्वर के ही हैं—

जो प्राणी निसि दिनु भजै रूप राम तिह जानु।

हरि जन हरि अंतरु नही नानक साची मानु।।

भारतीय संस्कृति अनुसार मानव के समक्ष प्रेयस् एवं श्रेयस् दो मार्ग सदैव उपस्थित रहते हैं। इनमें से सर्वकल्याणकारी मार्ग श्रेयस् का वरण करने हेतु मानव को प्रोत्साहित करना ही गुरु साहिबान का लक्ष्य रहा है। अतः मानव को अपनी बुद्धि को सदैव स्थिर रखते हुए सत्य स्वरूप परम परमेश्वर के स्वरूप का ज्ञाता होकर – **चेतना है तउ चेत लै निसि दिनि मै प्राणी।।** और सत्य-असत्य का विवेक रखते हुए जीवन क्षेत्र में कर्म में आसक्त होना चाहिए। परमेश्वर की भक्ति से ही ज्ञान, ध्यान एवं कर्म साध्य होते हैं।

“तारन सिंह लिखते हैं, “आपने गुरबाणी पर पूर्ण विचार किया। आपने निश्चय किया कि नाम-सिमरन तथा भक्ति ही कौम के हर प्रकार के कल्याण का मार्ग है। इसी द्वारा शक्ति पैदा होगी, जो बंधन काट सकती है। आपने नाम-भक्ति और विचार को केन्द्रित करना अनिवार्य समझा। गुरु हरिगोबिन्द साहिब ने भी आप को बकाला निवास की प्रेरणा इसीलिए दी थी कि आप भक्ति में दृढ़ होकर शक्ति का प्रयोग करना सीख सकें। दूसरे, मुगलों के साथ अंतिम संघर्ष करने हेतु समय की प्रतीक्षा अनिवार्य है ताकि तैयारी हो जाए, कौम जागृत हो सके, तभी मुकाबलना करना चाहिए। नाम-भक्ति को आपने दृढ़ किया साथ ही कौम (मानव) को निर्भीकता, प्राण बलिदान करने तथा त्याग हेतु प्रेरित करने के लिए आपने गुरबाणी की विचारधारा को समझने का प्रयास किया।” (और इसी विचारधारा को आधार बनाकर आपने अपनी बाणी की रचना की) श्री गुरु तेग बहादर जी सर्वज्ञाता थे, उन्होंने भविष्य को देख लिया था, जो आगे अनहोनी थी—

तेग बहादर सतिगुरु सभि ग्याता सु प्रबीन।

लखी भविष्यत बारता जिम ह्वै है सो चीनि।।।।

इसी कारण उन्होंने जनसामान्य के मन में अत्याचारी के प्रति निर्भीकता को भाव उत्पन्न करने तथा किसी दूसरे के हृदय में अपना भय उत्पन्न न करने का निषेध करते हुए कहा कि मानव का निज शक्ति, बल, सामर्थ्य पर अभिमान उसे कुमार्गी बना देता है तथा उसके व्यक्तित्व पर अत्याचारी की अमिट छाप लग जाती है। अतः मानव की प्रवृत्ति— **भै काहू कउ देत नहि, नहि भै मानत आनि।।** होनी चाहिए। गुरु जी अनुसार जीवन में सभी लक्ष्यों की सिद्धि तभी सम्भव है, जब आपका मन, आपकी बुद्धि निर्भीक है। नवम् पातशाह की बाणी मानव को

आन्तरिक रूप से इतना निर्भीक बना देती है कि वह सामाजिक समानता एवं समरसता का संवाहक और संरक्षक बन कर जीवन मूल्यों की कसौटी पर खरा उतर जाता है— कहु नानक तिह भजन ते निरभै पदु पावै॥ वे जानते थे कि जब मन में किसी प्रकार का भय नहीं होगा, तभी मानव हित एवं धर्महित स्वयं को समर्पित करने, कुर्बान करने की इच्छा पैदा होगी। आसाम के राजा को भयमुक्तक करते हुए गुरु जी कहते हैं कि गुरु की शरण में आने से चित्त में किसी प्रकार की भी चिंता न करो, हमारे वचनों के अनुसार रहो। दोनों दिशाओं में जैसे भी आपको सुखद लगे, देश में आपको किसी प्रकार का भय नहीं रहे—

कोइ न चिंता चित महिं करीअहि। हमरे बाकनि के अनुसरीअहि।

दुहि दिशि जैसे होइ सुखैन। देश बिखै सि ते तुहि भै न॥10॥

निश्चित ही हमारे अवतारी महापुरुषों, दस गुरु साहिबान, संतों आदि द्वारा एक स्वस्थ सुन्दर समाज एवं शख्सियत के निर्माण हेतु दिए गए उपदेश, सिद्धान्त एवं उनके कर्म, उनका चरित्र मानव का कल्याण करते हुए उनका संरक्षक बन कर उन्हें सच्चा मानवीय स्वरूप प्रदान करता है—

अबि अवतार आप को होवा। महां प्रताप जगत मैं जोवा।

श्री नानक ते आदिक भए। चित्र पवित्र चलित्रनि किए॥44॥

परन्तु इस स्वरूप की प्राप्ति हेतु अनिवार्य है कि मानव स्वयं का चिन्तन करे। स्वयं के चिन्तन के बिना — जन नानक बिनु आपा चीनै मिटै न भ्रम की काई॥ गुरु साहिबान की बाणी की विचारधारा को समझ ही नहीं सकता और सम्पूर्ण जीवन भ्रम में रहता है कि सब कुछ करने वाला केवल वही है, वह कर्त्ता करतार को विस्मृत करके 'मैं' की भावना को अपने साथ लिए घूमता रहता है—

मेरउ मेरउ सभै कहत है, हित सिउ बांधिओ चीत।

मैं, यह मेरा है, इस तुच्छ भावना के प्रति उदासीन रहने का संदेश देते हुए नवम् पातशाह कहते हैं, यह दृश्यमान जगत और इसके सभी पदार्थों में तेरा कुछ भी नहीं है, तू सोच—विचार करने के देख। सम्पूर्ण जगत् एवं इसके पदार्थ सभी नश्वर हैं— इन मै कुछ तेरे रे नाहनि देखो सोच बिचारी॥ यहां केवल अविनाशी परमेश्वर, उसका नाम ही तेरा अपना सच्चा मित्र, संगी—साथी है

...सभ सुख दाता रामु है दूसर नाहिन कोइ॥

कहु नानक सुनु रे मना तिह सिमरत गति होइ॥

नाम रहिओ साधू रहिओ रहिओ गुर गोबिंदु॥

किन्तु वर्तमान समय की त्रासदी है कि आज हम और हमारा समाज गुरु साहिबान द्वारा दिए उपदेशों, सिद्धान्तों को विस्मृत कर चुका है या कहीं-कहीं इनसे अभी भी अनभिज्ञ है, परिणामतः निरन्तर पदार्थवाद की ओर आसक्त रहने के कारण उसकी मति, बुद्धि, प्रवृत्ति ही भोगवादी हो रही है और मानव-मानव के बीच समरसता की अपेक्षा पारस्परिक द्वन्द्व उत्पन्न हो रहा है। ऐसी परिस्थितियों का समाधान देते हुए गुरु तेग बहादर जी कहते हैं जो मानव निज मन में उत्पन्न समस्त विकारों का त्याग कर लेता है अर्थात् सांसारिक पदार्थों के प्रति वैराग्य धारण कर लेता है, वास्तव में वही सच्चा वैरागी अर्थात् सभ्यक मानव है क्योंकि उसकी दुर्मति, सुमति हो जाती है। उनका विचार था कि—

जिहि बिखिआ सगली तजी लीओ बेख बैराग।

... जिहि माइआ ममता तजी सभ ते भइओ उदासु।।

कहु नानक सुनु रे मना तिह घटि ब्रह्म निवासु।।

निष्कर्ष रूप में नवम् पातशाह का धर्म एवं कर्तव्य बोध का संदेश, उनकी विचारधारा वैश्विक हित आधारित है, भारतीय संस्कृति का रूहानी प्रकाश है। गुरु तेग बहादर जी की बाणी का निरन्तर चिन्तन करने वाला मानव जीवन की वास्तविकता को अनुभव कर, उसमें लीन हुआ, व्यष्टि की भावना से मुक्त सभी के हित, तथा सर्वसांझीवालता (समष्टि हित) के संकल्प को व्यावहारिकता प्रदान करने हेतु आन्तरिक रूप से तैयार हो जाता है। आपकी विचारधारा मानव को **बलु हुआ बंधन छुटे सभी किछु होत उपाइ** द्वारा मुक्ति मार्ग की ओर प्रशस्त करती है, साथ ही बोध करवाती है कि गुरु साहिबान के उपदेशों का सिमरन मानव को वो बल, वो सामर्थ्य प्रदान करता है, जो **‘भै नासन, दुरमति हरन’** का आधार बनता है। परन्तु मानव को इस सत्य को सदैव स्मरण रखना चाहिए कि गुरु की शरण लेने वाले— **कहु नानक मै इही भरोसै गही आनि सरनाई।।** सौभाग्यशाली मानव पर ही गुरु की यह अमूल्य कृपा, नदरि होती है— **कहु नानक सुनु रे मना तिह नर माथै भागु।।** और जिस मानव ने गुरुबाणी की शरण ग्रहण कर ली, गुरु का सान्निध्य प्राप्त कर लिया, गुरु पातशाह के उपदेश, उनके वचनों का सिमरन कर लिया, उनकी बाणी के प्रत्येक शब्द, प्रत्येक पंक्ति के प्रकाश को अपने जीवन की दिशा बना लिया, उससे बड़ा सौभाग्यशाली कोई अन्य प्राणी हो ही नहीं सकता।

नए जीएसटी की शुरुआत – जीएसटी परिषद 2025 की अर्थव्यवस्था में भूमिका एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

कु. शुभांगी दिलीप नारेकर

सारांश

भारतीय अर्थव्यवस्था की सबसे महत्वपूर्ण और मूलभूत व्यवस्था जीएसटी मानी जाती है। 1 जुलाई 2017 में इसकी शुरुआत हुई थी। 2025 में जो हुई वह 56 वीं परिषद है। यह तीन से चार सितंबर 2025 को आयोजित की गई थी। इस परिषद में जीएसटी के करो के दर 5 प्रतिशत और 18 प्रतिशत निर्धारित किए गए। ऐसा केंद्रीय वित्त मंत्री निर्मला सीतारमण इन्होंने स्पष्ट किया है। जीएसटी के लागू होने के बाद यह पहली सबसे बड़ी सुधारना है। यह 22 सितंबर से यानी घटस्थापना से लागू हुई।

यह परिषद दो दिन की थी एक दिन में ही समाप्त की गई महत्वपूर्ण बात यह है कि राजस्व की कमी के लिए राज्यों को भरपाई देने का निर्णय नहीं लिया गया। जीएसटी दर कम होने के कारण उपभोक्ता व्यापारियों कंपनियों और सरकार को कई फायदे मिलेंगे। सामान सस्ता होगा खरीदारी बढ़ेगी, महंगाई पर नियंत्रण आएगा, टैक्स कम होगा, व्यापारियों को लाभ होगा, बिक्री बढ़ेगी, आर्थिक गतिविधियां बढ़ेगी, ज्यादा बिक्री होने से सरकार को राजस्व ज्यादा मिलेगा और निवेशक ज्यादा निवेश करेंगे। लोग ऑनलाइन व्यवहार ज्यादा करेंगे क्योंकि टैक्स कम लगेगा व्यापार और उपभोग इनमें जीएसटी पर सकारात्मक असर होगा। इससे संबंधित फायदों को इस लेख में बताया गए है।

गोषवारा

जीएसटी परिषद 2025] अर्थव्यवस्था को फायदे, जीएसटी कर दर, जीएसटी और अर्थव्यवस्था, जीएसटी की नवीनता, जीएसटी रेट में कमी, सामान सस्ता होगा, उपभोक्ता और व्यापारियों को लाभ, आर्थिक विकास, महंगाई में कमी, सरकारी राजस्व, वस्तु एवं सेवा टैक्स, टैक्स और अर्थव्यवस्था।

प्रस्तावना

जीएसटी याने गुड्स एंड सर्विस टैक्स जिसे वस्तु एवं सेवा कर भी कहा जाता है। इससे संबंधित सभा साल में तीन से चार बार जरूरत के अनुसार आयोजित की जाती है। देश के वित्त मंत्री इस परिषद के अध्यक्ष होते हैं। एवं यह बैठक उन्हीं के द्वारा तय की जाती है। सभी राज्यों एवं केंद्र शासित प्रदेशों के वित्त मंत्रियों को इसमें बुलाया जाता है। इस परिषद में जीएसटी के कर दरों नियमों और सुधारों पर चर्चा की जाती है और आवश्यक सुधार और उपाय योजनाएं की जाती है।

भारत में एक देश एक कर तत्व के लिए जीएसटी की शुरुआत 1 जुलाई 2017 को की गई। भारत में विभिन्न राज्यों में विभिन्न कर होने के कारण व्यापार करने में आसानी होनी चाहिए इसलिए जीएसटी की शुरुआत की गई। पहले केंद्र सरकार एक्साइज ड्यूटी, सर्विस टैक्स, राज्य सरकार वैट, लग्जरी टैक्स, एंटरटेनमेंट टैक्स लगते थे। यह कर अव्यवस्थित होते थे। जिन्हें एकत्रित करके एकत्रित कर प्रणाली तैयार की गई। जीएसटी से वस्तु एवं सेवाओं की कीमतें कम हुई। क्योंकि पहले राज्य और केंद्र सरकार इनका टैक्स लगाया जाता था इसमें इनपुट टैक्स क्रेडिट की सुविधा है जिससे उत्पादन के प्रत्येक स्तर पर लगाया गया कर आगे के स्तर में कम से कम किया जाता है।

इससे अवैध कर चोरी, ब्लैक मनी कम होता है। जीएसटी शुरुआत करने का मुख्य उद्देश्य कर व्यवस्था को आसान करना, महंगाई में कमी लाना और आर्थिक विकास को बढ़ाना था। जीएसटी आने के बाद इसके फायदे तो हुए लेकिन इससे टैक्सेशन कठिन होने लगा। क्योंकि केंद्र और राज्य सरकार का कर दर अलग था। व्यापारियों को नए नियम ऑनलाइन रजिस्ट्रेशन जीएसटी पोर्टल का इस्तेमाल करना कठिन लगने लगा। व्यापारी जो डिजिटल तांत्रिक साधनों का इस्तेमाल नहीं करते थे उन्हें तांत्रिक समस्या आने लगी। जीएसटी में 0 प्रतिशत 5 प्रतिशत 12 प्रतिशत 18 प्रतिशत 28 प्रतिशत ऐसे अनेक स्लैब थे। कौन से वस्तु पर कौन से दर से जीएसटी लगानी है। यह निश्चित करना व्यापारियों को असमंजस में डालता था। जीएसटी में इनपुट टैक्स क्रेडिट का इस्तेमाल करने के लिए पहले पेमेंट करना होता है। इससे वह व्यापारी जिनका व्यापार बढ़ा नहीं है उन पर आर्थिक दबाव आ सकता है। जो व्यापारी जीएसटी पोर्टल पर रजिस्ट्रेशन नहीं करते हैं या नियमों को पूरा नहीं करते हैं उनसे कर जमा करने में सरकार को अतिरिक्त उपाय करने पड़ते थे। जीएसटी से महंगाई पर अल्पकालिक परिणाम हुआ। कुछ वस्तुओं पर पहले दर कम था। जीएसटी लगने के बाद यह वस्तुएं महंगी हो गई। जीएसटी में सीजीएसटी, आईजीएसटी, एसजीएसटी जैसी संकल्पना समझ पाना कठिन होता था। जीएसटी काउंसिल 2025 में जीएसटी दरों में कुछ बदलाव किए गए। जो 22 सितंबर 2025 से लागू होंगे इनमें दैनंदिन इस्तेमाल की वस्तुओं पर 12 प्रतिशत की जगह 5 प्रतिशत कर लगाया जाएगा। 28 प्रतिशत की जगह 18 प्रतिशत कर लगाया जाएगा।

प्रगतिशील कर व्यवस्था से जिस तरह उपभोग को चालना मिलती है। उस तरह उत्पादनवृद्धि को भी मिलती है। कोई भी कर राष्ट्र की प्रगति के लिए अनुकूल होना चाहिए। फिर वो चाहे उत्पन्न कर हो या सेवा कर।

(टीम- 2025) जीएसटी 2.0 में विभिन्न बाते संभव हुई। कुल 880 वस्तुओं में से 60 प्रतिशत वस्तुओं पर कर 92 प्रतिशत दर से 5 प्रतिशत किया गया। इसमें प्रमुखतः मध्यमवर्गियों के उपभोग की वस्तुएं हैं। विभिन्न सेवाओं पर का कर 95 प्रतिशत ही है। सेवाओं का जीडीपी से प्रमाण 60 प्रतिशत है। सेवाओं का निर्यात में महत्त्व देखे तो दर ज्यादा है। सिर्फ कुछ सेवाएं 92 प्रतिशत की दर से हैं। जिस कारण अर्थव्यवस्था को 45000 हजार करोड़ रुपए के केंद्र सरकारी राजस्व में कमी आएगी ऐसा वित्त मंत्री ने कहा है कमी मादक नशीली पदार्थों पर 40 प्रतिशत जीएसटी लगने से पूर्ति की जा सकती है ऐसा उन्होंने कहा। इससे सरकारी तिजोरियों में 45 करोड़ रुपए का लाभ होगा। इस परिषद में कोई चुनाव नहीं लिया गया यह निर्णय एकमत से लिया गया।

जीएसटी 2.0 से ग्राहक और उत्पादक सभी को फायदा होगा। मध्यमवर्गियों को दैनंदिन उपभोग की वस्तुओं और उत्पादकों को कच्चे माल की वस्तुओं की कीमतों में औसत सात से आठ प्रतिशत कमी आएगी। जो नवीकरणीय ऊर्जा साधन और संबंधित चीजे हैं इनपे कर 92 प्रतिशत से 5 प्रतिशत लाया गया है। इसमें कोयले के ऊपर का कर 5 प्रतिशत से 95 प्रतिशत किया गया है। प्रतिदिन 800 रुपये नुकसानभरपाई उपकर नहीं लगाया जायेगा। इसमें प्रतियुनिट बिजली खर्च 92 पैसों से कम होगा।

जीएसटी का अर्थ

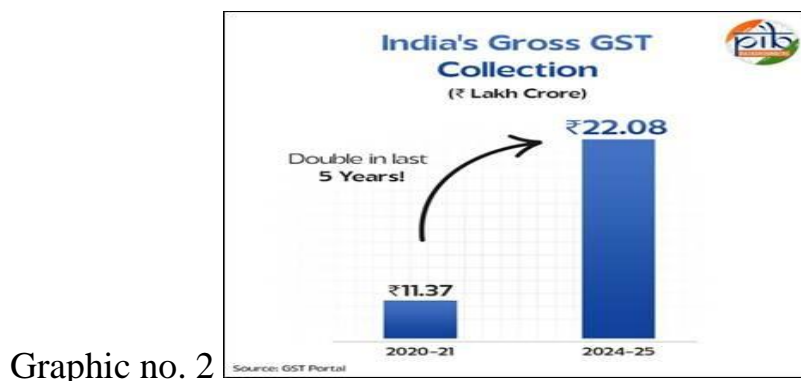
जीएसटी याने ऐसा कर जो वस्तु एवं सेवाओं को उपभोग करने वाले ग्राहकों पर लगाया जाता है जब कोई वस्तु तैयार की जाती है तो उसपे कितनी ही प्रक्रियाएं होती हैं। (उदा. कच्चे वस्तु से उत्पादन बनाना.) तब हर बार कर लगाया जाता है। जीएसटी में व्यापारियों को उनके खरीदारी पर लगाया कर सरकार की तरफ से वापस मिलता है इसे इनपुट टैक्स क्रेडिट कहा गया है। इस कारण कर का भार किसी भी वस्तु उत्पादन प्रक्रिया में बढ़ता नहीं। सिर्फ ग्राहक जिसने यह वस्तु एवं सेवा उपभोग में लाई उसको ही इस कर को देना होता है।

भारत ने ड्युअल जीएसटी प्रणाली को स्वीकार किया है। एक ही राज्य के आपूर्ति पे राज्य जीएसटी (ब्लैज) और केंद्र जीएसटी (ब्लैज) लगाई जाती है। आंतरराज्य आपूर्ति के लिए आयजीएसटी लगाई जाती है। जिसका महसुल केंद्र एवं वस्तु, सेवा जिस राज्य में उपयोग की जाती है वहा लगाया जाता है। इससे केंद्र और राज्य की स्वायत्तता बने टिकती है।

Graphic 1

(GST 2.0-Balancing Growth and Fiscal Prudence, n.d.) 1.

Graphic no. 2

(GST 2.0-Balancing Growth and Fiscal Prudence, n.d.) 2

भारत में अप्रत्यक्ष कर में किये गए बदलाव

(Premium|GST Changes : वस्तु व सेवा करात झालेले बदल आणि त्याची पार्श्वभूमी, द.क.)

1. २०००-२००४ रू भारत में एकसंध कर पद्धती की चर्चा की गई. विभिन्न समितियों की सिफारिशों के बाद संविधानिक नियोजन किया गया.
2. २०१६ रू १०१ वी संविधान दुरुस्ती से जीएसटी को वैधानिक स्वरूप मिला एवं परिषद् रचना अस्तित्व में आयी. जीएसटी की पहली परिषद 2016 में हुई थी.
3. जुलाई २०१७ रू देशभर में 1 जुलाई 2017 से जीएसटी की शुरुवात हुई. इस दिन को जीएसटी दिन मनाया जाता है. ५ प्रतिशत, १२ प्रतिशत, १८ प्रतिशत, २८ प्रतिशत ऐसे दर लगाए गए.
4. २०१८-२०२० रू इ-वे बिल और इ-चलन इनसे जीएसटी में और आसानी हुई.
5. २०२०-२०२२ रू राज्यों को केंद्र से आर्थिक भरपाई दी गई जिससे महसूली बोझ कम होने लगा.
6. २०२३-२०२४ रू जीएसटी अपीलीय प्राधिकरण की चर्चा शुरू हुई. इससे जीएसटी के दर आसान करने के कार्य को गती प्राप्त हुई.
7. सितम्बर २०२५ रू जीएसटी २.० लागू हुआ. जिसमें दो प्रमुख स्लैब और एक विशेष ४० प्रतिशत दर निश्चित किया गया.

उद्देश

- 1) नए जीएसटी रेट से सिर्फ ग्राहकों का ही फायदा होता है या इसका लाभ व्यापारियों को भी होता है, इसका अनुसंधान करना.
- 2) जीएसटी २.० से व्यापारी और लघु उद्योगकोंकी बिक्री बढ़ती है क्या और स्वदेशी वस्तुओं के उपयोग को प्रोत्साहन मिलता है क्या यह अनुसंधान करना.
- 3) वस्तुओं का उत्पादन खर्चा कम होता है क्या और वस्तुओं की कीमते कम होकर वह ग्राहकों को सस्ती दर से उपलब्ध होती है क्या यह अभ्यास करना.
- 4) जीएसटी 2.0 से विदेशी व्यापार से संबंधित कौनसे उद्योगों को फायदा होगा इसका अभ्यास करना.
- 5) जीएसटी 2.0 बाकी देशों के तुलना में फायदेमंद है क्या, इसका अभ्यास करना।

परिकल्पनाएं

- 1) जीएसटी 2.0 से विक्रेताओं का फायदा होता है.
- 2) जीएसटी 2.0 से बिक्री बढ़ती है और स्वदेशी वस्तुओं के उपयोग को प्रोत्साहन मिलता है.
- 3) जीएसटी 2.0 से उत्पादन खर्चा कम होकर वस्तुओं की कीमते सस्ती होती है.
- 4) जीएसटी 2.0 से विदेशी व्यापार के लिए महत्वपूर्ण है.

5) जीएसटी 2.0 बाकी देशों की तुलना में लाभप्रद करव्यवस्था है.

संशोधन पद्धति (research methodology)

इस शोध लेख में प्रयुक्त जानकारी द्वितीयक तथ्यों पर आधारित है। इसे मुख्यतः समाचार पत्रों, वेबसाइटों आदि से एकत्र किया गया है और उसके आधार पर निष्कर्ष निकाले गए हैं।

तथ्यों का विश्लेषण

9. जीएसटी 2.0 से विक्रेताओं का फायदा होता है.

((976) GST 2.0, n.d.) उदा.

Table no. 1

Goods	Current month	Next month
Pre. GST purchase price	1,00,000	1,00,000
GST	28,000	(18%) 18,000
Total price	1,28,000	1,18,000
Sales price	1,10,000	1,10,000
GST (New Rate) from 22 September 2025	19,800	19,800
Total sales value	1,29,800	1,29,800
Unutilized GST credit	8,200	-1800
No. of transactions	10	46
Total credit	82,000	82,800

$82,800 - 82,000 = 800$ rs. Paid from retailer to govt. for ITC (Input tax credit.)

किसी व्यापारी के पास कोई वस्तु है जो उसने पहले के जीएसटी दर से खरीदी थी. उसकी कीमत है ₹०००००० रूपए. प्रती नग. कोई भी बिक्रेता वस्तु की बिक्री उन्होंने खरीदी हुई वस्तुओं की कीमत वसूलने के लिए वस्तुओं की कीमत बढ़ाकर नहीं बेच पायेगा. वह २२ सितम्बर से नए दर से जीएसटी

लगाएगा. भले ही उसने वह वस्तु पहले के जीएसटी दर से खरीदी थी. सरकार ने इस संबंधी नियमावली बनाई है. कोई वस्तु जो २२ सितम्बर के पहले खरीदी थी. उसपर २८ प्रतिशत जीएसटी लगाई. अब वही वस्तु जो खरीदी तो पहले से है उनपर नए दर से जीएसटी लगानी है उनके सेट ऑफ का उदाहरण यहाँ दिया गया है.

किसी वस्तु की खरेदी कीमत १००००० है और बिक्री कीमत ११०००० रुपये है. खरीदारी करते हुए व्यापारी ने २२ सितम्बर के पहले उनपर २८ प्रतिशत के दर से २८००० रुपये जीएसटी सरकार को दिया. जब वह २२ सितम्बर के बाद ११०००० जो उसके वस्तु की बिक्री कीमत है उसपर १८ प्रतिशत के दर से जीएसटी लगाएगा. उसका इनपुट टैक्स क्रेडिट $28000 - 18000 = 10000$ इतना रहेगा. क्योंकि उसने ही १० वस्तुओं की बिक्री हुई है तो उसने $10000 * 10 = 100000$ का इनपुट टैक्स क्रेडिट सरकार को जमा किया है. आगे जो वो वस्तुएं बेचेगा नए दर से उनपर १८ प्रतिशत जीएसटी लगेगा और इनपर उसे जो जीएसटी देनी पड़ती थी वो पहले की जीएसटी जो उसने सरकार को पहले इनपुट टैक्स क्रेडिट के स्वरूप में बकाया की थी. उसमेंसे यह नया इनपुट टैक्स क्रेडिट सरकार कम करेगी. उदा. उसे पहले ८२०० इनपुट टैक्स क्रेडिट देना होता था. अब वह नए दर से १८०० देगा. जो ६४०० रुपये सरकार के पास शेष थे वह आगे की वस्तुओं पर लगाई जाने वाली जीएसटी के इनपुट टैक्स क्रेडिट के लिए उपयोग में लाये जायेंगे. उसने १० वस्तुओं पर पुराने दर से ८२००० जीएसटी दी. आगे जब तक वह वही वस्तुएं नए दर से बेचता है उसकी जीएसटी की इनपुट टैक्स क्रेडिट की कीमत सरकार ८२००० रुपये में से समायोजित करेगा. अगर ITC अधिक है और अभी वस्तुएं कम हैं तो इसे सरकार के पास अगले रिटर्न में कैरी फॉरवर्ड किया जा सकता है। ITC का उपयोग हमेशा उस महीने/वस्तु की बिक्री पर किया जा सकता है। ITC की राशि हमेशा “बकाया” रहती है अगर बिक्री कम पड़ती है। व्यापारी को करना यही है: बकाया ITC को अगले GST रिटर्न में इस्तेमाल करें। कोई नुकसान नहीं होता, बस ITC का उपयोग भविष्य की बिक्री में करना होगा। अगर बिक्री कम हो जाती है तो ITC बकाया रहता है और अगले महीने या आगे की बिक्री पर इस्तेमाल किया जा सकता है। GST कानून के अनुसार ITC असली वस्तु की बिक्री पर ही इस्तेमाल होता है। अगर वस्तु नहीं बेची गई, तो ITC सरकार से वापिस नहीं लिया जा सकता. लेकिन यह बकाया ITC के रूप में अगले रिटर्न में बचा रहता है। व्यापारी को करना यही है कि अगली बिक्री या अगले महीने इस ITC का उपयोग कर सरकार को GST भुगतान कम करें।

व्यापारी ने 100 टेबल खरीदी 28 प्रतिशत GST से.

बाद में GST दर घटकर 18 प्रतिशत हो गई.

Input Tax Credit ITC का उपयोग केवल उन्हीं वस्तुओं पर होगा जिन पर इसे पहले भरा गया था.

अगर बिक्री कम होती है तो बकाया ITC अगले GST रिटर्न या भविष्य की बिक्री पर इस्तेमाल किया जाएगा।

ITC को अन्य वस्तुओं पर सीधे लागू नहीं किया जा सकता।

निष्कर्ष ITC सिर्फ उसी व्यवसाय और उसी प्रकार की वस्तुओं के लिए प्रयोग किया जा सकता है और बाकी का बकाया अगले रिटर्न में बचा रहता है.

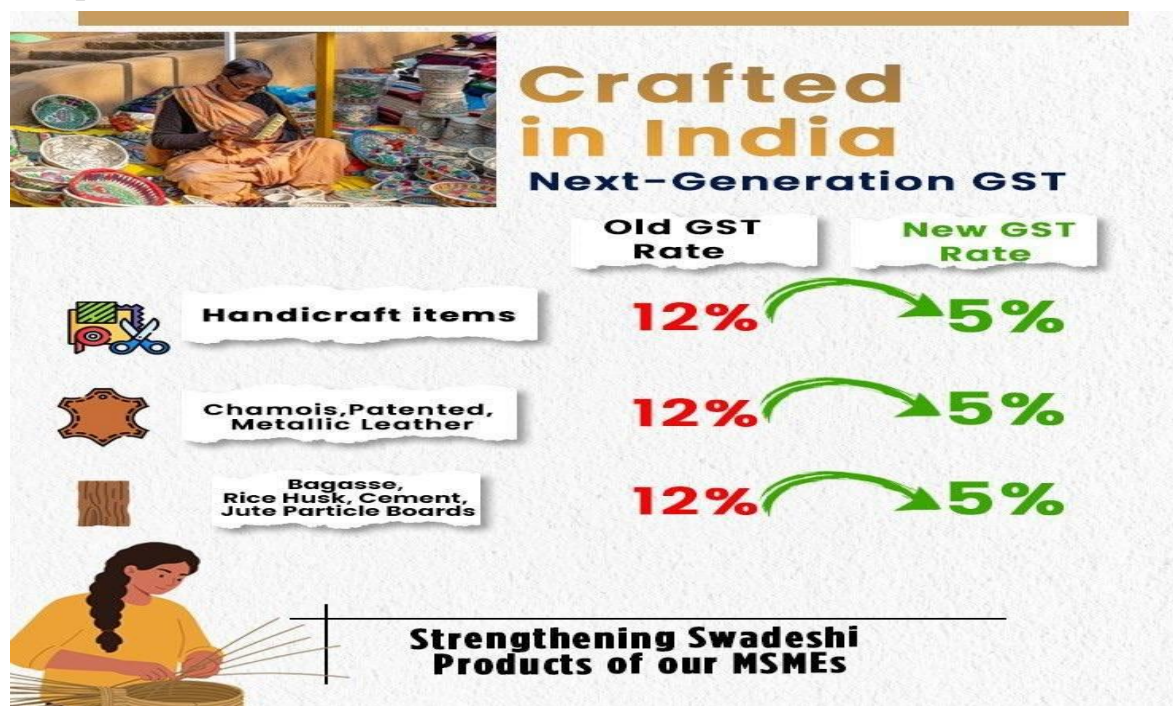
व्यापारी ने वस्तुओं की खरीदारी करते हुए दी गई जीएसटी और ग्राहकों को बेचते हुए प्राप्त हुई जीएसटी इनके बिच जो अंतर होता है उसे ही इनपुट टैक्स क्रेडिट कहते हैं. जो व्यापारियों को रिटर्न फाइल कर सरकार को देना पड़ता है. विक्रेता जिन वस्तुओं या सेवाओं की बिक्री करता है उसपर उसने खरेदी पर दिया कर आगे सेट ऑफ कर सकता है. इससे उनका खर्चा कम होगा बिक्री ज्यादा होगी और बाजार में टिकाव रहेगा. इस स्वरूप में उनका फायदा होगा.

2) जीएसटी 2.0 से बिक्री बढ़ती है और स्वदेशी वस्तुओं के उपयोग को प्रोत्साहन मिलता है.

Graphic

no.

3

(Piyush Goyal, n.d.)

Graphic

no.

4

(Piyush Goyal, n.d.)

Graphic

no.

5

(Piyush Goyal, n.d.)

((977) *GST Bachat Utsav*, n.d.) जीएसटी 2.0 से हस्तशिल्प उद्योग, हस्तकला उद्योग, कलाकृती उद्योगोंको विशेष फायदा मिलता है। इनमे तयार की जाने वाली वस्तुएं ज्यादा बेचीं जाएगी जीएसटी रेट १२ प्रतिशत से ५ प्रतिशत करने से विदेशी पर्यटक भारत की वस्तुओं की ज्यादा खरेदी करेंगे और यह वस्तुएं विदेश में ज्यादा बेचीं जाएगी इससे सूक्ष्म और लघु उद्योगों को फायदा होगा। इससे स्वदेशी वस्तुओं की बिक्री जयदा होगी। भारत आत्मनिर्भर बनेगा। भारत विकसित राष्ट्र बनेगा।

3- जीएसटी 2.0 से उत्पादन खर्चा कम होकर वस्तुओं की कीमते सस्ती होती है।

Graphic no. 6

(*GST Simplified*, n.d.)

(*Recommendations of the 56th Meeting of the GST Council Held at New Delhi, Today*, n.d.)

NEXT-GEN GST REFORM

Stationery
tax-free,
Learning
stress-free

Items	From	Now
Maps, Charts & Globes	12%	GST Free
Pencils, Sharpners, Crayons & Pastels	12%	
Exercise Books & Notebooks	12%	
Eraser	5%	

Graphic no. 7

Graphic no. 7 (No GST on Stationary, n.d.)

जीएसटी २.० से उत्पादकों को कच्चा माल सस्ता मिलता उनका उत्पादन खर्च कम होता है और वे कम खर्च में वस्तुओं का उत्पादन कर सकते हैं। शाश्वत विकास लक्ष २०३० का वैकल्प ४: गुणवत्तापूर्ण शिक्षा प्राप्त करने में यह सहायक होगा। शैक्षणिक वस्तुओं को जीएसटी से निःशुल्क रखने से भारत में शैक्षणिक प्रगति होगी।

4) जीएसटी 2.0 से विदेशी व्यापार के लिए महत्वपूर्ण है.

Graphic no. 8

(“New GST 2.0 Rules 2025,” n.d.) 8

(Exporters to Get 90% Upfront Refund Only after GST Law Change - The Economic Times, n.d.) जो लैज निर्यातकों ने अपने इनपुट सामग्री पर दिया, अब उन्हें जल्दी वापस मिलता है। इससे उनके पास ज्यादा पैसा रहता है और उत्पादन सस्ता हो जाता है। ई-इनवॉइस और स्वचालित प्रणाली से निर्यातकों को कागजी काम कम करना पड़ता है। इससे वे जल्दी और आसानी से अंतर्राष्ट्रीय आदेश संभाल सकते हैं। निर्यातित माल पर लैज 0% लगता है और पदचनज लैज तमनिदकंड्सम है। अब तमनिदक प्रक्रिया डिजिटल होने से जल्दी मिलती है। लैज और सीमाशुल्क व्यवस्था जुड़ने से सीमाशुल्क आसान हो गया। निर्यात करने में समय और पैसा बचता है। उत्पादन लागत कम हुई। उत्पाद अंतर्राष्ट्रीय बाजार में सस्ते हो गए। जल्दी तमनिदक और कम अनुपालन बोझ दृ निर्यातक ज्यादा वतकमते ले सकते हैं। इससे भारत के निर्यातक ज्यादा प्रतिस्पर्धी बनेंगे।

उदाहरण

मान लीजिए पहले उत्पाद की कीमत 105 थी (लैज कमसंल की वजह से), अब ₹100 ही रह गई।

कीमत कम → खरीदारों को पसंद → निर्यात बढ़ा।

लैज 2.0 ने निर्यातकों के लिए पैसे और समय बचाया। इससे भारत के उत्पाद अंतर्राष्ट्रीय बाजार में आसानी से बिकते हैं। इसलिए, लैज 2.0 विदेशी व्यापार के लिए बहुत महत्वपूर्ण है।

5) जीएसटी 2-व बाकी देशों की तुलना में लाभप्रद करव्यवस्था है.

Graphic no. 9

(GST 2.0, 2025)

(GST in India vs GST in Other Countries – How India Differs, n.d.)

जीएसटी 2-व भारत में अन्य देशों की तुलना में उत्पादकों और व्यवसायों के लिए अधिक लाभप्रद कर व्यवस्था है।

2018 तक संयुक्त राष्ट्र के अंतर्गत आने वाले 193 देशों में से 166 ने वैट (या जीएसटी) प्रणाली लागू कर दी थी। इस संख्या में संयुक्त राज्य अमेरिका को छोड़कर सभी आर्थिक सहयोग और विकास संगठन (OECD) सदस्य शामिल हैं जहाँ कई राज्य बिक्री कर प्रणाली का उपयोग करते हैं।

इनपुट टैक्स क्रेडिट की सुविधा

जीएसटी 2.व में रू

इनपुट पर दिया गया GST तुरंत क्रेडिट के रूप में लिया जा सकता है। इससे व्यवसाय को कच्चा माल सस्ते में उपलब्ध होता है और उत्पादन लागत कम होती है।

अन्य देशों में

कई देशों में VAT, बिक्री कर के लिए बोझिल कागजी और लंबा तमनिदक चतवबमे होता है। उदहारणरू EU VAT में तमनिदक प्रक्रिया लंबी और जटिल है। भारत में जीएसटी 2.0 से व्यवसायों के working capital जल्दी उपलब्ध होता है।

निर्यातकों के लिए लाभ

जीएसटी 2.व रू

निर्यात पर GST 0% लागू होता है।

तमनिदक जल्दी मिलता है, जिससे नकदी प्रवाह मजबूत होता है।

अन्य देशों में

कई देशों में निर्यात कर प्रोत्साहन धीमे या आंशिक होते हैं।

भारत के निर्यातक जल्दी और आसानी से विदेशी ऑर्डर संभाल सकते हैं।

ई-इनवॉइस और ऑटोमेशन

जीएसटी 2.0

ई-चालान और स्वचालित प्रणाली से अनुपालन आसान होता है।

इनपुट-आउटपुट बेमेल का स्वचालित पता होता है।

अन्य देशों में

उद्वनंस तमचवतजपदह याेमउप-नजवउंजमक तमचवतजपदह अधिक मततवत-चतवदम और समय लेने वाली होती है।

व्यवसायों की प्रशासनिक लागत कम और दक्षता अधिक होती है।

Table no. 2

पहलू (Aspect)	जीएसटी 2.0 (भारत)	अन्य देश (जैसे USA)
इनपुट टैक्स क्रेडिट (Input Tax Credit)	त्वरित, स्वचालित	धीमा, कागजी प्रक्रिया भारी
निर्यात लाभ (EU port Benefit)	0% GST + तेज रिफंड	आंशिक & धीमा रिफंड
अनुपालन (Compliance)	ई-इनवॉइस, ऑटो-म्याचिंग	मैन्युअल अर्ध-स्वचालित
व्यापार (Trade)	एकीकृत कर, एकल रिटर्न	राज्य-वार & देश-वार
लागत (Cost)	उत्पादन लागत कम	विलंब और अनुपालन के कारण अधिक

इन के आधार पर हम साबित कर सकते हैं कि जीएसटी 2.0 अन्य देशों की तुलना में भारत में व्यवसायों और निर्यातकों के लिए अधिक लाभप्रद है।

दोष / कमी

(१) जीएसटी में शुरुवात से कुछ कमियाँ हैं। जैसे जीएसटी में विभिन्न स्लैब हैं। कौनसी वस्तु एवं सेवा कौन से स्लैब में आती है इससे हमेशा ही वैधानिक एवं प्रशासकीय विवाद उत्पन्न हुए। यह नई जीएसटी २.० प्रणाली यह विवाद कुछ प्रमाण में कम करेगी।

(२) यह लेख द्वितीयक तथ्यों पर आधारित है।

(३) लघु एवं मध्यम उद्योगों को नियमों का पालन करना कठिन होता है। राज्यों के अनुसार रजिस्ट्रेशन, तीन महीनों में कर रिटर्न, ई-इन्वॉइसिंग इनके लिए स्वतंत्र साधनों की कमी के कारन व्यवसायों का अतिरिक्त खर्च का बोझ बढ़ता है।

(४) पेट्रोलियम और नशीले पदार्थ जीएसटी से बाहर होने से करव्यवस्था एकसंध नहीं रहती। इन वस्तुओं पर कर न मिलने से महसूल भी आधे स्वरूप में मिलता है।

(५) महसूल में स्थिरता होना आवश्यक है। लॉकडाउन के बाद राज्यों की आर्थिक स्थिति मजबूत नहीं थी। दीर्घकालीन महसूल स्थिरता अभी भी अनिश्चित है।

(६) इसके अलावा कुछ क्षेत्रों में 'उलट कररचना' (पदअमतजमक कनजल'जतनबजनतम) है। जहाँ इनपुट वस्तुओं पर लगाया जाने वाला कर उत्पादनों पर लगाए जाने वाले कर से ज्यादा है। उसका रिटर्न देर से मिलने से उद्योगों को समस्याएं आती हैं। [Srivastava, 2025]

(७) विवादों को हल करने के लिए जीएसटी अपीलीय प्राधिकरण जल्द शुरू करना आवश्यक है। इसके अतिरिक्त २०२५ में लागू किये गए बदलावों का नियोजन, कीमत लेबलिंग, तकनीकी एवं मार्केटिंग यह ठीक से किये गए तो ही नई कर व्यवस्था यशस्वी होगी।

भविष्य की उपयोजनाएँ

(1) विशेष ४० प्रतिशत स्लैब में कौनसी वस्तुएं आएगी। वह कब से शुरू होगी यह अनिश्चित है। इसका सरचार्ज से गणित स्पष्ट करना होगा।

(२) जीएसटी रेट काम होने से ग्राहकों के खर्चों में कमी आएगी। उदा. १२ प्रतिशत से ५ प्रतिशत दर में आये वस्तुओं की कीमत सच में कम दिखाई देती है और इतनीही मांग बढ़ती है क्या यह देखना होगा।

(३) राज्यों का महसूल यह इस प्रणाली का निर्णायक घटक है। केंद्र राज्य संबंधों में विश्वास बनाये रखना महसूल स्थैर्य निश्चित करना और जीएसटी की यंत्रणा निर्मित करना यह आगे के यश की नींव होगी।

(४) वैसे ही नियमों को आसान बनाना यह आज की जरूरत है। एकसंध फॉर्म, कम डॉक्यूमेंट, जल्द रिटर्न और तकनीकी समस्याएं दूर करना इन उपायों से करदाताओं का विश्वास कर प्रणाली पर बने रहेगा।

निष्कर्ष

जीएसटी २.० यह भारत के अप्रत्यक्ष करप्रणाली में आधुनिक एवं नवीनतम उपाययोजना मानी जाती है इस प्रणाली कररचना अधिक आसान पारदर्शक और डिजिटल होगी। लघु एवं मध्यम व्यापारियों के लिए जीएसटी आसान होगी, टैक्स की चोरी कम होगी और सरकार को ज्यादा स्थिर महसूल मिलेगा। इससे 'एक राष्ट्र – एक कर – एक बाजार' यह संकल्पना अधिक मजबूत होगी और भारत के डिजिटल अर्थव्यवस्था मजबूत होगी। ऑटोमैटिक इनवॉइस मैचिंग और इ-इनवॉइस से पारदर्शकता बढ़ी है। रिफंड प्रक्रिया आसान होने से निर्यातदारों को आसानी हुई है। कंपनियों को टैक्स क्रेडिट आसानी से मिलता है जिससे उनका आर्थिक प्रवाह ठीक रहेगा। जीएसटी से संपूर्ण देश एक ही बाजार बना। राज्यों के अंतर्गत व राज्य के बाहर व्यवहार आसान हुए। जीएसटी २.० यह सिर्फ कर प्रणाली की उपाययोजना न होते हुए भारत के अर्थव्यवस्था को अधिक एकत्रित पारदर्शक और डिजिटल बनाने का साधन है। इससे स्टार्टअप को गती मिलेगी, विदेशी निवेश को प्रोत्साहन मिलेगा और कृषि एवं ग्रामीण क्षेत्रों को लाभ होगा। कृषि उत्पादों की कीमत कम होगी। ज्यादा महसूल मिलने से शिक्षण, रोजगार, पायाभूत सुविधाएं प्राप्त होगी। जीएसटी २.० महंगाई नियंत्रण, रोजगार और आर्थिक विकास में महत्वपूर्ण होगा।

सन्दर्भ साहित्य :

1. Premium|GST Changes: वस्तु व सेवा करात झालेले बदल आणि त्याची पार्श्वभूमी. (n.d.). Retrieved September 19, 2025, from <https://www.esakal.com/study-room/upsc-gst-2-0-reforms-tax-slabs-changes-india-journey-2017-to-2025-explained-skp29>
2. टीमसकाळ डिजिटल. (2025, September 17). Premium| New Tax Slabs: नवीन GST प्रणालीमुळे फक्त उत्पादकांचाच फायदा की ग्राहकांचाही? Marathi News Esakal. <https://www.esakal.com/premium-article/how-new-gst-2-tax-rates-affect-indian-economy-ssp01>
3. (१७६) GST 2.0: विक्रेत्याचा मोठा तोटा की ग्राहकाचा फायदा? | CA Rachana Ranade - YouTube. (n.d.). Retrieved September 24, 2025, from <https://www.youtube.com/>

4. (977) *GST Bachat Utsav: More savings, more opportunities! Traders and retailers in Itanagar thank PM Modi - YouTube*. (n.d.). Retrieved September 24, 2025, from <https://www.youtube.com/>
5. *Exporters to get 90% upfront refund only after GST law change—The Economic Times*. (n.d.). Retrieved September 28, 2025, from <https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/foreign-trade/exporters-to-get-90-upfront-refund-only-after-gst-law-change/articleshow/124130024.cms>
6. *GST 2.0: Relief for Essentials, Higher Luxury Tax*. (2025, September 10). <https://tmwala.com/gst-2-0-for-the-common-man-and-the-economy/>
7. *GST 2.0-Balancing Growth and Fiscal Prudence*. (n.d.). Retrieved September 19, 2025, from <https://www.drishtiias.com/daily-updates/daily-news-editorials/gst-2-0-balancing-growth-and-fiscal-prudence>
8. *GST in India vs GST in other countries – how India differs*. (n.d.). Retrieved September 28, 2025, from https://cleartax.in/s/gst-india-and-other-countries-comparison?utm_source=chatgpt.com
9. *GST Simplified: Clearing Your Doubts Before the New Rates Kick In*. (n.d.). Retrieved September 26, 2025, from <http://www.pib.gov.in/FaqDetails.aspx?NoteId=155252>
10. Lavi, M. R. (2025, September 5). *Scope and effects of GST 2.0*. BusinessLine. <https://www.thehindubusinessline.com/opinion/scope-and-effects-of-gst-20/article70013207.ece>
11. New GST 2.0 Rules 2025. (n.d.). *Law Act*. Retrieved September 28, 2025, from <https://lawact.in/web-stories/new-gst-2-0-rules-2025/>
12. *No GST on stationary*. (n.d.). Retrieved September 26, 2025, from <http://www.pib.gov.in/InfographicsDetails.aspx?Id=2728>
13. *Piyush Goyal*. (n.d.). [Video recording]. Retrieved September 25, 2025, from <https://www.facebook.com/PiyushGoyalOfficial/posts/powering-swadeshi-vishwakarmas-with-nextgengst/1346651966832219/>
14. *Recommendations of the 56th Meeting of the GST Council held at New Delhi, today*. (n.d.). Retrieved September 26, 2025, from <https://www.pib.gov.in/www.pib.gov.in/Pressreleaseshare.aspx?PRID=2163555>
15. Srivastava, C. R. & D. K. (2025, September 16). GST 2.0—Short-term pain, possible long-term gain. *The Hindu*. <https://www.thehindu.com/opinion/lead/gst-20-short-term-pain-possible-long-term-gain/article70057932.ece>

भारत के युवाओं पर वैश्वीकरण के प्रभाव: सांस्कृतिक परिवर्तन और पहचान-निर्माण की प्रक्रियाओं का एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण

श्वेता सिंह

सारांश

अध्ययन यह देखता है कि वैश्वीकरण ने भारतीय युवाओं की संस्कृति और पहचान को कैसे प्रभावित किया है, और यह विशेष रूप से इस पर ध्यान केंद्रित करता है कि किस प्रकार यह बदलते हुए भारतीय युवाओं के शैक्षिक विकल्पों, सांस्कृतिक रीतियों, सामाजिक विश्वासों और आर्थिक लक्ष्यों को प्रभावित करता है। सोशल मीडिया और डिजिटल तकनीकों का विकास युवा पहचान बनाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहा है, जिससे आत्म-अभिव्यक्ति और अंतरराष्ट्रीय संबंधों के विकास की सुविधा हुई है। यह लेख नए व्यावसायिक अवसरों के उदय, विशेष रूप से गिग इकॉनॉमी और उद्यमिता में, पर भी प्रकाश डालता है, जिन्होंने भारतीय युवाओं को अपने करियर पथ को पुनःआविष्कृत करने में सक्षम बनाया है। वैश्वीकरण के फायदों के बावजूद, अभी भी कई बाधाएँ हैं, खासकर ग्रामीण क्षेत्रों में जहाँ तकनीक और शिक्षा तक पहुँच सीमित है। कुल मिलाकर, परिणाम यह दर्शाते हैं कि भारतीय युवा एक तेजी से बदलते सांस्कृतिक परिदृश्य में वैश्वीकरण के उत्पाद और एजेंट दोनों के रूप में एक गतिशील भूमिका निभाते हैं। यह अध्ययन इस बात में हमारी समझ को बढ़ाता है कि वैश्वीकरण भारतीय युवाओं की पहचान के विकास को कैसे प्रभावित करता है, और उनके सामाजिक परिवर्तन की क्षमता के बारे में अंतर्दृष्टि प्रदान करता है।

मुख्य शब्द: डिजिटल तकनीक, वैश्वीकरण, युवा संस्कृति, पहचान, भारत, और सांस्कृतिक परिवर्तन।

परिचय

देशों के अधिक अंतर्संबद्ध और एक-दूसरे पर निर्भर बन जाने की प्रक्रिया को वैश्वीकरण के रूप में जाना जाता है। वैश्वीकरण राजनीतिक, सांस्कृतिक और आर्थिक लेन-देन के माध्यम से आधुनिक देशों को गहराई से प्रभावित किया है (हेल्ड एंड मसग्रेव 2007)। युवा संस्कृति और पहचान निर्माण पर प्रभाव इसके सबसे प्रमुख प्रभावों में से एक है। युवा सांस्कृतिक परिवर्तन के महत्वपूर्ण चालक हैं क्योंकि वे एक सक्रिय और प्रभावग्रस्त समूह हैं जो अक्सर वैश्विक रुझानों को अपनाते हैं। वैश्वीकरण के युवा संस्कृति पर विशाल प्रभाव का मुख्य कारण इंटरनेट का विकास और तकनीकी प्रगति है। 2023 में, दुनिया भर के 15 से 24 वर्ष की आयु के 90 से अधिक युवा इंटरनेट से जुड़े थे, और उनमें से 4.8 अरब लोग सोशल मीडिया साइट्स का उपयोग करते थे। यूट्यूब, इन्स्टाग्राम और टिकटॉक अक्सर सांस्कृतिक वस्तुओं के अंतरराष्ट्रीय वितरण के मंच के रूप में उपयोग किए जाते हैं (इंटरनेशनल टेलीकम्युनिकेशन यूनियन, 2023)। ये चैनल एक समान वैश्विक युवा

संस्कृति को समर्थन देते हैं जिसमें फैशन, संगीत और जीवनशैली के रुझान तेजी से राष्ट्रीय सीमाएँ पार कर जाते हैं। परिणामस्वरूप, कई युवा एक ऐसी घटना का सामना करते हैं जिसे “सांस्कृतिक संकरण” (टमलीन्सन 1999) कहा जाता है, जो स्थानीय और वैश्विक सांस्कृतिक पहचानों का मिश्रण है। इसी समय, वैश्वीकरण के परिणामस्वरूप पहचान के निर्माण में महत्वपूर्ण परिवर्तन हुए हैं। आज के युवा को पारंपरिक मूल्यों को दुनिया भर के प्रभावों के साथ संतुलित करना पड़ता है, जो कठिन चुनौतियाँ प्रस्तुत करता है उदाहरण के लिए, मेहता और भट्टाचार्य (2021) के भारत में किए गए अध्ययन से पता चला कि 72 शहरी युवा वैश्विक उपभोक्ता संस्कृति से जुड़े थे, जबकि वे अपने सांस्कृतिक और पारिवारिक रीति-रिवाजों को भी बनाए रखते थे। विश्व भर के युवाओं के व्यापक अनुभव इस पहचान की द्वंद्वता में झलकते हैं।

सभी बातों को ध्यान में रखते हुए, वैश्वीकरण ने संस्कृतियों के बीच एक प्रवाही आदान-प्रदान को बढ़ावा दिया है, जिसका प्रभाव इस पर पड़ता है कि युवा अपने समुदायों और व्यापक विश्व के संदर्भ में स्वयं को कैसे देखते हैं। इस निबंध में इन परिवर्तनों के अनेक पहलुओं का परीक्षण किया जाएगा, साथ ही युवा संस्कृति और पहचान के लिए वैश्वीकरण द्वारा प्रस्तुत संभावनाओं और चुनौतियों पर भी विचार किया जाएगा।

सैद्धांतिक परिप्रेक्ष्य

संसारिकी और सांस्कृतिक विचारों की जांच करना आवश्यक है ताकि यह समझा जा सके कि वैश्वीकरण युवा संस्कृति और पहचान को कैसे प्रभावित करता है। सांस्कृतिक समानिकीकरण एक मुख्य परिकल्पना है जो सुझाव देती है कि वैश्वीकरण कुछ संस्कृतियों, विशेष रूप से पश्चिमी संस्कृतियों को, मिलाकर स्थानीय

संस्कृतियों पर हावी कर देता है (रॉबर्टसन, 1992)। इसके परिणामस्वरूप, सांस्कृतिक विविधता कम हो जाती है क्योंकि दुनिया भर के युवा अक्सर समान खरीदारी की आदतों, फैशन रुझानों और मनोरंजन पसंदों का अनुसरण करते हैं। उदाहरण के लिए, हॉलीवुड फिल्मों और पश्चिमी संगीत अंतरराष्ट्रीय बाजारों में हावी हैं शोध से पता चलता है कि दुनिया भर के युवाओं द्वारा उपभोग की गई मीडिया का लगभग 70: सामग्री पश्चिमी देशों में बनाई जाती है (यूनेस्को, 2020)। दूसरी ओर, सांस्कृतिक संकरता की सिद्धांत स्थानीय और वैश्विक संस्कृतियों के बीच परस्पर क्रिया को उजागर करता है, जहाँ युवा लोग पारंपरिक मूल्यों को दुनिया भर के प्रभावों के साथ मिलाकर एक मिश्रित पहचान बनाते हैं (अप्पादुरई, 1996)। इस विचार के अनुसार, वैश्वीकरण एक गतिशील अंतर्क्रिया को बढ़ावा देता है जो सांस्कृतिक प्रथाओं को बढ़ाता है न कि क्षेत्रीय परंपराओं को मिटाता है।

इसके अलावा, पहचान वार्ता सिद्धांत यह जांचता है कि लोग, विशेष रूप से युवा, वैश्विक समाज में कई सांस्कृतिक पहचानों को कैसे प्रबंधित करते हैं। चूंकि वैश्वीकरण के कारण नए सांस्कृतिक मानक उत्पन्न होते हैं, और युवा आमतौर पर अपनी पहचान को क्षेत्रीय आदतों को अंतरराष्ट्रीय रुझानों के साथ मिलाकर संशोधित करते हैं। 2019 के प्यू रिसर्च सर्वेक्षण के अनुसार, दुनिया के शहरी क्षेत्रों में 62: युवा मानते हैं कि वे एक “वैश्विक युवा

संस्कृति" से संबंधित हैं, फिर भी अपने स्थानीय पृष्ठभूमि के साथ मजबूत संबंध रखते हैं। ये विचार यह समझने के लिए एक ढांचा प्रदान करते हैं कि वैश्वीकरण के संदर्भ में युवा संस्कृति और पहचान कैसे बदल रही हैं। यह अध्ययन वैश्वीकरण के प्रभाव को समझने के लिए एक विस्तृत दृष्टिकोण प्रदान करेगा, जिसमें समरूपण (हॉमोजनीकरण) और मिश्रण (हाइब्रिडाइजेशन) दोनों ही शामिल हैं।

भारत में वैश्वीकरण और युवा संस्कृति

भारत की युवा संस्कृति पर वैश्वीकरण का गहरा प्रभाव पड़ा है, जो डिजिटल तकनीक के तेजी से विकास और अंतरराष्ट्रीय मीडिया के संपर्क के कारण है। भारतीय युवा, जिनकी संख्या 10 से 24 वर्ष की आयु वर्ग में लगभग 356 मिलियन है (उनिसेफ 2020), यह समझने के लिए एक महत्वपूर्ण समूह हैं कि वैश्विक प्रभावों के कारण स्थानीय सांस्कृतिक गतिशीलताएँ कैसे बदल रही हैं। संगीत, फैशन और जीवनशैली में वैश्विक रुझान अधिक सुलभ और भारतीय युवाओं के दैनिक जीवन में गहराई से समाहित हो रहे हैं, जो अक्सर इंटरनेट का उपयोग करते हैं, मुख्य रूप से स्मार्टफोन के माध्यम से (स्तातिस्ता 2023)। यूट्यूब, इंस्टाग्राम और टिकटॉक जैसी सोशल मीडिया साइटें भारतीय युवाओं के लिए अंतरराष्ट्रीय संस्कृति के साथ संवाद करने के लिए महत्वपूर्ण माध्यम बन गई हैं। भारतीय युवाओं को फैशन, मनोरंजन और वाणिज्य में अंतरराष्ट्रीय प्रवृत्तियों से परिचित कराकर, ये प्लेटफॉर्म उन्हें एक साझा वैश्विक संस्कृति से जुड़ने का अवसर प्रदान करते हैं। उदाहरण के लिए, विदेशी संगीतकार जैसे टेलर स्विफ्ट का भारत में बड़ा फैन बेस है, जो यह दर्शाता है कि वेस्टर्न पॉप संगीत का भारतीय युवाओं पर प्रभाव है।

वैश्वीकरण ने भारत में पूर्ण सांस्कृतिक समानता नहीं बनाई है। भारतीय युवा अक्सर एक मिश्रित पहचान बनाए रखते हैं जो स्थानीय रीति-रिवाजों और मूल्यों को दुनिया भर से आए प्रभावों के साथ जोड़ती है। बॉलीवुड की प्रमुखता, जो भारतीय सांस्कृतिक परिदृश्य पर राज करती रहती है और साथ ही विश्वव्यापी फिल्म के तत्वों को भी मिलाती है, स्पष्ट रूप से दिखाई देती है। दुनियाभर में बॉलीवुड की बढ़ती लोकप्रियता, जिसने 2022 में 2.5 बिलियन डॉलर से अधिक की आय अर्जित की (भारतीय वाणिज्य और उद्योग मंडलों का महासंघ, 2022) स्थानीय और वैश्विक सांस्कृतिक कथाओं के मिश्रण का प्रतीक है। इसके अलावा, 90: भारतीय युवाओं ने अंतरराष्ट्रीय मीडिया के साथ बातचीत के अलावा स्थानीय रीति-रिवाजों और उत्सवों में भाग लिया है, जिससे यह स्पष्ट होता है कि उनके जीवन में दिवाली और होली जैसे परंपरागत त्योहारों का महत्व अब भी कायम है (प्यूरिसर्च सेंटर, 2019)। यह दिखाता है कि वैश्वीकरण भारतीय युवा संस्कृति को किस विशिष्ट तरीके से प्रभावित कर रहा है, जिसमें अंतरराष्ट्रीय रुझानों को अपनाने और स्थानीय इतिहास को संरक्षित करने के बीच संतुलन बनाए रखा जाता है।

वैश्वीकरण और भारत के युवाओं की पहचान निर्माण

वैश्वीकरण ने युवाओं के अपने पहचान को देखने और बनाने के तरीके को महत्वपूर्ण रूप से बदल दिया है। उपभोक्ता संस्कृति, इंटरनेट प्लेटफॉर्म और अंतरराष्ट्रीय मीडिया के आने के कारण, भारतीय युवा कई सांस्कृतिक कहानियों के अधिक संपर्क में आने लगे हैं जो उनके सामाजिक और व्यक्तिगत पहचान को प्रभावित करती हैं। यह संपर्क अक्सर एक विभाजित पहचान का कारण बनता है, जहाँ युवा पारंपरिक आदर्शों और वैश्विक सांस्कृतिक तत्वों के बीच संतुलन बनाने का प्रयास करते हैं (कुमार, 2018)। पहचान पर यह चर्चा मुख्य रूप से उपभोक्ताओं के व्यवहार में देखी जाती है। शहरी क्षेत्रों में रहने वाले 68: भारतीय युवा प्रौद्योगिकी और फैशन के लिए विदेशी ब्रांड चुनते हैं जो वैश्विक उपभोक्तावाद की ओर एक रुझान को दर्शाता है। लेकिन इसका यह मतलब नहीं है कि वे अपनी पहचान को पूरी तरह से अस्वीकार कर देते हैं। 74 युवा लोग कहते हैं कि उन्हें दुनिया भर के लोगों के साथ बातचीत करते समय अपने भारतीय पृष्ठभूमि में आनंद आता है, जो उनकी सांस्कृतिक जड़ों के प्रति निरंतर मजबूत जुड़ाव को दर्शाता है। सांस्कृतिक हाइब्रिडाइजेशन की प्रक्रिया, जिसमें भारतीय युवा अपनी पहचान में स्थानीय और वैश्विक दोनों पहलुओं को एकीकृत करते हैं। पहचान निर्माण में यह विरोधाभास सोशल मीडिया प्लेटफॉर्मों के विकास से और बढ़ गया है। भारतीय युवा अपने सांस्कृतिक विशिष्टताओं को प्रदर्शित कर सकते हैं जबकि इंस्टाग्राम और टिकटोक जैसी प्लेटफॉर्मों के माध्यम से वैश्विक युवा संस्कृति में सम्मिलित होते हैं। उदाहरण के लिए, इंस्टाग्राम हैशटैग देसी कल्चर को 1.5 मिलियन से अधिक पोस्ट मिली हैं, जिसमें पारंपरिक भारतीय कपड़े और रीति-रिवाजों को अंतरराष्ट्रीय फैशन ट्रेंड्स के साथ मिलाया गया है (दातार साइट 2023), यह दर्शाता है कि कैसे युवा भारतीय जानबूझकर एक मिश्रित पहचान बना रहे हैं जो स्थानीय और वैश्विक दोनों प्रभावों को ध्यान में रखती है।

इसके अतिरिक्त, पहचान पर वैश्वीकरण का प्रभाव सभी सामाजिक-आर्थिक वर्गों में समान नहीं है। ग्रामीण किशोर आमतौर पर स्थानीय रीति-रिवाजों के साथ घनिष्ठ संबंध बनाए रखते हैं, जबकि शहरी युवा वैश्विक संस्कृति को अपनाने की अधिक प्रवृत्ति रखते हैं। फिर भी, डिजिटल मीडिया और स्मार्टफोन तक पहुंच ग्रामीण क्षेत्रों में भी बढ़ रही है। 37: ग्रामीण किशोर नियमित रूप से इंटरनेट का उपयोग करते हैं, जो पहचान निर्माण में धीरे-धीरे बदलाव ला रहा है (नीलसन, 2021)। भारत में वैश्वीकरण युवाओं में पहचान निर्माण की एक जटिल प्रक्रिया को बढ़ावा देता है, जहाँ पारंपरिक मूल्य और वैश्वीकरण के प्रभाव सह-अस्तित्व में रहते हैं और एक विशिष्ट और जटिल आत्मबोध का निर्माण करते हैं।

भारत की सांस्कृतिक विविधता बनाम समानता

वैश्वीकरण ने भारत में सांस्कृतिक विविधता और समानता के बीच जटिल बातचीत पैदा की है। एक ओर, मीडिया, जानकारी और व्यावसायिक वस्तुओं के वैश्विक आदान-प्रदान के कारण, विशेष रूप से शहरों में रहने वाले युवाओं के बीच, एक निश्चित हद तक सांस्कृतिक समानता उत्पन्न हुई है। पश्चिमी संगीत, फैशन और नेटपिलक्स और इंस्टाग्राम जैसी इंटरनेट प्लेटफॉर्मों की बढ़ती लोकप्रियता के कारण अब वैश्विक रुझान आसानी से उपलब्ध हैं। 2022 के एक सर्वेक्षण के अनुसार, 60 भारतीय शहरी युवा नियमित रूप से पश्चिमी फिल्मों और

संगीत देखते और सुनते हैं, जो अधिक समान वैश्विक संस्कृति की ओर एक प्रवृत्ति को दर्शाता है (भारतीय वाणिज्य और उद्योग मंडलों का महासंघ, 2022)। इसने क्षेत्रीय रीति-रिवाजों और सांस्कृतिक पहचानों के खोने की चिंता को जन्म दिया है, जिसे अक्सर सांस्कृतिक समानता से जोड़ा जाता है (टॉमलीसन, 1999)। इसके बावजूद, सांस्कृतिक विविधता युवा संस्कृति का एक प्रमुख अंग बनी हुई है, और वैश्वीकरण के प्रति भारत की प्रतिक्रिया बिल्कुल भी मानक नहीं है। कई भारतीय किशोर अपने क्षेत्रीय सांस्कृतिक रीति-रिवाजों को बनाए रखते हुए और उन्हें संशोधित करते हुए दुनिया भर के प्रभावों के संपर्क में रहते हैं। उदाहरण के लिए, स्थानीय फिल्म उद्योग जैसे किबॉलीवुड और हॉलीवुड के साथ-साथ, टॉलीवुड और कोलिवुड भी फल-फूल रहे हैं, ऐसी फिल्में बनाते हैं जो क्षेत्रीय भाषाओं, रीति-रिवाजों और आदर्शों का सम्मान करती हैं। वैश्वीकरण ने स्थानीय और वैश्विक संस्कृतियों के मिलन को आसान बना दिया है, जिसे “सांस्कृतिक मिश्रण” के रूप में जाना जाता है। भारतीय युवा संस्कृति के कई पहलू, जैसे फैशन, इस मिश्रण को प्रदर्शित करते हैं।

भारतीय युवाओं में सामाजिक मूल्यों और मानदंडों पर वैश्वीकरण का प्रभाव

वैश्वीकरण ने सामाजिक परिदृश्य को महत्वपूर्ण रूप से बदल दिया है। वैश्वीकरण ने युवा भारतीयों के मूल्यों और रीतियों को नए दृष्टिकोण प्रस्तुत करने के साथ-साथ स्थापित विश्वासों पर प्रश्न उठाने का भी अवसर प्रदान किया है। इंटरनेट, मीडिया और शिक्षा के माध्यम से अंतरराष्ट्रीय संस्कृतियों के बढ़ते संपर्क के परिणामस्वरूप भारतीय युवाओं के सामाजिक मुद्दों जैसे लिंग भूमिकाओं, विवाह और व्यक्तिगतता पर दृष्टिकोण में अत्यधिक परिवर्तन हुआ है (कुमार, 2020)। लिंग भूमिकाओं के दृष्टिकोण में बदलाव एक महत्वपूर्ण क्षेत्र है। महिलाओं के सशक्तिकरण और लिंग समानता पर अंतरराष्ट्रीय चर्चाओं के संपर्क में आने के कारण भारतीय युवाओं के दृष्टिकोण बदल गए हैं। एक कान्तार (2022) अध्ययन के अनुसार, 43 भारतीय किशोर अपने जीवनसाथी का चयन स्वयं करना चाहते हैं, जबकि पिछली पीढ़ियों में विवाह पारंपरिक रूप से तय किया जाता था। मुख्य मानक विवाह था। फिर भी, पारिवारिक मूल्य अत्यंत महत्वपूर्ण बने हुए हैं। इसके अलावा, पश्चिमी विचारधारा और वैश्विक मीडिया के प्रभाव के कारण, भारतीय युवाओं के बीच व्यक्तिगतता और आत्म-अभिव्यक्ति लोकप्रिय हो गई है। युट्यूब और इन्स्टाग्राम जैसी सोशल मीडिया साइटें युवाओं के लिए अपनी भावनाओं, क्षमताओं और जीवनशैली को प्रदर्शित करने का चबूतरा बन गई हैं। ये प्लेटफॉर्म अक्सर अनूठापन और स्वतंत्रता के वैश्विक आदर्शों का समर्थन करते हैं।

निष्कर्षतः, वैश्वीकरण ने निस्संदेह भारतीय युवाओं के सामाजिक विश्वासों और रीति-रिवाजों को प्रभावित किया है, जिसके परिणामस्वरूप लैंगिक समानता, व्यक्तिवाद और विवाह प्रथाओं में बदलाव बढ़ा है। फिर भी, कई स्थानों पर पारंपरिक मूल्य अभी भी मजबूत बने हुए हैं, जो स्थानीय रीति-रिवाजों और विश्वभर से आने वाले प्रभावों के बीच संतुलन को दर्शाते हैं।

वैश्वीकरण और भारतीय युवाओं की आर्थिक आकांक्षाएं

वैश्वीकरण ने भारतीय युवाओं की आर्थिक महत्वाकांक्षाओं, उनके पेशेवर उद्देश्यों, जीवन शैली की आकांक्षाओं और वित्तीय उपलब्धि के बारे में धारणाओं को बदलने पर महत्वपूर्ण प्रभाव डाला है। अंतर्राष्ट्रीय बाजारों, उन्नत प्रौद्योगिकी और शैक्षिक संसाधनों तक बेहतर पहुंच के साथ, काफी संख्या में युवा भारतीय सामाजिक-आर्थिक गतिशीलता और राजकोषीय स्वायत्तता की खोज से प्रेरित होते हैं। 1990 के दशक के दौरान भारत में जो आर्थिक उदारीकरण हुआ, उसने डिजिटल तकनीकों के उद्भव के साथ मिलकर, युवा जनसांख्यिकीय को वैश्विक अर्थव्यवस्था में भाग लेने के अवसरों की अधिकता प्रदान की है (भगवती और पनगढ़िया, 2013)। वैश्वीकरण का एक उल्लेखनीय परिणाम वैश्विक करियर पथ में बढ़ती दिलचस्पी है। विदेशों में या भारत में काम कर रहे बहुराष्ट्रीय निगमों के भीतर रोजगार के अवसरों को आगे बढ़ाने के लिए भारतीय युवाओं का रुझान बढ़ रहा है। लिंकडइन द्वारा किए गए 2021 के एक सर्वेक्षण से पता चला है कि 64% भारतीय मिलेनियल्स और जेन जेड वैश्विक निगमों के लिए काम करने या विदेशों में रोजगार की तलाश करने की आकांक्षा व्यक्त करते हैं, जो उच्च पारिश्रमिक, बेहतर कार्य-जीवन संतुलन और उन्नत तकनीकों तक पहुंच की संभावना से प्रेरित हैं। इस घटना की पुष्टि भारत की डिजिटल अर्थव्यवस्था के विस्तार से होती है, जिसके 2025 तक 60-65 मिलियन नए रोजगार के अवसर पैदा होने का अनुमान है (मैकिन्से, 2020), विशेष रूप से सूचना प्रौद्योगिकी, ई-कॉमर्स और डिजिटल मार्केटिंग जैसे क्षेत्रों में। इसके अलावा, वैश्वीकरण ने भारतीय युवाओं में उद्यमशीलता की महत्वाकांक्षाओं के उद्भव को उत्प्रेरित किया है। वैश्विक स्टार्ट-अप इकोसिस्टम, विशेष रूप से सिलिकॉन वैली जैसे क्षेत्रों में, के संपर्क में आने से कई व्यक्तियों को अपने स्वयं के उद्यम शुरू करने के लिए प्रेरित किया गया है। भारत अब विश्व स्तर पर तीसरे सबसे बड़े स्टार्ट-अप इकोसिस्टम के रूप में विकसित हो गया है।

यह उद्यमी लोकाचार विशेष रूप से प्रौद्योगिकी और फिनटेक क्षेत्रों में स्पष्ट है, जहां युवा संस्थापक नवाचार को बढ़ावा देने में महत्वपूर्ण रहे हैं, जिसका उदाहरण ओयो रूम्स, जोमैटो और पेटीएम जैसी उल्लेखनीय सफलता की कहानियों से मिलता है। इसके अलावा, वित्तीय स्वायत्तता भारतीय युवाओं के लिए एक प्रमुख आकांक्षा के रूप में उभरी है, जिसमें वैश्वीकरण से धन सृजन के नए रास्ते सामने आए हैं। यह पारंपरिक नौकरी चाहने वाले प्रतिमानों से अधिक अनुकूलनीय और स्वतंत्र आर्थिक प्रयासों में परिवर्तन का प्रतीक है, जो मुख्य रूप से गिग इकॉनमी के वैश्विक रुझानों से प्रभावित हैं। संक्षेप में, वैश्वीकरण ने भारतीय युवाओं के लिए उपलब्ध आर्थिक संभावनाओं को प्रभावी ढंग से व्यापक बना दिया है, जिसमें विभिन्न प्रकार के करियर पथ, उद्यमशीलता की संभावनाएं और वित्तीय स्वतंत्रता के रास्ते प्रस्तुत किए गए हैं। हालांकि आय में असमानता और इन अवसरों तक ग्रामीण पहुंच को सीमित करने जैसी बाधाएं अभी भी बनी हुई हैं, लेकिन यह स्पष्ट है कि वैश्वीकरण ने भारत की युवा आबादी की आर्थिक महत्वाकांक्षाओं को स्थायी रूप से प्रभावित किया है।

भारतीय युवाओं के लिए वैश्वीकरण और शिक्षा के अवसर

वैश्वीकरण की घटना ने भारत के युवाओं के लिए शिक्षा के अवसरों के स्पेक्ट्रम को स्पष्ट रूप से व्यापक बना दिया है, जिससे उन्हें अंतर्राष्ट्रीय पाठ्यक्रम, डिजिटल लर्निंग प्लेटफॉर्म और वैश्विक शैक्षणिक संस्थानों तक पहुंच

में वृद्धि हुई है। यह कायापलट भारत में विशेष रूप से प्रमुख रहा है, जो उच्च गुणवत्ता वाली शिक्षा की महत्वपूर्ण मांग को दर्शाता है, जैसा कि विभिन्न शैक्षणिक प्रतिष्ठानों में 250 मिलियन से अधिक छात्रों के नामांकन से स्पष्ट है (एमएचआरडी, 2021)। चूंकि वैश्विक प्रभाव भारत के शैक्षिक क्षेत्र में घुसपैठ कर रहे हैं, इसलिए छात्रों को अब अंतरराष्ट्रीय स्तर पर प्रतिस्पर्धी कौशल और ज्ञान के अधिग्रहण के लिए विकल्पों की एक अधिक विषम श्रृंखला के साथ प्रस्तुत किया जाता है। भारत में शैक्षिक परिदृश्य पर वैश्वीकरण का एक महत्वपूर्ण परिणाम अंतराष्ट्रीय कार्यक्रमों की बढ़ती प्रमुखता है। बड़ी संख्या में भारतीय छात्र अब अंतरराष्ट्रीय शिक्षा प्राप्त कर रहे हैं, या तो विदेश में पढ़ाई कर रहे हैं या वैश्विक पाठ्यक्रम जैसे अंतराष्ट्रीय स्नातक (आईबी) या कैम्ब्रिज अंतराष्ट्रीय कार्यक्रमों में दाखिला ले रहे हैं। 2022 में, 700,000 से अधिक भारतीय छात्र विदेश में पढ़ाई में लगे हुए थे, जिसमें संयुक्त राज्य अमेरिका, यूनाइटेड किंगडम और कनाडा सबसे पसंदीदा स्थलों (एमएचआरडी, 2022) के रूप में उभर रहे थे।

अंतराष्ट्रीय डिग्री के लिए आकांक्षा वैश्विक शिक्षा के कथित लाभों से प्रेरित होती है, जिसमें रोजगार की संभावनाओं में वृद्धि, विविध संस्कृतियों में विसर्जन, और अत्याधुनिक प्रौद्योगिकी और अनुसंधान सुविधाओं तक पहुंच शामिल है। पारंपरिक शिक्षा को बढ़ावा देते हुए, ऑनलाइन लर्निंग प्लेटफॉर्म ने भारतीय युवाओं के बीच काफी वृद्धि का अनुभव किया है। ऑनलाइन सीखने की प्रक्रिया कारण भारतीय छात्रों को विशेष कौशल हासिल करने की क्षमता में मदद की है, खासकर डेटा साइंस, आर्टिफिशियल इंटेलिजेंस और डिजिटल मार्केटिंग जैसे क्षेत्रों में, जिनकी घरेलू और अंतरराष्ट्रीय स्तर पर मांग बढ़ रही है। इसके अलावा, शिक्षा के क्षेत्र में वैश्विक सहयोग ने भारतीय युवाओं के लिए उपलब्ध अवसरों को भी बढ़ाया है। कई भारतीय संस्थानों ने संयुक्त डिग्री, छात्र विनिमय पहल और सहयोगात्मक अनुसंधान प्रयासों की पेशकश करने के लिए विदेशी विश्वविद्यालयों के साथ साझेदारी की है। उदाहरण के लिए, आईटी दिल्ली और आईएम बैंगलोर जैसे संस्थानों ने शिक्षा की गुणवत्ता बढ़ाने और छात्रों को अंतराष्ट्रीय अनुभव प्रदान करने के लिए वैश्विक विश्वविद्यालयों के साथ सहयोग स्थापित किया है (क्यू एसवर्ल्ड यूनिवर्सिटी रैंकिंग, 2023)। इन प्रगति के बावजूद, चुनौतियां बनी रहती हैं, खासकर ग्रामीण क्षेत्रों में जहां गुणवत्तापूर्ण शिक्षा और डिजिटल बुनियादी ढांचे तक पहुंच बाधित रहती है। शहरी इलाकों में 50: के विपरीत, केवल 15 ग्रामीण छात्रों के पास डिजिटल लर्निंग प्लेटफॉर्म तक पहुंच है (नीलसन, 2021)। फिर भी, वैश्वीकरण ने भारतीय युवाओं के लिए शिक्षा के अवसरों को बदलने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है, जिससे स्थानीय और वैश्विक शिक्षा प्रणालियों के बीच के विभाजन को दूर करने में मदद मिली है।

वैश्वीकरण और भारत में युवा सक्रियता पर प्रभाव

वैश्वीकरण ने भारत के भीतर युवा सक्रियता को उत्प्रेरित करने, युवा पीढ़ी को स्थानीय और वैश्विक दोनों आयामों में सामाजिक, राजनीतिक और पर्यावरणीय मुद्दों से जुड़ने के लिए सशक्त बनाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। वैश्विक संचार प्रौद्योगिकियों, सोशल मीडिया, और अंतराष्ट्रीय विचारधाराओं के अभिसरण ने भारतीय युवाओं को अभूतपूर्व प्रभावकारिता के साथ परिवर्तनकारी परिवर्तन के लिए संगठित होने और समर्थन करने में सक्षम बनाया

है। इस घटना का एक उल्लेखनीय पहलू यह है कि सक्रियता के साधन के रूप में सोशल मीडिया प्लेटफॉर्मों का उदय हुआ है। इन्स्टाग्राम, और फेसबुक जैसे प्लेटफॉर्म भारतीय युवाओं के लिए अपने दृष्टिकोण को स्पष्ट करने, विरोध प्रदर्शन आयोजित करने और जानकारी प्रसारित करने के लिए आवश्यक क्षेत्रों के रूप में विकसित हो गए हैं। उदाहरण के लिए, कृषि कानून के संबंध में 2020 के किसानों के विरोध प्रदर्शनों को सोशल मीडिया द्वारा व्यापक रूप से लामबंद किया गया, जिसमें रु फारमर प्रोटेस्ट जैसे हैशटैग ने वैश्विक प्रमुखता हासिल की।

वैश्वीकरण ने भारतीय युवाओं को जलवायु परिवर्तन की वकालत, लैंगिक समानता और मानव अधिकारों से संबंधित विश्वव्यापी आंदोलनों से अवगत कराया है। उभरते हुए कार्यकर्ता ग्रेटा थनबर्ग और मलाला यूसुफजई जैसी अंतरराष्ट्रीय हस्तियों से तेजी से प्रेरित हो रहे हैं, जिसके परिणामस्वरूप समान मुद्दों के लिए समर्पित स्थानीय समूहों की स्थापना हो रही है। उदाहरण के लिए, "फ्राइडेज फॉर फ्यूचर" आंदोलन ने भारत में गति पकड़ी है, जिसमें युवाओं ने पर्यावरण संबंधी चिंताओं पर सरकारी कार्रवाई की मांग करने के लिए प्रमुख शहरी केंद्रों में जलवायु हमले किए हैं (नीलसन, 2022)। इसके अतिरिक्त, शैक्षिक संस्थान सक्रियता के केन्द्रों में बदल गए हैं, जो छात्रों को समानता, सामाजिक न्याय और नीति सुधार के मुद्दों पर बातचीत में भाग लेने के लिए प्रेरित करते हैं। अकादमिक संस्थान और कॉलेज पूरे भारत में विभिन्न मुद्दों पर जन जागरूकता बढ़ाने के उद्देश्य से फोरम, कार्यशालाएँ और अभियान आयोजित करते हैं। इस प्रवृत्ति को राष्ट्रीय युवा नीति 2014 द्वारा और भी बढ़ावा दिया गया है, जो युवाओं को निर्णय लेने की प्रक्रियाओं में सक्रिय रूप से भाग लेने के लिए प्रोत्साहित करती है। वैश्वीकरण ने भारतीय युवाओं की सक्रियता पर बड़ा प्रभाव डाला है, उन्हें खुद को व्यक्त करने के नए माध्यम, अंतरराष्ट्रीय आंदोलनों से परिचय, और शैक्षिक संस्थानों का समर्थन प्रदान किया है। जैसे-जैसे युवा भारतीय सक्रियता में अधिक शामिल हो रहे हैं, वे न केवल क्षेत्रीय समस्याओं को सुलझा रहे हैं, बल्कि महत्वपूर्ण सामाजिक मुद्दों पर अंतरराष्ट्रीय बातचीत में भी योगदान दे रहे हैं।

निष्कर्ष

भारतीय युवाओं के सांस्कृतिक प्रतिमानों और पहचान निर्माण पर वैश्वीकरण के प्रभाव जटिल हैं, जिसमें सांस्कृतिक प्रथाओं, सामाजिक मूल्यों, आर्थिक महत्वाकांक्षाओं और शैक्षिक संभावनाओं में परिवर्तन शामिल हैं। चूंकि भारत में युवा व्यक्ति वैश्विक प्रभावों से भरे परिवेश को पार करते हैं, इसलिए वे न केवल बाहरी सांस्कृतिक तत्वों के निष्क्रिय प्राप्तकर्ता के रूप में कार्य करते हैं, बल्कि अपनी पहचान के निर्माण में सक्रिय एजेंट के रूप में भी कार्य करते हैं। वैश्विक और स्वदेशी घटकों के समामेलन ने एक विशिष्ट संकर संस्कृति को जन्म दिया है, जो विविधता की पूजा करती है और साथ ही साथ आधुनिकता को भी अपनाती है। अंतरराष्ट्रीय मीडिया और जीवन शैली के संपर्क में आने से पारंपरिक सामाजिक मानदंडों में बदलाव आया है, खासकर लैंगिक गतिशीलता और पारिवारिक ढांचे के संबंध में। यह प्रगति लैंगिक समानता की बढ़ती स्वीकार्यता और व्यक्तिगत निर्णयों में व्यक्तिगत स्वायत्तता पर बढ़ते फोकस के रूप में प्रकट होती है। इसके साथ ही, वैश्वीकरण ने उद्यमशीलता की आकांक्षाओं को उत्प्रेरित किया है, जिसकी परिणति एक समृद्ध स्टार्ट-अप इकोसिस्टम और एक विस्तारित विशाल अर्थव्यवस्था के

रूप में हुई है, जो युवाओं को वित्तीय आत्मनिर्भरता की दिशा में वैकल्पिक अवसर प्रदान करती है। इसके अलावा, शैक्षिक परिदृश्य में महत्वपूर्ण परिवर्तन आया है, जो अंतर्राष्ट्रीय पाठ्यक्रम और डिजिटल लर्निंग प्लेटफॉर्म तक पहुंच प्रदान करता है, जो युवा व्यक्तियों को प्रतिस्पर्धी वैश्विक संदर्भ में उत्कृष्टता प्राप्त करने के लिए आवश्यक कौशल से लैस करते हैं। हालांकि काफी चुनौतियां बनी हुई हैं— जैसे कि शिक्षा और प्रौद्योगिकी तक पहुंच में असमानताएं, खासकर ग्रामीण इलाकों में— वैश्वीकरण ने निश्चित रूप से सीखने और विकास के नए अवसरों की शुरुआत की है। अंततः, जब भारतीय युवा वैश्विक प्रभावों को अपनाने और उन्हें आत्मसात करने में लगे रहते हैं, तो वे एक गतिशील शक्ति के रूप में उभरने के लिए तैयार हैं, जो स्थानीय और वैश्विक दोनों समुदायों के लिए महत्वपूर्ण योगदान करने में सक्षम है। उनकी पहचान के भीतर परंपरा और आधुनिकता के बीच का अंतर न केवल उनके व्यक्तिगत जीवन को प्रभावित करेगा, बल्कि आने वाले वर्षों में भारत के सांस्कृतिक परिदृश्य को फिर से परिभाषित करेगा।

सन्दर्भ सूची:

- अधिकारी, एस., एवं कौर, आर. (2020). ग्लोबलाइजेशन एंड इट्स इम्पैक्ट ऑन यूथ आइडेंटिटी इन इंडिया: अ रिव्यू ऑफ लिटरेचर. जर्नल ऑफ सोशल इश्यूज 76(3), 495-515.
- भगवती, जे., एवं पनगारिया, अ. (2013). इंडियाज इकनॉमिक रिफॉर्म: व्हाट इट इज एंड व्हाट इट शुड बी. हार्परकोलिन्स.
- भट्टाचार्य, स. (2014). द चेन्जिंग लैंडस्केप ऑफ इंडियन यूथ कल्चर इन द ग्लोबल एरा. कॉन्टेम्परी साउथ एशिया, 22(4), 339-355.
- चौधरी, र., एवं चांग, एल. (2021). ग्लोबलाइजेशन एंड इट्स इन्प्लुएंस ऑन द हायर एजुकेशन लैंडस्केप इन इंडिया. इंटरनेशनल जर्नल ऑफ एजुकेशनल मैनेजमेंट, 35(1), 120-134.
- कोर्सेरा. (2022). 2022 ग्लोबल स्किल्स रिपोर्ट: डेटा साइंस, आईटी एंड बिजनेस स्किल्स आर द मोस्ट इन डिमांड इन इंडिया. कोर्सेरा.
- डेटा रिपोर्टल. (2023). डिजिटल 2023: इंडिया. डेटा रिपोर्टल.
- देसाई, वी. (2015). कल्चरल ग्लोबलाइजेशन एंड इट्स इम्पैक्ट ऑन इंडियन यूथ. कल्चरल स्टडीज रिव्यू, 21(1), 71-87.
- वाणिज्य एवं उद्योग संवर्धन विभाग (डीपीईईटी). (2022). नेशनल स्टार्ट-अप पॉलिसी: 2022. मिनिस्ट्री ऑफ कॉमर्स एंड इंडस्ट्री, गवर्नमेंट ऑफ इंडिया.
- फिक्की. (2022). मीडिया एंड एंटरटेनमेंट रिपोर्ट 2022.
- केपीएमजी. (2022). फ्रीलांसिंग इन इंडिया: ए स्टडी ऑन द गिग इकनॉमी.

- कुमार, एस. (2020). चेंजिंग सोशल नॉर्म्स एंड यूथ आइडेंटिटी इन इंडिया. जर्नल ऑफ यूथ स्टडीज, 23(5), 681-698.
- शिक्षा मंत्रालय (एमएचआरडी). (2021). ऑल इंडिया सर्वे ऑन हायर एजुकेशन: 2020-21.
- शिक्षा मंत्रालय (एमएचआरडी). (2022). स्टैटिस्टिक्स ऑन इंडियन स्टूडेंट्स स्टडीइंग अब्रॉड.
- मैककिंजी एंड कंपनी. (2020). द फ्यूचर ऑफ वर्क इन इंडिया: द पोस्ट-कोविड-19 रिकवरी.
- नील्सन. (2021). द डिजिटल डिवाइड: ब्रिजिंग द गैप बिटवीन अर्बन एंड रूरल इंडिया.
- प्यू रिसर्च सेंटर. (2021). द ग्लोबल डिवाइड ऑन होमोसेक्सुअलिटी पर्सिस्ट्स.
- क्यूएस वर्ल्ड यूनिवर्सिटी रैंकिंग्स. (2023). वर्ल्ड यूनिवर्सिटी रैंकिंग्स 2023.
- शर्मा, र. (2018). द इम्पलुएंस ऑफ ग्लोबलाइजेशन ऑन यूथ कल्चर इन अर्बन इंडिया. एशियन जर्नल ऑफ कम्युनिकेशन, 28(6), 578-594.
- टॉमलिनसन, जे. (1999). ग्लोबलाइजेशन एंड कल्चर. यूनिवर्सिटी ऑफ शिकागो प्रेस.

Guru Tegh Bahadur Ji: From Bani to Sacrifice

Dr. Vinod Kumar
Dr. Gurmeet Singh

This paper examines the martyrdom of Guru Tegh Bahadur Ji, the ninth Sikh Guru, positioning it as a pivotal event in the history of religious freedom against the backdrop of Emperor Aurangzeb's oppressive policy of forced conversion and religious intolerance in the seventeenth century. The analysis traces the historical sequence of events, beginning with the persecution of the Kashmiri Pandits, and the Guru's subsequent decision to offer his life, an act that historians like Dr. Ganda Singh and Dr. J.S. Grewal classify as an unparalleled, universal sacrifice for human rights and freedom of conscience. Furthermore, the essay explores how this supreme act aligns profoundly with the Guru's own philosophical teachings (*Bani*), which are rooted in the principles of fearlessness (*Nirbhai*), detachment, and living with unwavering moral resolve (*Sirar*). Ultimately, this study asserts that Guru Tegh Bahadur Ji's martyrdom is not merely a historical footnote but an immortal saga that laid the foundation for the transformation of the Sikh community and continues to serve as a beacon for standing against tyranny.

Introduction

Aurangzeb was an orthodox Sunni Muslim whose main objective was to make India 'Dar-ul-Islam' (The Land of Islam). He seized the throne of Delhi by killing his father and brothers and adopted strict religious policies. He encouraged the recruitment of only Muslims in the army, administration, and trade. It was made mandatory for everyone, from landlords and village headmen (*Numberdars*) to petty officers and traders, to convert to Islam. Individuals belonging to the Hindu religion were subjected to double taxation, temples were demolished, scriptures were burned, and schools (*Pathshalas*) were banned. In Mathura, the Krishna Temple, and in Kashi, the Kashi Vishwanath Temple, were torn down and replaced by mosques. It was natural for an atmosphere of fear and turmoil to arise in the country due to this wave of religious intolerance.

Aurangzeb captured the throne of Delhi after fighting a War of Succession with his brothers following his father Shah Jahan's illness. He imprisoned his father Shah Jahan in the Agra Fort, where he remained captive until his death (1666 AD). He had his eldest brother and the heir apparent to the Mughal throne, Dara Shikoh, killed in Delhi after obtaining a religious decree (*fatwa*) that he was 'going against the laws of Islam'. Similarly, his younger brother was also deceitfully imprisoned and killed. After imprisoning and killing all his family members, he adopted the title of 'Alamgir' and ruled for 50 years. He then implemented strict religious policies:

Taxes and Restrictions on Hindus: He re-imposed the Jizya tax on all non-Muslims, which Akbar had abolished. Additionally, a tax was imposed on Hindu pilgrimages. The celebration of Hindu festivals like Holi and Diwali was also banned. Except for the Rajputs, all other Hindus were prohibited from riding in palanquins, on elephants, or on fine horses, or from carrying weapons.

Discrimination in Government Jobs: He encouraged the recruitment of only Muslims in the army and administration. Hindus were removed from high government posts and replaced by Muslims. Non-Muslims, including landlords, officers, and traders, were forced to convert to Islam.

Demolition of Temples and Ban on Education: In 1669 AD, Aurangzeb ordered the governors of all provinces to destroy the schools and temples of the infidels and completely eradicate their religious teachings. The famous Kashi Vishwanath Temple in Varanasi and the Keshav Dev (Krishna) Temple in Mathura were demolished. Hindu religious scriptures were burned, and *Pathshalas* (schools) were banned.

In 1671, Saif Khan, the Governor of Kashmir, was replaced by Sher Afghan, who was ordered: "Bring everyone to Islam, if not by money, land, or love, then by the sword." When the final order, convert or be killed, was issued, the situation became uncontrollable. Every day, over a *Swa Man* (more than 40 kg) of *Janaeu* (sacred threads) were taken off. At the peak of this religious crisis, the Kashmiri Pandits requested a respite of six months, "Give us time so we can find a way to protect our faith."

Pandit Kripa Ram, a descendant of Brahm Das, a contemporary of Guru Nanak, came to Anandpur Sahib with 16 other Pandits. They narrated their suffering to Guru Tegh Bahadur Ji. At this time, the nine-year-old Bal Gobind Rai asked, "Father, how can they be protected?" The Guru replied, "If a great man offers his head, then this religion can be saved." Bal Gobind Rai said, "Then who is a greater great man than you?" The Guru was pleased and told the Pandits, "Send a message to Aurangzeb that if he converts Guru Tegh Bahadur to Islam, we will all follow."

Upon receiving the message, Aurangzeb ordered the Guru to be summoned to Delhi. The Guru knew that there was no turning back. He proceeded towards Delhi via Kiratpur, Saifabad (later renamed Bahadurgarh), Patiala, Samana, etc. He was brought from Agra to Delhi, where he was imprisoned along with Bhai Mati Das, Bhai Sati Das, and Bhai Dayala Ji.

Bhai Mati Das was asked to convert to Islam or perform a miracle. When he refused, he was sawn alive in Chandni Chowk. The recitation of *Japji Sahib* continued from his lips, the divine melody echoed even from his split body. Bhai Dayala Ji was martyred by being seated in a cauldron of boiling water. He continued to chant "Waheguru" even in the boiling water. Bhai Sati Das was wrapped in cotton and burned alive, but his resolve remained unwavering.

Aurangzeb asked for the last time, "[a]ccept Islam or show a miracle." The Guru replied, "[p]ropagating religion is one thing, but forcibly changing someone's religion is tyranny." On November 11, 1675, the Guru was ordered to lower his head after taking a bath and reciting *Japji Sahib* under a banyan tree in Chandni Chowk. The executioner, Jalaluddin, swung the sword, and the head of the "Shield of India" was separated from his body.

Guru Tegh Bahadur Ji's Martyrdom: References from the *Dasam Granth*

Sri Guru Gobind Singh Ji presents the account of his father's great sacrifice in the fifth chapter of the *Bachitar Natak* (part of the *Dasam Granth*) in these words:

1. "ਤਿਲਕ ਜੰਝੂ ਰਾਖਾ ਪ੍ਰਭ ਤਾਕਾ॥ ਕੀਨੇ ਬਡੇ ਕਲੂ ਮਹਿ ਸਾਕਾ॥" (Guru Tegh Bahadur Ji protected the *Tilak* (forehead mark) and *Janaeu* (sacred thread). He performed this great feat/*saka* in the Kali Yuga.)

Guru Sahib gave this martyrdom not for a Sikh symbol, but for the specific symbols of the Hindu faith, the *Tilak* and *Janaeu*. This shows that his sacrifice was for universal equality and the protection of human rights. The implication is that every individual should have the freedom to practice their religion according to their will, and no ruler should forcibly convert people.

2. “ਸੀਸੁ ਦੀਯਾ ਪਰੁ ਸਿਰਰੁ ਨ ਦੀਆ॥” Prior to this statement, Guru Gobind Singh Ji writes: “ਸਾਧਨਿ ਹੇਤਿ ਇਤੀ ਜਿਨਿ ਕਰੀ॥ ਸੀਸੁ ਦੀਯਾ ਪਰੁ ਸੀ ਨ ਉਚਰੀ॥” (He made this sacrifice for the sake of the saintly/innocent. He gave his head but did not utter a cry of ‘Sih’/pain.) “ਧਰਮ ਹੇਤਿ ਸਾਕਾ ਜਿਨਿ ਕੀਆ॥ ਸੀਸੁ ਦੀਯਾ ਪਰੁ ਸਿਰਰੁ ਨ ਦੀਆ॥” (He made this sacrifice for the sake of *Dharam*. He gave his head but did not abandon his principle, steadfastness, or resolve (*Sirar/Sidk*.) In simple words, the Guru sacrificed his head/life but did not relinquish his principles, faith, and resolve/steadfastness. This statement highlights the Guru’s unwavering fearlessness and commitment. Even though his accompanying Sikhs, Bhai Mati Das, Bhai Sati Das, and Bhai Dayala Ji, were subjected to horrific torture, the Guru clearly refused to bow before the tyranny or accept Islam.

Following these statements, Guru Gobind Singh Ji describes the impact of Guru Tegh Bahadur Ji’s great sacrifice:

“ਠੀਕਰਿ ਫੇਰਿ ਦਿਲੀਸਿ ਸਿਰਿ ਪ੍ਰਭ ਪੁਰਿ ਕੀਯਾ ਪਯਾਨ॥ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸੀ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰੀ ਨ ਕਿਨਹੂੰ ਆਨ॥” (Breaking the earthen vessel on the head of the Emperor of Delhi, challenging his rule, he departed to the abode of God. No one else performed an act like Tegh Bahadur.)

“ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਕੇ ਚਲਤ ਭਯੋ ਜਗਤ ਕੇ ਸੇਕ॥ ਹੈ ਹੈ ਹੈ ਸਭ ਜਗ ਭਯੋ ਜੈ ਜੈ ਜੈ ਸੁਰ ਲੇਕ॥” (With the departure of Guru Tegh Bahadur, grief swept the world; the world cried ‘Hāe Hāe,’ but in the heavens, there was a chorus of ‘Jay Jay Jay’.)

These references from the *Dasam Granth* clarify that Guru Tegh Bahadur Ji’s martyrdom was not merely a historical event, but a unique principle of sacrifice for the freedom of religion. It was a symbol of maintaining one’s principle (*Sirar*) and steadfastness instead of submitting to a tyrannical ruler.

Historians’ Understanding of Guru Tegh Bahadur Sahib Ji’s Martyrdom

Dr. Ganda Singh is considered a pioneer and authoritative scholar of Sikh history. His prominent book on Guru Tegh Bahadur Ji’s martyrdom, *The Martyrdom of Guru Tegh Bahadur*, is available. In this research-based book, Dr. Ganda Singh analyses the events based on Contemporary Persian Sources and Sikh sources, dispelling myths related to the Guru’s martyrdom. He clearly states that the main reasons for the Guru’s martyrdom were Aurangzeb’s religious intolerance and his desire to crush the Sikh movement as an independent and growing power (Singh, *Martyrdom* 14-25). He emphasizes that the Guru made his sacrifice for human rights and religious freedom.

Dr. J.S. Grewal, a renowned historian, has acknowledged the significant work of Dr. Ganda Singh in his books, especially concerning the lives and history of the Sikh Gurus (Grewal, *Recent Debates* 78). Referring to Dr. Grewal’s books like *Guru Gobind Singh: A Biographical Study* or *Sikh History, Historiography and Recent Debates*, Dr. Grewal accepts Dr. Ganda Singh’s authoritative contribution

to the research of Sikh history in the context of Guru Tegh Bahadur Ji's martyrdom. He cites Dr. Ganda Singh to authenticate the critical sources, such as *Guru Kian Sakhian* and Mughal archival references, used to establish the correct reasons for the Guru's martyrdom.

Dr. Grewal views Guru Tegh Bahadur Ji's martyrdom as a significant turning point in the Sikh-Mughal conflict (Grewal, *Sikhs* 68). He quotes Dr. Ganda Singh to confirm how this martyrdom laid the foundation for the transformation of the Sikh community into a Saint-Soldier, which was later led by Guru Gobind Singh Ji with the creation of the Khalsa. Both historians, Dr. Grewal and Dr. Ganda Singh, agree that Guru Tegh Bahadur Ji's martyrdom was an unparalleled and universal sacrifice for the freedom of religion and conscience, which subsequently changed the direction of Sikh history.

The Message of Guru Tegh Bahadur Ji's *Bani* (Hymns)

The most important central theme of the Guru's *Bani* is fearlessness. This ideology inspires a person to live a life free from the fear of any tyrannical power or death. According to Gurmat (the Guru's teaching), a life of fearlessness is the *Mool Mantra* (fundamental tenet) of Sikhism, which leads a person to a true spiritual life by freeing them from all kinds of fear. This fearlessness is not just physical bravery but unwavering mental resolve, where one neither fears anyone nor causes fear to anyone. Gurmat teaches that all fear arises from Maya (material illusion), death, slander, and ignorance, but when the mind is absorbed in the Almighty, all fears cease. To live a fearless life means to stand for truth, to raise one's voice against injustice, and to remain steadfast in the face of tyranny. The message of Gurmat is that when the light of the *Naam* (Name of God) awakens in the mind, even death is not frightening, because true life is immortal. Therefore, fearlessness is not an external weapon, but inner self-confidence and complete trust in the Almighty.

“ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ, ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ॥ ਕਹਨੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨ, ਗਿਆਨੀ ਤਾਹਿ ਬਖਾਨਿ॥” (One who does not frighten anyone, and who is not afraid of anyone else, says Nanak, listen, mind: call him spiritually wise) (*Sri Guru Granth Sahib Ji* 1427).

In his *Bani*, the Guru has described the existence of the world as unstable and perishable. The purpose of this is not to discourage a person but to free them from worldly attachments (*Moh-Maya*) and help them recognize the ultimate reality. According to Gurmat, the transitoriness of the world is an eternal truth that makes a person aware of the deception of *Maya*. This world is like a dream, in which happiness and sorrow, wealth, youth, and relationships are all unstable, like a water bubble or a passing shadow. A person gets trapped by accepting these as true, but Gurmat teaches that all this is perishable and nothing will accompany them in the end. It is only by understanding this transitoriness that detachment (*Vairag*) arises, which frees the mind from hopes and desires. The main message of Gurmat is to view the world as a play, not to get trapped in it, but to connect with the True Name. This Name alone is eternal and grants freedom from the cycle of birth and death. Therefore, Gurmat does not reject the world but does not accept it as true, it suggests viewing it as a means to move towards the Almighty.

“ਜੈਸੇ ਜਲ ਤੇ ਬੁਦਬੁਦਾ ਉਪਜੈ ਬਿਨਸੈ ਨੀਤ ॥ ਜਗ ਰਚਨਾ ਤੈਸੇ ਰਚੀ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਮੀਤ ॥੨੫॥” (As the bubbles in the water well up and disappear again, so is the universe created; says Nanak, listen, O my friend! ||25||) (*Sri Guru Granth Sahib Ji* 1427).

“ਜਿਉ ਸੁਪਨਾ ਅਰੁ ਪੇਖਨਾ ਐਸੇ ਜਗ ਕਉ ਜਾਨਿ ॥ ਇਨ ਮੈ ਕਛੁ ਸਾਚੇ ਨਹੀ ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਭਗਵਾਨ ॥੨੩॥” (Like a dream and a show, so is this world, you must know. None of this is true, O Nanak! Without God. ||23||) (*Sri Guru Granth Sahib Ji* 1427).

If the world is perishable, how can a person find freedom from this bondage? The Guru answers this by emphasizing meditation (*Simran*) and liberation (*Mukti*). The Guru repeatedly warns a person that the fundamental purpose of life is devotion to the Almighty. According to Gurmat, *Prabhu Simran* (meditation on the Lord) is the only direct and true path to liberation, which frees a person from the bonds of Maya and merges them into the Almighty. Simran means to concentrate the mind and connect it with the Timeless Being. Gurmat teaches that the whole worldly drama arises from being trapped in Maya and forgetting, but when the mind is immersed in Simran, ego, greed, and anger all end. Simran purifies the mind, awakens knowledge, and the light of the *Naam* manifests within. This is the path of spiritual practice, no pilgrimages, no fasts, no rituals; just chant the Name, serve, and dwell in truth. Mukti means freedom from the cycle of birth and death, where the individual soul merges with the Supreme Soul. The message of Gurmat is clear, do Simran, focus the mind, live in service and devotion, and liberation will follow naturally.

“ਗਰਬੁ ਕਰਤੁ ਹੈ ਦੇਹ ਕੇ ਬਿਨਸੈ ਛਿਨ ਮੈ ਮੀਤ ॥ ਜਿਹਿ ਪ੍ਰਾਨੀ ਹਰਿ ਜਸੁ ਕਹਿਓ ਨਾਨਕ ਤਿਹਿ ਜਗੁ ਜੀਤਿ ॥੪੨॥” (You are so proud of your body; it shall perish in an instant, my friend. That mortal who chants the Praises of the Lord, O Nanak! Conquers the world. ||42||) (*Sri Guru Granth Sahib Ji* 1428).

According to Gurmat, equanimity (*Samdrishti*) and detachment (*Nirlepata*) are two inseparable principles of life that free the mind from the duality of the world and settle it in true peace. *Samdrishti* means to look upon happiness and sorrow, profit and loss, victory and defeat, respect and slander all the same. This is the state of mind where no event can shake it because everything is seen as happening within the Will (*Raza*) of the Almighty. Gurmat teaches that when the mind is settled in Samdrishti, attachment and aversion end, and the source of peace flows within. *Nirlepata* (detachment) means to live in the world yet not be stained by Maya. Just as the lotus remains in water but does not get wet, similarly, a Gursikh lives in the world but is not trapped in its attachment. The Guru's Bani teaches a person to look upon pleasure and pain, honor and dishonor, friend and enemy with the same eye. This is called 'Samdrishti' or 'Nirlepata'.

“ਸੁਖੁ ਦੁਖੁ ਜਿਹ ਪਰਸੈ ਨਹੀ ਲੇਭੁ ਮੋਹੁ ਅਭਿਮਾਨੁ ॥ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਸੇ ਮੂਰਤਿ ਭਗਵਾਨ ॥੧੩॥” (One who is not touched by pleasure or pain, greed, emotional attachment and egotistical pride - says Nanak, listen, mind: he is the very image of God) (*Sri Guru Granth Sahib Ji* 1427).

A unique aspect of the Guru's Bani is that he directly addresses the human crisis, such as “*Kaho Nanak sun re Mana . . .*” (Says Nanak, listen, O mind . . .) or “*Kaho Nanak nar bavre . . .*” (Says

Nanak, O crazy man . . .). The Guru awakens the terrified, mentally distressed, and disconnected person of that time. He reminds them that despite knowing everything, they are running after Maya and wasting their precious human life. The core idea is that humanity's greatest enemy is not external, but its own fickle mind, which suffers by falling under the control of vices. The Guru preaches the message of *Naam Simran* to put this mind on the right path.

The philosophy of Guru Tegh Bahadur Ji's Bani is that of a *Karma Yogi*, an optimist, and a revolutionary. It not only shows the path to spiritual liberation but also teaches a person how to live a life of fearlessness, contentment, and truth while remaining in the world.

The Contemporary Significance of the Martyrdom

Guru Tegh Bahadur Ji's martyrdom is the highest example of religious freedom. He showed that the protection of truth does not require a sword, but steadfastness and unwavering resolve. In the present time, when the world is being divided on the basis of religion, caste, or language, the Guru's message becomes even more relevant, "Standing for truth is the greatest religion." Guru Tegh Bahadur Ji's martyrdom is a golden chapter in the history of humanity. He taught us that the protection of faith is not the responsibility of one religion, but of all humanity. His Bani, martyrdom, and spiritual vision will always continue to inspire us.

Works Cited

Grewal, J. S. *Recent Debates in Sikh Studies: An Assessment*. Manohar Publishers, 2011.

---. *The Sikhs of the Punjab*. Rev. ed., Cambridge UP, 1998. The New Cambridge History of India, vol. 2, pt. 3.

Singh, Ganda. *History of the Sikh Gurus Retold (Vol. 2: 1606–1708)*. Atlantic Publishers, 2001.

---. *The Martyrdom of Guru Tegh Bahadur*. SGPC, 1972.

Sri Dasam Granth Sahib Ji. Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee (SGPC), 2008.

Sri Guru Granth Sahib Ji. Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee (SGPC), 2006.

Reassessing Democratic Ideology of Guru Tegh Bahadur Ji

Dr.Raminderjeet kaur

The renowned Greek philosopher Aristotle classified different forms of government, a task he is said to have completed after examining nearly 158 constitutions. According to him, any constitution that could possibly be framed must fall within these classifications; none can exist outside them. He analyzed the entire spectrum of political arrangements under three main categories. The first form of government, in which authority is vested in a single individual, is termed monarchy. The second form is one in which power is exercised by a small group of wealthy and noble individuals, known as aristocracy. The third form is the system in which power rests with the common people, which we refer to as a republic or democracy.

Conceptually, from Aristotle's perspective, democracy is a system in which every individual feels that they are an integral part of governance. This implies that ordinary citizens must be granted the right to participate in lawmaking, in the execution of those laws, and in approving the judicial policies formulated for them. They must also possess the complete right to know that everything is being conducted in an organized and transparent manner. According to Aristotle, when all decision-making authority operates in accordance with the will of the people, such a system can rightly be described as a democratic polity.

Generally, we hear that a state which is *of the people, by the people, and for the people* is called a democracy. When examined deeply, this is not merely a definition but actually represents three very important concepts. According to this view, if the structure of society ensures that everyone receives representation, then it becomes "of the people"—meaning no group should remain marginalized. It becomes "by the people" when governance operates impartially and transparently according to the will of the people (as seen in India, where the framework for free and fair elections was established idealistically initially). It becomes "for the people" when any government that comes to power adopts an agenda of good governance, so that the voters feel that the work being done is genuinely for their welfare. In addition to this, democracy must necessarily include liberty, equality, rights, justice, and other essential principles.

Now, this describes the *ideal* situation- such governance in which all these principles are not merely written on paper, but are actually reflected in the everyday interactions of society, proving that these values are truly being practiced. Another very important point in democratic tradition is that dissent, meaning the right to disagree (which is a form of freedom), must hold a significant place. If a democratic system respects dissent and does not suppress it (where dissent means tolerance toward others, openness to dialogue, and the ability to accept or endure different opinions), Then such a democracy can be considered successful. If all these essential conditions of democracy are not being fulfilled, and a strong voice is raised to protect it, then even that raised voice can be called a strength and beauty of democracy.

This is because the person who raises such a voice often has to face many risks and dangers.

Thus, any place where fear, intimidating, enforcement, or oppression exists cannot truly be called a people's rule or a democracy.

Through this paper, the effort is to examine the current situation by keeping the ideal form of democracy in view, and to explore guidance for its restoration from Gurmat point of view.

In this regard, let us briefly look toward history. Particularly in Sikh history, the idea of *people's rule*-Lok Raj, was regarded as a fundamental right of every human being. The understanding of this right was given to humanity by the Guru Sahibān, who themselves faced great dangers during their lifetimes to uphold it. The Sikh community has been taught to remain spiritually elevated (*chardi kalā*) and to step forward for the welfare of all (*sarbat da bhala*), to never tolerate fear or injustice, and to walk on the path shown by the House of Guru Nanak which is the path of truthfulness.

Although the central tone of Guru Nanak Dev Ji's philosophy is undoubtedly spiritual, besides the socio-political concerns prevalent in society were never ignored. The strength of any nation or community rests on the health of its society. Therefore, it is necessary to eliminate all forms of superstition, inferiority, and ignorance from social life. For this, it is not enough to merely establish theoretical principles; these principles must be translated into practice and carried to the level of the common people. According to Guru Nanak Dev Ji, spiritual life is of no value if it cannot, in the form of righteous actions and a liberal worldview, remove hatred, conflict, exploitation, and oppression. The Guru addressed and responded to both physical and mental forms of enslavement, whether imposed on someone or silently endured by them. In his view, any ideology that does not allow a person to truly feel the suffering of another is meaningless. Good conduct arises only when a person's actions are genuinely righteous and their thinking is morally pure, and this ethical behavior forms the foundation of a strong and upright national character. Such virtuous living frees individuals from fear and from the limitations that bind them. Guru Nanak Sahib emphasized that life is a constant struggle, and when one is confronted with injustice, it becomes necessary and morally appropriate to stand firm and respond with equal courage.

ਜੇ ਸਕਤਾ ਸਕਤੇ ਕਉ ਮਾਰੇ ਤਾ ਮਨਿ ਰੇਸੁ ਨਾ ਹੋਈ।

ਸਕਤਾ ਸੀਹੁ ਮਾਰੈ ਪੈ ਵਗੈ ਖਸਮੈ ਸਾ ਪੁਰਸਾਈ

But during his time, the society around Guru Nanak was heavily burdened by a politics deeply afflicted with *ego and tyranny*. Under this oppressive weight, conditions had become so devastating that injustice was occurring in every sphere of life. Those who held political power were committing every possible excess, and hardly anyone had the courage to speak out. Witnessing these circumstances, Guru Sahib stirred the conscience of humanity and proclaimed:

ਜੇ ਜੀਵੈ ਪਤਿ ਲਬੀ ਜਾਇ ਸਭੁ ਹਰਾਮੁ ਜੇਤਾ ਕਿਛੁ ਖਾਇ।

Guru Nanak Sahib shook the political system of his time with a loud and fearless voice, pointing out the corruption that had taken root in governance, how even kings had become like dogs over the people's heads and questioned how the welfare of the common people could be ensured under such conditions. In Gurmat, there was full awareness that the soul of any nation or community could flourish only in an atmosphere of spiritual freedom and constructive spiritual consciousness. During Guru Nanak Sahib's time the idea of freedom had virtually no presence among the common people. Weakness, despair, and divisions had pushed society toward a sense of inferiority, to the extent that people were ready to accept the stench and decay of slavery as a normal part of life. Under such circumstances, there was no means of protection for society. According to prevailing ideology, the ruling class was presented as God's representative on earth, and in reality, the entire society suffered under the dominance of this ruling elite.

Bhai Gurdas Ji, in his *Varan*, describes this situation as a fog of ignorance prevailing before the advent of Guru Nanak Sahib. The lifting of this fog and the rising of the sun symbolically represent the arrival of Guru Nanak, bringing clarity, awareness, and the promise of spiritual and social renewal.

ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਮਿਟੀ ਧੁੰਧੁ ਜਗਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਆ।।

By entrusting the Guruship on the basis of merit rather than birth or political influence, Guru Nanak Sahib emphasized that spiritual and social leadership must be guided by qualities of righteousness, wisdom, and service to humanity. This principle marked a significant departure from the hereditary and often corrupt systems of governance prevalent at the time, reinforcing the idea that true authority is earned through moral integrity and dedication to the welfare of all. Through this act, Guru Nanak dev ji also demonstrated a crucial aspect of democratic ethics within the Sikh tradition: leadership should empower the community rather than dominate it. By choosing a successor based on virtue, he ensured that the path of spiritual and social upliftment continued without falling prey to power struggles or factionalism. Pointing toward this new awakening, Muhammad Iqbal, in his writings, presented Guru Sahib as the *Mard-e-Kamil* (the Perfect Man). Through this portrayal, a spark of freedom was ignited in the oppressed social mindset, and among the people living under the shadow of fear, a strong desire arose to lift their heads and live with dignity. When Babur invaded the land of Hindustan, no one else had the courage to tell him that he had come carrying the chain of sin. Yet Guru Sahib fearlessly declared to him that he had unleashed tyranny as a Mughal invader. The history of this land stands witness that this was the first political voice of resistance raised here.

When Guru Nanak passed on the Guruship to Bhai Lehna ji, as we know, in the rest of the world succession to authority often led to political conflict. But here, Guru Sahib entrusted his position to his disciple purely on the basis of virtue and merit.

In essence, Guru Nanak's approach to leadership and societal reform embodies the principles of a people-centered polity, where governance-spiritual or temporal, is oriented toward the welfare, empowerment, and moral growth of the community.

ਨਾਨਕ ਰਾਜੁ ਚਲਾਇਆ ਸਚੁ ਕੋਟੁ ਸਤਾਈ ਨੀਵੈ।

ਲਹਣੇ ਧਰਿਓਨੁ ਛਤੁ ਸਿਰਿ ਕਰਿ ਸਿਫਤੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪੀਵੈ।

Guru Sahib showed the pinnacle of spiritual sovereignty by renouncing the slavery of worldly kingship. This was a realm of the Timeless Being (Akal Purakh), where truth alone held authority, and all temporal powers appeared subordinate in its presence.

ਸੇ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਸਾਹਾ ਪਾਤਿਸਾਹਿਬੁ ਨਾਨਕ ਰਹਣੁ ਰਜਾਈ।

In this Realm of truthfulness, the voice of truth, whether it came from Bengal in the form of *Jai Dev* or had been revealed by Baba Farid 300 years earlier, was never suppressed. On one hand, the term "Parmatma" was used, and on the other, there was no confusion or conflict regarding the name "Allah". The spiritual knowledge of even so-called Shudra was not denied; instead, all were honored equally and called devotee bhagats.

All the ten Guru Sahiban systematically established congregations (*sangat*) and instilled in them a lesson of fearlessness, advocating : "ਪਰਵਾਰ ਨਾਹੀ ਕਿਸੈ ਕੇਰੀ ਬਾਝੁ ਸਚੇ ਨਾਹ" They also laid the foundation that: "ਜਿਨ ਨਿਰਭਉ ਜਿਨ ਹਰਿ ਨਿਰਭਉ ਧਿਆਇਆ ਜੀ ਤਿਨੁ ਕਾ ਭਉ ਸਭੁ ਗਵਾਸੀ" The Gurus even encouraged their Sikhs not to

fear death even, fostering a state of mind in which, without the Timeless Being (Akal Purakh), there was no room for any worldly fear. Along with this, they necessarily emphasized:

ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ ਸਿਰੁ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ

ਇਤੁ ਮਾਰਗਿ ਪੈਰੁ ਧਰੀਜੈ ਸਿਰੁ ਦੀਜੈ ਕਾਣਿ ਨ ਕੀਜੈ॥

And as we all know from history, to follow this path, the fifth Guru accepted martyrdom, and the sixth Guru, standing fearlessly against oppression in the realm of true spirituality, which encompasses all human concerns, raised his voice to protect those very concerns. He wielded the sword of Miri to uphold political authority when necessary.

On one hand, the political strategist seized power through force, acting like Aurangzeb, while the sovereignty of the House of Nanak openly refused to cooperate with such tyrannical regimes (as seen during the seventh and eighth Guruships). In the arrogance of political authority, the rulers sought to subjugate and suppress non-Muslim communities, but Guru Tegh Bahadur Sahib emerged as a leader of freedom, independence, and people's rights.

According to the Gurus, one who is oppressed is a coward while one who oppresses is a tyrant. The true human being, they teach, is the one who...

ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ॥

The purpose of the Gurus was to cultivate a human being who is fearless outwardly and completely free from inner mental slavery also, slavery in the form of sorrow and joy, pride and humiliation, praise and criticism, wealth and poverty. This represents a state of ultimate truth (Sachkhand), the ideal of which the ninth Guru established through his martyrdom. Even in childhood, the acts of compassion and service for the welfare of all performed by the Guru reflected this ideal: whether it was giving his precious clothing to cover the body of a poor person, or lovingly receiving a disciple who came seeking guidance, these actions manifested his spiritual personality.

We generally remember the ninth Guru as a symbol of detachment and renunciation, but when, at the age of fourteen, he took part in battles, the sentiment expressed was: “ਰਣ ਛੇਡਿ ਆਤ ਇਹ ਸੂਰ ਧਰਮ ਨਾਹਿ” Through this, he was demonstrating the purpose of the House of Guru Nanak. Guru Tegh Bahadur Sahib was such a fearless and spiritually elevated warrior, whose mission was to strengthen humanity against the oppressive conditions of his time. According to the Guru, strength is a spiritual state. Merely being physically robust or well-built is not enough; true strength lies in the spiritual courage, bravery, power, and self-control that arise from inner spiritual force. These are the true marks of a powerful person, through whose effort no task is impossible.

ਬਲ ਹੋਆ ਬੰਧਨ ਛੁਟੇ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਹੋਤੁ ਉਪਾਇ॥

According to the Guru, when a person possesses spiritual strength, it not only enhances but also stabilizes physical, mental, and intellectual power. For this reason, Guru Tegh Bahadur Sahib emphasized devotion (*bhakti*), so that the oppressed and subjugated people of society could cultivate inner spiritual strength. It is the courage born of spiritual strength that can transform the destiny of a nation or community. To achieve freedom from any form of subjugation, one must struggle, endure devastation, and face loss of life and property and spiritual strength is essential to bear all of this. Preparing humanity for sacrifice, even to the extent of giving one's life, is no ordinary task.

For this purpose, Guru Tegh Bahadur Sahib conveyed throughout his teachings the message of rising above attachment to material wealth and worldly desires (*maya-moh*). His message was that to

break the chains of subjugation, one must cultivate complete detachment (nirlep), which requires renunciation (vairag), so that a person can be ready to offer body, mind, and wealth in service and sacrifice. By offering his own life as an example, Guru Tegh Bahadur Sahib ji prepared the masses for this ultimate sacrifice. As an embodiment of renunciation, Guruji showed humanity the path of sacrifice and supreme freedom.

In the House of Guru Nanak, truth alone prevails. There is no place for falsehood or deceit, whether in personal spirituality, social conduct, or political affairs. According to Gurmat, regardless of a person's religious beliefs, if they lack compassion, contentment, honesty, and truthfulness, no faith can be accepted in the House of the Almighty. Policies and actions founded on these virtues enable humanity to reach its true purpose. Through the continuous efforts of the Gurus, a well-organized, resolute, fearless, and impartial democratic society emerged in the form of the Khalsa. This society not only resisted the increasing tyranny and oppression but also preserved the shared values of coexistence among India's diverse religions and sects. Moreover, these efforts institutionalized the entire philosophical framework for humanity in the form of the Guru Granth Sahib.

When establishing the Khalsa, the Gurus created traditions and structures to prevent individuals from becoming arrogant due to power, status, or personal qualities. They even applied these principles to themselves, ensuring that they too were accountable within the democratic framework. By following the path laid out by the Gurus, the Panth eliminated the practice of making arbitrary decisions for personal or selfish purposes, and anticipated the potential anti-human or anti-public consequences of any action, thereby establishing the tradition of doing Gurmata.(a consent under teachings of Gurmati)

Importantly, Gurmata could only be made by representatives chosen by the Guru Panth, not by any single individual or external group. Thus, under the guidance of the Guru, democratic practices became essential for the Sikh community. These practices were designed to be highly effective and invaluable in moments of crisis or difficult decisions, ensuring both the protection and empowerment of the people. This democratic method and style can be seen playing a decisive and memorable role in the history of the Sikh community, society, culture, and the Khalsa.

Every Guru sahib, in their respective era and sphere of action, contributed to solidifying democratic traditions and, both ideologically and practically, played a historical role in building the tower of democratic enlightenment. Among them, Guru Tegh Bahadur Sahib stands as a unique example.

Historians have regarded Guru Sahib's life and martyrdom as exceptional, because he did not act solely to defend the freedom of any particular community, but rather to initiate the struggle for religious freedom for all oppressed humanity. This reflects the greatness of the House of Guru Nanak, where subjugation of truth and righteousness is never accepted, regardless of the cost, even martyrdom. Opposition to all forms of oppression has been a hallmark of the followers of Guru Nanak. The Babar Bani of Guru Nanak clearly proves that no tyranny will be tolerated, and there is no hesitation in raising a strong voice against injustice. Examples include: Guru Angad Dev Ji boldly responding to Humayun, Guru Arjan Dev Ji refusing to bow to imperial pressure even under torture, and Guru Hargobind Sahib confronting the imposed battles of the Lahore regime, demonstrating the policy of not yielding to tyranny and punishing oppressors.

After the martyrdom of the ninth Guru, the tenth Guru sahib carried out deeds so extraordinary that thoughts of decline within the community could not even arise. By establishing the Khalsa Panth,

the Gurus institutionalized permanent opposition to oppression and the protection of public welfare through the creation of “Akal Purakh Ki Fauj” (the army of the Timeless Being). Shortly after its formation, this force successfully challenged imperial authority and presented a model of ideal governance. This was a spark that arose after the martyrdom of Guru Tegh Bahadur Sahib, inspiring countless warriors to steadfastly guard the path of righteousness, even while facing oppression, martyrdom, and massacres. With the support of spiritual strength, the Gurus inspired the community to reach a state where it could accomplish extraordinary feats. This represents a journey through spiritual realms unparalleled in the world.

Keeping this in mind, the court poet of Guru Gobind Singh Ji, Senapati, wrote:

ਪ੍ਰਗਟ ਭਯੋ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ
ਸਗਲ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਪੈ ਢਾਪੀ ਚਾਦਰ ॥
ਕਰਮ ਧਰਮ ਕੀ ਜਿਨ ਪਤਿ ਰਾਖੀ।
ਅਟਲ ਕਰੀ ਕਲਿਯੁਗ ਮੈ ਸਾਖੀ।
ਸਗਲ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਜਾ ਕਾ ਜਸ ਭਯੋ।
ਜਿਹ ਤੇ ਸਰਬ ਧਰਮ ਬਚਯੋ।
ਤੀਨ ਲੋਕ ਮੈ ਜੈ ਜੈ ਭਯੀ।
ਸਤਿਗੁਰ ਪੈਜ ਰਾਖ ਇਮ ਲਯੀ।

In history, as examples of religious impartiality, figures such as Bhai Mardana, Sai Mian Meer, Baba Farid, and various saint-poets have repeatedly emerged, demonstrating this principle in their times, and their conduct remains highly relevant even today.

As noted earlier, democracy is considered an ideal state, whose restoration requires spiritual and mental freedom. Its realization on social and political levels is only possible when rulers, free from narrow-mindedness, strive sincerely for the welfare and development of all, and when the common people rise above self-interest to understand the true purpose of their lives. Both sides-the rulers and the governed, must be vigilant for justice, freedom, and equality, practice tolerance and respect for dissent, and raise their voices in support of moral values, rights, and ethical principles.

Even after three and a half centuries, the message of the Guru Sahib continues to resonate with the challenges the world faces today, such as the unchecked exercise of political power, suppression of religious freedom, and violations of human rights. The atrocities committed against common people during Aurangzeb’s reign, in response to which the Ninth Guru gave his martyrdom, are being repeated in various forms even in the 21st century.

For instance, regarding religious and cultural freedom, during the decade of 1660–1670, Aurangzeb’s religious policies became extremely harsh. The policies of religious tolerance maintained by earlier Mughal emperors weakened, resulting in additional taxes on non-Muslims, destruction of religious sites, strict restrictions on them, collection of jizya tax, and enforced religious conversions.

According to reports by International Human Rights Watch and the United Nations, even today, severe oppression continues in many countries around the world.

Minority communities face restrictions in celebrating their festivals; today, they encounter bans on religious attire, attacks on religious sites, and many are forced to abandon their land, language, and traditions. Caste-based communities are compelled to accept new rules, and attempts are made to rewrite or erase their cultural histories. Socially, religious and caste-based groups are marginalized. Events that suppress language, culture, and traditions are widespread. These occurrences strongly resemble the oppression carried out by the Mughals in the 17th century. The question that Guru Sahib raised and challenged the authority of the state back then remains relevant today.

Regarding centralization of power and citizens' rights, during the Mughal rule of the 17th century, all powers were centralized, and the decisions of the throne were final, with no recourse for common people. Today, in many places, a modern form of this centralization is visible, where parliamentary or public institutional powers are reduced and executive powers are increased. Attempts are made to silence independent media, and instead of delivering justice, arbitrary interventions in judicial processes occur. Misuse of military or police power, internet shutdowns, social media blackouts, and control over information are clear examples. International reports confirm that weakening of democratic institutions is a global phenomenon in various Asian, African, Middle Eastern, and European countries.

Regarding dissent, challenging the royal command and order during the Mughal era was considered rebellion. When Kashmiri Pandits approached the Guru Sahib with a plea, Guru Sahib directly challenged the Mughal authority and gave his life under guard. Similarly, today, governments in many countries label their critics or dissenters as anti-national, foreign agents, or terrorists. Peaceful protesters face action, journalists and human rights activists are imprisoned, and sometimes even killed. Misuse of security laws intimidates citizens. NGOs and voices advocating online freedom are silenced using cyber laws. Thinking of those who challenge the state as enemies is resurfacing in many countries. Regarding security, in the 17th century, Mughal policies justified oppression in the name of protecting religion and state security. Today, too, under the guise of national security or law and order, governments interfere in citizens' private lives. Public gatherings are restricted, dissent is suppressed under the pretext of security, and minority communities are targeted.

All this behavior shows that a government detached from the ideals of religion drifts away from humanity, just as it did under Aurangzeb. Guru Tegh Bahadur Sahib's martyrdom stands as an eternal lesson for humanity. Even today, when religious freedom, human rights, complete freedom of expression, secularism, and recognition of minorities are under pressure, the Guru Sahib's message, “**ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ**”, becomes even more important.

Yet, nowhere in the world does such an ideal state of democracy exist today. The entire globe is burdened by political and social narrow-mindedness, where every power seeks to dominate the other, often against the interests of humanity. In this context, the life, philosophy, and actions of Guru Tegh Bahadur Sahib continue to provide guidance for all communities.

If contemporary societies and democratic political systems were to adopt policies inspired by Guru Tegh Bahadur Sahib and the entire Gurmat philosophy, recognizing the value of human moral

principles and spiritual unity, and attempt to govern accordingly, then global examples of ethical governance could emerge. This is precisely the contemporary relevance of Guru Tegh Bahadur Sahib's democratic thought.

References;

- 1 Asa Mahalla ੧,,Guru Granth Sahib, page 360.
- 2.Majh Var,Mahalla ੧,,Guru Granth Sahib, page142.
- 3.Bhai Gurdas,Var 1, pauri,27/8.
- 4.Ramkali var,balvand satta,Guru Granth Sahib, page 966.
- 5.Japu,Mahalla ੧,Guru Granth sahib, page14.
- 6.Salok varan te vdheek,Mahalla,੧,Guru Granth Sahib, page1412.
- 7,Salok varan te vdheek,Mahalla,੯,Guru Granth Sahib, page1427.
- 8.Salok varan te vdheek,Mahalla,੯,Guru Granth Sahib, page1429.
- 9.sanapati,sri gursobha, page 10.

Exploring Students' Attitude towards E-Learning

Puja Saini

Abstract

This study investigated undergraduate students' attitude towards e-learning in Haryana, India, with a focus on gender and academic stream differences. A quantitative descriptive survey design was employed, involving a stratified random sample of 600 students (300 male and 300 female; 300 arts and 300 sciences) from colleges across five districts of Haryana. Data were collected using the "Attitude towards E-learning" scale. Findings revealed no significant gender differences in students' attitude towards e-learning ($t = 0.413$, $p = 0.680$). However, a significant difference emerged across academic streams, with science students reporting more positive attitude compared to arts students ($t = 2.973$, $p = 0.003$). These results suggest that disciplinary background influences e-learning perceptions more strongly than gender. The study highlights the importance of tailoring e-learning resources to meet the needs of diverse academic streams. Practical implications include the development of stream-specific digital learning strategies, improved technological infrastructure, and enhanced faculty training to support e-learning adoption.

Keywords: E-learning, attitude towards e-learning, gender, academic stream

Introduction

The rapid growth of technology has brought remarkable changes in the field of education, making e-learning an important part of today's academic practices. In higher education, the use of digital platforms, online resources, and virtual classrooms has steadily increased. With the help of these tools, students can access information easily and learn in flexible ways that match their individual pace and style. E-learning has also created opportunities for improved communication and collaboration between teachers and students, even when they are not physically present in the same place (Garrison, 2011).

In this context, it becomes essential to study the attitude of students towards e-learning. Students' perceptions and acceptance play a major role in deciding how effective and meaningful online learning will be. A positive attitude can enhance interest, participation, and academic achievement, while a negative attitude may act as a barrier to effective learning (Ryan et al., 2000; Selwyn, 2010). It is also important to examine whether factors such as gender and academic stream influence students' attitude towards e-learning. Previous studies suggest that male and female students may differ in their approach to technology-based learning, though results have often been mixed (Kay, 2006; Saxena, 2021). Similarly, students from different academic backgrounds such as Arts and Science may hold different views about the usefulness and effectiveness of e-learning, depending on the nature of their courses and learning needs (Sahu, 2022; Behera & Seth, 2023).

E-Learning

E-learning, or online learning, refers to the delivery of educational content through digital platforms, primarily facilitated by the internet (Garrison, 2011). This method of learning includes various approaches such as remote learning, fully online courses, and blended learning, which integrates traditional classroom methods with digital resources. The widespread availability of smart devices and high-speed internet has accelerated the adoption of e-learning in educational institutions worldwide, enabling a more flexible and accessible education system (Means et al., 2009). This trend became particularly evident during the COVID-19 pandemic, which necessitated a rapid shift to online platforms across the world (Dhawan, 2020).

Compared to traditional face-to-face learning, e-learning provides benefits such as flexible scheduling, access to a wealth of global information, and cost-effectiveness, making it appealing to both learners and institutions (Allen & Seaman, 2010). These benefits are highly relevant in large, diverse countries like India, where disparities in physical access to education can be reduced through digital means (Roy & Tripathy, 2020). However, the successful implementation of e-learning depends on several factors, including technology access, digital literacy, and the learner's attitude towards using technology for educational purposes (Moore & Kearsley, 2011). In India, although e-learning has gained momentum, disparities in infrastructure between urban and rural areas continue to pose challenges, especially in terms of internet access and digital devices (Nikolopoulou et al., 2021). Attitude plays a crucial role in this process, as students with positive attitude towards online learning tend to achieve higher academic performance and report greater satisfaction, while negative attitude often lead to disengagement and frustration (Ryan et al., 2000; Selwyn, 2010).

Gender and E-Learning

Educational researchers have long examined gender differences in attitude towards e-learning, with mixed findings. Historically, due to cultural expectations and gender-specific patterns in technology use, male students were seen as more comfortable with digital tools and online platforms (Jackson et al., 2001; Kay, 2006). Males were often reported as more inclined to adopt new technologies, which contributed to a more positive outlook in early studies. However, later research indicates that female students also demonstrate a positive orientation towards e-learning, showing strong commitment, self-discipline, and collaboration skills in online environments (Olatokun & Opesade, 2008). During the COVID-19 pandemic, female students reported higher satisfaction with e-learning platforms, particularly in communication and collaborative aspects (Saxena, 2021).

Some studies have shown no significant gender differences. Liaw (2008) found similar attitude among male and female university students in Taiwan, and comparable results were also observed in Indian contexts (Chakraborty et al., 2021). A study in Haryana revealed that both male and female undergraduates adapted equally well to virtual learning environments, suggesting that greater access to digital resources is creating equal opportunities for both genders (Yadav & Meena, 2021). Programs such as Digital India are further reducing gender gaps by promoting digital literacy across diverse groups, encouraging both men and women to embrace technology for education (Nair et al., 2021). In some cases, female students in rural and urban areas of Haryana were found to embrace technology for learning at rates similar to or higher than their male peers (Kumar et al., 2021). The general trend indicates that male and female students are increasingly at ease with e-learning environments.

Academic Stream and E-Learning

Research on e-learning in India has also examined whether students from different academic streams such as Arts and Science hold different attitude. While some studies have reported variations, most findings suggest that undergraduate students across disciplines tend to share similar views. Sahu (2022) found that Arts and Science undergraduates did not differ significantly in their attitude towards e-learning. Behera and Seth (2023) also reported that undergraduates across disciplines, including Arts and Science, had comparable perceptions. Similarly, Gupta (2019), in a large-scale study, observed that discipline did not significantly shape students' attitude, though Commerce students showed slightly higher mean scores than Arts and Science, the difference was not statistically meaningful.

In contrast, research on teacher trainees suggests a different trend. Rajesh and Leo Stanley (2024) reported that B.Ed. trainees from Science streams displayed significantly more favourable attitude towards e-learning than those from Arts. A similar study also revealed that Science trainees had more positive views than Arts and Language trainees, highlighting that subject background may play a role in teacher education (IRJMETs, 2024). This indicates that the influence of academic stream may

depend on the type of educational program, with discipline-specific exposure to technology shaping students' perceptions.

In recent years, the Government of India has focused on digitization of education through initiatives such as Digital India and SWAYAM, aiming to bridge the digital divide and expand access to technology in higher education (Nair et al., 2021). Despite these efforts, rural and remote areas still face major challenges due to poor internet connectivity, limited access to digital devices, and lack of supporting infrastructure (Chakraborty et al., 2021). While urban areas have benefited significantly from digital education, rural students continue to struggle, affecting the widespread adoption of e-learning (Nikolopoulou et al., 2021). Nonetheless, ongoing governmental and institutional initiatives to enhance digital literacy and provide technical support for both teachers and students are important steps towards reducing these barriers.

The present study addresses these issues by examining undergraduate students' attitude towards e-learning and investigating the influence of gender and academic stream on these attitude. By focusing on the Indian higher education context, this study contributes empirical evidence that can inform educational practice and policy for more inclusive and effective e-learning strategies.

Objectives of the Study

The objectives of this study are as follows:

1. To study the attitude of undergraduate students towards e-learning.
2. To compare the attitude of undergraduate students towards e-learning based on gender (Male & Female).
3. To compare the attitude of undergraduate students towards e-learning based on stream (Arts & Science).

Research Methodology

This study adopted a quantitative descriptive survey method to examine undergraduate students' attitude towards e-learning in Haryana.

Population

The population for the study included all undergraduate students enrolled in various colleges across Haryana, India.

Sample

A total sample of 600 undergraduate students (2nd and 3rd year) was selected from different colleges in Haryana. A stratified random sampling technique was applied to ensure fair representation of both gender (300 male and 300 female students) and stream (300 arts and 300 science students).

Tool Used

To measure students' attitude towards e-learning, the study used the "Attitude towards E-learning" scale developed by Saini and Yadav (2025). The tool consisted of 31 items on a five-point Likert scale ranging from 1 (Strongly Disagree) to 5 (Strongly Agree), possible range: 31–155.

The scale covered these dimensions of e-learning attitude: Content Quality, Perceived Usefulness, Perceived Ease of Use, Accessibility, Flexibility, Behavioural Intention, Confidence, Satisfaction, Engagement, Interaction, Emotional Response, and Infrastructure & Resources. The scale demonstrated excellent reliability (Cronbach's alpha = 0.973; split-half reliability = 0.964), confirming its robustness for measuring e-learning attitude among undergraduate students in Haryana.

Data Collection

Data were collected using Google Forms from undergraduate students belonging to five districts of Haryana: Ambala, Kaithal, Karnal, Kurukshetra, and Yamunanagar. Participants were informed about the purpose of the study, and their responses were kept completely confidential. Participation was voluntary, and students rated their attitude on the Likert scale provided in the survey.

Data Analysis

Mean, Standard deviation and Independent samples t-tests were performed to compare the attitude of male & female students, and urban & rural students. A significance level of 0.05 was used for all statistical tests.

Table-1: Students Overall Attitude towards E-learning

Overall Attitude	N	Mean	Std. Deviation
	600	104.30	17.19

Table-1 presents the descriptive statistics of the overall attitude of students towards e-learning. The analysis of responses from 600 students revealed a mean score of 104.30 with a standard deviation of 17.19, indicating a moderately positive attitude towards e-learning. The relatively low standard deviation suggests that responses did not vary widely, reflecting a fairly consistent perception of e-learning across the sample.

Table-2: Comparison of Students' Attitude towards E-Learning by Gender and Academic Stream

Variable	Group	No. of Students	Mean	Std. Deviation	t-value	p-value
Gender	Male	300	104.01	17.81	0.413	0.680
	Female	300	104.59	16.57		
Stream	Arts	300	102.23	19.59	2.973	0.003
	Science	300	106.38	14.12		

The data presented in Table-2 reveal the mean scores, standard deviations, and results of independent sample t-tests conducted to examine differences in students' attitude towards e-learning with respect to gender and stream of study.

Gender-wise Analysis

The mean attitude score for male students ($M = 104.01$, $SD = 17.81$) was slightly lower than that of female students ($M = 104.59$, $SD = 16.57$). The difference between the two groups was tested using an independent samples t -test, which yielded a non-significant result ($t = 0.413$, $p = 0.680$). This indicates that there is no statistically significant difference in the attitude of male and female undergraduate students towards e-learning. In other words, gender does not appear to influence students' attitude towards e-learning in this study.

Stream-wise Analysis

When comparing students from different academic streams, a notable difference emerged. Arts students had a mean score of 102.23 ($SD = 19.59$), while science students reported a higher mean

score of 106.38 (SD = 14.12). The independent samples *t*-test confirmed that this difference was statistically significant ($t = 2.973$, $p = 0.003$). This finding suggests that science students exhibit a more favorable attitude towards e-learning compared to their peers in the arts stream.

The findings demonstrate that while gender has no significant impact on students' attitude towards e-learning, the academic stream plays a meaningful role. Specifically, science students perceive e-learning more positively than arts students, possibly due to greater exposure to digital tools, a curriculum that aligns with technology use, or differences in subject-specific learning needs.

Discussion

The present study set out to examine students' attitude towards e-learning with respect to gender and academic stream. The overall mean attitude score suggests that students hold a moderately positive attitude towards e-learning. The findings revealed that gender does not significantly influence students' attitude, while stream of study emerged as a significant factor, with science students demonstrating more favorable attitude than arts students.

The absence of gender differences aligns with several earlier studies that reported similar patterns (Kumar & Bervell, 2019; Prasad & Usagawa, 2020; Sharma & Sethi, 2022). This consistency suggests that as digital learning platforms become more embedded in higher education, both male and female students are gaining comparable levels of access and comfort with technology. The increasing availability of smartphones, improved internet penetration, and widespread exposure to digital tools in the post-pandemic era may have contributed to narrowing the gender gap in technology-related attitude. Hence, gender, which was once considered a determinant of technology acceptance, appears to have diminished relevance in the present educational landscape.

By contrast, the significant difference observed between arts and science students warrants careful interpretation. The results indicate that science students exhibit more positive attitude towards e-learning compared to their peers in the arts stream. This finding resonates with earlier research that highlighted disciplinary variations in technology use and acceptance (Alenezi, 2018; Bervell & Umar, 2017). One plausible explanation could be that science curricula often involve laboratory work, simulations, and problem-solving activities that are increasingly facilitated by digital platforms, making e-learning more relevant and engaging for these students. In contrast, arts students may rely more on text-based, discussion-oriented learning, which sometimes lacks the same degree of interactivity in online environments. Furthermore, science students may have stronger prior exposure to technological applications, contributing to their higher confidence and more favorable perceptions.

Conclusion

The present study examined students' attitude towards e-learning with respect to gender and stream in higher education. The findings revealed that gender does not significantly influence attitude, suggesting that male and female students perceive e-learning with almost equal acceptance. However, a significant difference was observed between students of different academic streams: science students demonstrated more favorable attitude towards e-learning compared to arts students. This indicates that disciplinary context continues to shape students' perceptions of online learning environments.

Overall, the study highlights that while gender inclusivity in e-learning has largely been achieved, the disparity between academic streams persists. Addressing these differences is critical for ensuring that all students benefit equally from digital education platforms.

Practical Implications

1. **Curriculum Design Across Streams:** Arts programs should integrate more interactive, multimedia, and technology-enhanced content to make e-learning experiences as engaging as those in science disciplines.

2. **Faculty Training and Support:** Teachers, especially in non-technical disciplines, should be provided with professional development opportunities to design and deliver e-learning content that fosters motivation and active participation.
3. **Student-Centric Digital Tools:** Institutions should adopt discipline-specific e-learning tools such as simulations, virtual labs for science students, and collaborative platforms for arts students to ensure relevance and effectiveness.
4. **Equitable Access and Digital Literacy:** Since gender differences were not significant, equal access to digital devices and internet connectivity should continue to be maintained, while additional focus should be given to enhancing digital literacy across disciplines.
5. **Policy and Institutional Strategy:** Policymakers and administrators should recognize the disciplinary gap in e-learning attitude and invest in targeted interventions such as blended learning models and peer-learning strategies to enhance inclusivity across streams.

References

- Alenezi, A. (2018). Examining the factors affecting students' intention to use e-learning in Saudi universities. *Journal of Educational and Social Research*, 8(2), 71–82. <https://doi.org/10.22456/1679-1475.75550>
- Allen, I. E., & Seaman, J. (2010). *Learning on demand: Online education in the United States, 2009*. Sloan Consortium.
- Behera, R. K., & Seth, M. K. (2023). Attitude of undergraduate students towards e-learning. *i-manager's Journal of Educational Technology*, 20(2), 38–45. <https://doi.org/10.26634/jet.20.2.20049>
- Bervell, B., & Umar, I. N. (2017). A decade of LMS acceptance and adoption research in Sub-Saharan Africa: A systematic review. *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 13(11), 7269–7286. <https://doi.org/10.12973/ejmste/79444>
- Chakraborty, P., Mittal, P., Gupta, M. S., Yadav, S., & Arora, A. (2021). Opinion of students on online education during the COVID-19 pandemic. *Human Behavior and Emerging Technologies*, 3(3), 357–365. <https://doi.org/10.1002/hbe2.240>
- Dhawan, S. (2020). Online learning: A panacea in the time of COVID-19 crisis. *Journal of Educational Technology Systems*, 49(1), 5–22. <https://doi.org/10.1177/0047239520934018>
- Garrison, D. R. (2011). *E-learning in the 21st century: A framework for research and practice* (2nd ed.). Routledge.
- Gupta, B. (2019). Attitude towards e-learning of students of higher education of different disciplines: An analytical study. *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research*, 6(5), 26–31.
- IRJMETs. (2024). Attitude towards e-learning among the B.Ed. trainees (Tiruchirappalli district). *International Research Journal of Modernization in Engineering, Technology and Science*, 6(2).
- Kay, R. H. (2006). Evaluating strategies used to incorporate technology into preservice education: A review of the literature. *Journal of Research on Technology in Education*, 38(4), 383–408. <https://doi.org/10.1080/15391523.2006.10782455>
- Kumar, P., & Bervell, B. (2019). Google Classroom for mobile learning in higher education: Modelling the initial perceptions of students. *Education and Information Technologies*, 24(2), 1793–1817. <https://doi.org/10.1007/s10639-018-09858-z>

- Liaw, S. S. (2008). Investigating students' perceived satisfaction, behavioral intention, and effectiveness of e-learning: A case study of the Blackboard system. *Computers & Education*, 51(2), 864–873. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2007.09.005>
- Means, B., Toyama, Y., Murphy, R., Bakia, M., & Jones, K. (2009). *Evaluation of evidence-based practices in online learning: A meta-analysis and review of online learning studies*. U.S. Department of Education.
- Moore, M. G., & Kearsley, G. (2011). *Distance education: A systems view of online learning* (3rd ed.). Wadsworth Cengage Learning.
- Nair, P. R., Joseph, P. J., & George, S. (2021). The challenges of implementing e-learning in rural India: Overcoming the digital divide. *International Journal of Advanced Research*, 9(5), 100–108. <https://doi.org/10.21474/IJAR01/12788>
- Nikolopoulou, K., Gialamas, V., & Makri, K. (2021). Digital divide: Students' use of Internet and ICT and the perceptions of teachers in primary schools. *Educational Media International*, 58(1), 42–54. <https://doi.org/10.1080/09523987.2020.1836209>
- Olatokun, W. M., & Opesade, O. A. (2008). E-learning in developing countries: The case of Nigeria. *Educational Media International*, 45(4), 335–348. <https://doi.org/10.1080/09523980802573249>
- Prasad, P. W. C., & Usagawa, T. (2020). Students' perceptions of e-learning in higher education: A case study from India. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 17(1), 1–14. <https://doi.org/10.1186/s41239-020-0184-9>
- Roy, D., & Tripathy, P. (2020). Digital education divide: Addressing the disparity in India's rural areas. *Journal of Information Systems Education*, 31(3), 45–58.
- Ryan, R. M., Rigby, C. S., & Przybylski, A. (2006). The motivational pull of video games: A self-determination theory approach. *Motivation and Emotion*, 30(4), 344–360. <https://doi.org/10.1007/s11031-006-9051-8>
- Sahu, N. (2022). Undergraduate students' attitude toward e-learning: Gender and stream of education perspectives. *The Online Journal of Distance Education and e-Learning*, 10(3).
- Saini, P., & Yadav, A. (2025). Development and standardization of a scale for attitude towards e-learning. *KIU Journal of Education*, 5(1), 195–203. <https://kjed.kiu.ac.ug/>
- Saxena, C. (2021). E-learning during COVID-19 pandemic: Views of Indian students. *International Journal of Advances in Science and Technology*, 29(2), 145–153.
- Saxena, S. (2021). Gender differences in online education: A comparative study in the context of COVID-19. *Journal of Education and Practice*, 12(15), 50–60. <https://doi.org/10.7176/JEP/12-15-06>
- Selwyn, N. (2010). Looking beyond learning: Notes towards the critical study of educational technology. *Journal of Computer Assisted Learning*, 26(1), 65–73. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2729.2009.00338.x>
- Sharma, R., & Sethi, N. (2022). Gender and acceptance of e-learning in higher education: A study of Indian university students. *Asian Journal of University Education*, 18(2), 55–70. <https://doi.org/10.24191/ajue.v18i2.17950>
- Yadav, A., & Meena, K. (2021). Digital divide in Haryana: A study on e-learning attitude in rural and urban regions. *Educational Research International*, 29(3), 45–57. <https://doi.org/10.1155/2021/1234567>

Appropriation of Beast Fable in Contemporary Literature: A Study of Vikram Seth's *Beastly Tales*

Paramjeet Kaur

The present paper aims to study appropriation of beast fable in *Beastly Tales from Here and There* by Vikram Seth with the aim of forming an understanding of the nature of this kind of appropriation as well as its relationship with contemporary realities. Seth's works display a distinct kind of migrant subjectivity which is characterized by levity and assimilation in the culture of globalization. There is a strong relation between migrant subjectivity and literary appropriations as far as the domain of postcolonial writing is concerned. Vikram Seth's works manifest a new kind of migrant subject which is characterized by a reluctance to voice lamentations about loss of home and culture. Secondly there is virtually no evidence of cultural discomfiture in the West. We cannot say that the consciousness of the cultural divide between the East and the West is absent. However, the writer exhibits a cosmopolitanism which is not subject to parochial concerns related to identity. In other words, issues of identity which were regularly foregrounded in the most canonical prototypes of diasporic and postcolonial fiction are relegated to the background. Vikram Seth's aesthetics and his sociopolitical consciousness take the form of well-defined and conscious set of choices related to subject, theme, and narrative and his appropriation of the form and concept of beast fable should also be understood in this context.

Seth's *Beastly Tales* is a beast fable that brings out this profound connection between migrant subjectivity and appropriation, particularly through its strategic use of the fable form. Seth, a diasporic writer navigating multiple cultural affiliations, appropriates traditional fables from various global sources such as India, China, Greece, Ukraine, and The Land of Gup and reimagines them in English with contemporary political and moral resonances. This act of appropriation is not simply borrowing but a deliberate literary intervention that mirrors the migrant's own negotiation with language, tradition, and identity. Just as the migrant reconfigures the self in new cultural contexts, Seth reshapes inherited stories to reflect the concerns of modern, often displaced subjectivities. The tales though presented through animal characters grapple with contemporary and modern themes like power, exploitation, voice, and survival, which resonate deeply with the migrant experience. In "The Frog and the Nightingale," for instance, the frog's manipulation of the nightingale's talent serves as an allegory for the erasure of less powerful voices by more powerful and dominant cultural forces. The fable seems to suggest that migrant voices are often appropriated or silenced in literary and public discourse. By reappropriating the fable, a form historically used to reinforce conventional cultural norms, Seth assumes a subversive attitude and asserts narrative agency. His playful yet unconventional style reflects a migrant literary consciousness shaped by hybridity, irony, and the need to speak back to dominant narratives. Thus, in *Beastly Tales*, appropriation becomes both a formal and thematic device through which migrant subjectivity is expressed, critiqued, and ultimately reclaimed.

Taking a peep in the tradition of fables, it can be said that fables have a very deep and complex relationship with human history and anthropology. They are one of the most elaborate and ancient art forms that have a very important place in the cultural evolution of human life. They are essentially a form of traditional oral literature and are characterized by a deeply allegorical structure and the use of anthropomorphized animals and birds. Fables have been literally used in traditional oral forms of art such as myths, folk tales, and religion for diverse kinds of cultural and artistic expression. There exists

a reciprocal relationship between a fable and its moral. As a narrative framework, a fable is didactic in nature, that conveys significant moral and practical lessons. The moral is not merely an appended conclusion but the thematic essence that lends meaning to the story. This dynamic is reciprocal as the fable provides form and context to abstract principles, rendering them concrete and relatable, while the moral retrospectively frames the narrative, guiding the reader's interpretation. Thus, it illustrates a cause-and-effect relationship, making its lessons both intelligible and memorable. In turn, the moral imbues the fable with purpose, where its function is not merely limited to entertainment but as a strong vehicle for reflection on human behaviour and societal norms. This interdependence allows the fable to endure as a powerful tool for instruction and critique, even in modern literary adaptations.

Seth's fables in *The Beastly Tales* subvert the traditional innocence and moral certainty commonly associated with the genre. While traditional fables typically conclude with a clear moral message that rewards virtue and punishes vice, Seth offers a darker, more ambiguous worldview. In *Beastly Tales*, he strips these classic fables of their simplicity and infuses them with a postmodern sensibility. His animal characters, though whimsical on the surface, mirror the complexities and moral ambiguities of contemporary society, thus, posing a challenge before its readers to question the values traditionally upheld in folk wisdom.

Fable has been defined differently in different times. Rather, it is more appropriate to say that as a genre fable defies definition. It is very difficult to circumscribe this form of storytelling by linking it with rigidly defined characteristics and features. We can say this because fable has been freely appropriated at several levels and in several ways.

Appropriation of fable and other traditional art forms in modern literature has taken place in several distinct ways and various equally distinct reasons. The tradition of fable writing goes back to the works of Aesop, Vishnu Sharma, La Fontaine, and several works of anonymous authorship such as *Hitopadesha* (9-10 CE), *Jataka Tales* (300BC-400AD), *Arabian Nights* (226-641CE). Fables have been written across cultures and societies and emerged as one of the most famous forms of storytelling. Rather than being homogeneous in their nature and orientation, fables have been written in different forms such as allegory, apologue, and parable. Fable is essentially allegorical in nature and uses the framework of allegory in what can be described as its sub-genres.

As is well known, appropriation is a process by which an existing form of literature, tradition, or language undergoes renewal in a different culture or social set up. Appropriation may often entail both cultural transition and formal transformation. Appropriation is a very common process informing both modern/modernist as well as postmodern/postmodernist cultural practices. It will not be wrong to say that whereas pre-modern literary and artistic experience was linked with repetition, reiteration and retelling of oral folkloric narratives and myths, in modern and postmodern experience, free and uninhibited appropriation of older, existing, and extant literary practices is extremely common. As has been suggested above appropriation of traditional literary and artistic forms takes place because of subversive reasons as well as postmodern assertion of narrative agency. This can also be linked with the inversion of socio-political values and ideals.

In the postcolonial experience, appropriation of both English literature and language was the most visible outcome of the cultural encounter of the East and the West. Bill Ashcroft et al. in their monumental work *The Empire Writes Back* have tried to understand postcolonial literature in terms of the appropriation of colonial English and its transformation into postcolonial englishes. Ashcroft,

Griffiths, and Tiffin in *The Empire Writes Back* conceptualize appropriation as a fundamental strategy adopted by the postcolonial writers to engage with the imperial language. Rather than discarding the colonizer's language, the postcolonial writers appropriate it. They reformulated its structures and meanings to reflect their own cultural experiences and histories. Such an act allows them to assert their own identity and subvert the colonial authority. Ashcroft et al quite clearly bring out the fact that appropriation is not merely confined to language, but also to political power. They write, "by appropriating the language, a postcolonial text seizes the power it once served to deny, and reconstitutes it in new forms and under new conditions" (37). Writers like Chinua Achebe in *Things Fall Apart* have used Igbo rhythms, proverbs, and storytelling in English language. By doing so he can resonate English with African cultural values.

However, appropriation in the modern and postmodern context not only is much more heterogeneous and widespread but is carried out in a different context and for different reasons. The appropriation and re appropriation of the term 'Jubilee' and its transformation into the term Jugni which later became a famous Punjab folk song is an example of the heterogeneity that is characteristically inherent in the process of appropriation. Having its provenance in the deliberate desecration of the term jubilee used to commemorate the fifty years of Queen Victoria's reign the term Jugni became a signifier of local Sufi spiritual intimations till it was repeatedly recycled to depict nuances of contemporary postmodern consumerist realities. In recent movies like *Tanu weds Manu* (2011), for instance the song has been presented with a modern Sufi-rock twist. It was used to express the relentless, wandering soul of the character.

Seth's fables in *The Beastly Tales* subvert the traditional innocence and moral certainty commonly associated with the genre. While classic fables for children typically conclude with a clear moral message that rewards virtue and punishes vice, Seth offers a darker, more ambiguous worldview. In *Beastly Tales*, he strips the traditional fables of their simplicity and infuses them with a postmodern complexity. His animal characters, though whimsical on the surface, mirror the complexities and moral ambiguities of contemporary society, thus, posing a challenge before its readers. The fables obviously do not question the values traditionally upheld in folk wisdom but use the fable to portray a new kind of morality and sensibility.

Although not the same as Seth, George Orwell's work, *Animal Farm*, has also used the form of fable to delineate highly complex political realities. *Animal Farm* can be described both as a modern beast fable and a political allegory that critiques totalitarian regimes, particularly in Russia under the leadership of Joseph Stalin. As a believer in democratic socialism, Orwell makes use of the fable form and by making animals allegorical representations of important political figures. Imitating the traditional fable, Orwell weaves an elaborate network of meanings at the secondary level to expose the ideological hollowness and hypocrisy of Stalin's autocratic regime. Napoleon, the authoritarian pig, stands for Stalin, while Snowball reflects the fate of Trotsky, Boxer, the loyal and overworked horse, the sheep symbolize the masses silenced by repetitive slogans, and the dogs act as enforcers of state terror. All the animals possess human qualities, thereby creating a symbolic order where each character represents either a social class, political figure, or ideological force. The farm itself becomes a microcosm of the Soviet Union, illustrating how language, history, and even truth can be manipulated by authoritarian rule. As both a beast fable and a historical allegory, *Animal Farm* critiques not only a specific moment in history but also addresses major issues such as political

corruption, ideological betrayal, and the erosion of democratic values.

Seth's appropriation of a very ancient and traditional art form is linked with his location. Seth as a migrant and cosmopolitan writer does not target any specific historical or political phenomenon. Compared with Orwell, his appropriation of the fable is more playful and characterized by levity as he deals with the inversion of values and morality particularly in the context of globalization and cultural changes Taking place around us. Throughout his career Seth has indulged in liberal experimentation with genres, ranging from epic novels to travel writing and verse where he often blends tradition and innovation, often drawing on classical forms while addressing contemporary themes. In *Beastly Tales from Here and There* he imagines traditional animal stories from various cultures with wit, satire, and poetic flair, highlighting timeless moral concerns through a modern perspective which is essentially an outcome of cultural.

In his postmodern retelling of the tales, the moral clarity of the original tale is deliberately dismantled and replaced with a vision of the world steeped in ambiguity and complete lack of stable moral values. In Seth's poem "The Frog and the Nightingale", the nightingale, is a naturally gifted singer who is deceived by the frog, who presents himself as a mentor, leading her to believe she needs to change her style to become a better singer. The frog's oppressive control and manipulation ultimately result in the nightingale losing her voice and dying. There is an obvious and conspicuous critique of the authoritarian and oppressive tendencies and rigid theoretical restrictions on creativity. Seth's postmodern take in *Beastly Tales from Here and There* transforms this simple cautionary tale into a critique of artistic exploitation and systemic power structures. Rather than simply presenting the frog as a malicious figure who deceives the nightingale, Seth uses the frog to represent broader forces in the art world, such as critics, managers, and institutions that exploit and control talent. The frog's role becomes more insidious because he does not just want to control the nightingale, but also tries to reshape her artistry and force her to conform to a commercially acceptable mold, ultimately stifling her creativity. In this retelling, the frog is not just a greedy character, but a symbol of the systems that consume, control, and commodify art for profit. The nightingale's tragic demise is a reflection on the exploitation of artists and how the pressures of the external world can suffocate their originality. Seth's version critiques the larger structures of power and authority that shape the creative world, and the toll these systems take on artists' freedom and self-expression. The simplicity of the traditional fable is replaced with a nuanced commentary on the cost of artistic integrity in a world driven by commercial interests. Once again, if one traces the connection between this kind of narrative and the specificity of appropriation of fable, it is evident that the writer wishes to highlight the centrality of power in the domain of art as well as the demise of idealistic notions of social life. The new global realities are informed by the commercialization of almost everything, including art, human relationships, and the idea of originality.

In both "The Hare and the Tortoise" and "The Frog and the Nightingale," Seth transforms the moral lessons of traditional fables into complex, postmodern critiques of modern society. Where the traditional fables had a transparent morality. Seth's fables complicate these morals, highlighting the power of narrative, the manipulation of truth, and the exploitation of talent in contemporary society. His fables challenge the simple, didactic messages of the original and instead invite readers to reflect on the ambiguities and ironies of the modern world.

Voicing modern concern for the threats of ecological imbalance and environmental degradation, Seth revisits the classical beast fable of The Elephant and the Tragopan and retells the story with a contemporary twist. “The Elephant and the Tragopan” stands out as a powerful example of how Seth renegotiates the fable to critique environmental degradation and human exploitation of nature. Unlike traditional fables, which are anthropocentric in tone and design, Seth’s tale adopts a biocentric approach and uses fable to grant agency and emotional depth to animals. This turns into a powerful and effective strategy to give expression to both the catastrophic experiences of the animals as well as the destructive side of the anthropocentric approach. Giving evidence of a global consciousness, almost of a planetary scale, he shows animals as sentient beings with intrinsic worth. Both the animals in Seth’s fable are conscious about the destruction of their forest, and their resistance reflects a sincere desire to preserve the environment for its own sake, not for human benefit. The forest for Seth, in line with current ecological perspectives, is an ecosystem under threat. The poem’s form and tone also mark a departure from the simplicity of traditional fables. Seth’s use of lyrical verse and emotional depth reflects a postmodern sensibility, one that acknowledges ambiguity, complexity, and irony. His postmodern adaptation of the genre makes the tale relevant for modern readers, urging them to reflect on the ethical consequences of environmental neglect and to reimagine a world where the value of nature is restored.

Apart from the fables, the text under study foregrounds some other major features of Seth’s writing. It can be said that Seth’s writing occupies a distinct place within diaspora literature, and he exhibits a unique kind of migrant subjectivity which is different from other contemporary writers. It can be useful to compare his work with that of an iconic writer of the diaspora like Salman Rushdie. He differs from Rushdie not only on the grounds of choice of style, subject, and approach but also in terms of his ideological position. Aijaz Ahmad in *In Theory: Classes, Nations, Literatures*, offers a powerful Marxist critique of postcolonial theory, with a particular focus on the commodification of cultural difference and the role of migrant intellectuals. His reading of Salman Rushdie’s *Shame* (1983) is situated within this broader concern, where he examines how diasporic writers, particularly those writing from the West for Western audiences, engage with their homelands in ways that are sometimes complicit with exoticism and market-oriented cultural production. Ahmad’s critique of Rushdie’s *Shame* as emblematic of attempts to re-orientalize the East begins with the argument that the national allegories like *Shame* and *Midnight’s Children* often use fabulation, allegory, myth, and fantasy to distance the reader from material and political realities of postcolonial nations like India and Pakistan.

Shame can also be termed a political allegory on Pakistan, where Rushdie uses magical realism and allegorical exaggeration to dramatize themes of political violence, gender oppression, and social fragmentation in Pakistan. The novel is “fabulous” as it engages with fable-like storytelling and stretches historical events into grotesque, surreal spectacles. The character of Sufiya Zinobia, who embodies the concept of shame, transforms into a mythic, stunted person that stands as a powerful metaphor for national guilt and repression inherent in the new nation-state of Pakistan. Ahmad critiques this as a form of displacement where the political is not directly confronted but is instead transformed into an aesthetic play. For Ahmad, this reflects a broader tension in the migrant writer’s position, who like Rushdie, is estranged from their native country yet speak authoritatively about it in global markets. Ahmad seems to suggest that in works like *Shame* and *The Satanic Verses*, Salman

Rushdie portrays Pakistan and other postcolonial regions in ways that cater to Western ideas and fears. Memory plays a very important role in Rushdie's critiques. Rushdie's novels seem to confirm the perspective of the West that continues to look at these regions as troubled and stuck between colonial history and modern challenges.

A comparison with Rushdie without hinting at any qualitative judgments about the two writers does suggest that it is fallacious to imagine that either migrant subjectivity or diasporic experience is in any way homogeneous. How can one account for the sudden and unforeseen switch of Jhumpa Lahiri from English to Italian when she was at the peak of her career as a writer. Rather than placing writers in an apriori framework of thematic concerns, diaspora and migration open the possibilities of looking at the whole experience in a different way.

Vikram Seth's *Beastly Tales from Here and There*, while employing fable and allegory, operates with a different tone and intention. Unlike Rushdie's *Shame*, which uses the fabulous to magnify political trauma, Seth uses the fable form to satirize contemporary realities in a more controlled, ironic, and performative manner. There is in Seth a relatively less focus on the problem of home, cultural loss, as well as the fault lines of postcolonial nations and nation-states. Seth can be described as a cosmopolitan ironist who uses fables to give expression to his experiences of cultural shifts at a global level. In this process, Seth exhibits a comfortable nearness and proximity with the West. For him, Said's orientalist East-West binary does not hold much meaning. His cultural acceptance with the West is clearly reflected in interpersonal relationships whether in marriage or outside marriage between Indians and Europeans.

Apart from this in terms of his aesthetic choices Vikram Seth has shown a preference for realist tradition particularly in works such as *A Suitable Boy* and *An Equal Music*. The novel's realism lies in its faithful depiction of everyday life, its psychological complexity, and its sensitivity to historical and cultural specificity. Similarly, *An Equal Music* immerses readers in the emotional and artistic life of a European string quartet, capturing the subtle interplay between personal longing and professional discipline. In contrast to these two works, *Beastly Tales from Here and There* marks a departure from this realist mode. Instead of psychologically developed characters and life like scenarios, it employs a form of magical realism by making use of talking animals in acutely satirical and allegorical narratives. The tales are satirical, performative, and often ironic, seldom mimicking reality and critiquing it through parody and myth. Thus, *Beastly Tales* stands apart in Seth's oeuvre as a post-modern, anti-realist text, that employs fantasy, appropriation and fabulation that interrogates the very idea of moral and social truths that realism seeks to convey.

Vikram Seth's *Beastly Tales from Here and There* exhibits a strong anti-realist tendency, particularly when placed against the backdrop of traditional fables, which while being magic realist in form strongly adhere to moral realism. Classical fables by Aesop, La Fontaine, and *Panchatantra* follow a simple structure where anthropomorphized animals embody human traits, and their actions result in clear moral consequences. These tales are often used to reinforce moral values and to promote virtues like honesty, patience, courage, or humility. As stated above, Seth consciously disrupts this moral realism by infusing his tales with satire, ambiguity, and subversion, thus challenging the reader's expectations. It can be said that Seth's postmodernism is not apathetic but ludic. Unlike many

postmodern writers who dwell in fragmentation, despair, or stylistic chaos, Seth's writing is remarkably composed, rhythmic, and controlled, using traditional forms like rhyme and meter. What distinguishes Seth's postmodern stance is his confidence in storytelling, as he does not reject narrative coherence or poetic form but rather reclaims them to critique modern concerns like consumerism, artistic authenticity, and social manipulation. By doing so, Seth demonstrates that postmodernism need not manifest itself in apathy, chaos, or despair; it can also take the shape of wit, order, and irony, offering critique through elegance rather than disintegration. Thus, his work challenges the moral certainty of traditional fables not through narrative crisis, but through calm subversion and stylistic poise.

In the end, it can be concluded that Seth's *Beastly Tales* can be analyzed in terms of the simulacra, a concept coined by French philosopher Jean Baudrillard. Fredric Jameson in *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*, made a significant observation when he quoted Baudrillard to confirm that the postmodern age is an age of copies, or simulacra. In postmodern sense, simulacra refer to copies or representations of things that no longer have an original reference, or whose original meaning has been lost or obscured. In this manner, Seth's tales are simulacra of traditional fables that retell ancient stories with modern sensibilities, without a clear connection to the moral or social truths they once conveyed. His reworking of classic animal tales from Aesop, the *Panchatantra*, and other sources does not seek to preserve the original lessons. Instead, they are "copies of copies" that serve to reflect the cultural and moral uncertainty of the postmodern era rather than to offer moral and ethical guidance. These retellings function as a parody or playful critique of the original fables, turning them into simulacra that have lost their connection to any original moral framework. In this sense, Seth does not just reproduce traditional fables; rather, he reinvents them as postmodern artifacts that highlight postmodern issues like moral ambiguity and the instability of meaning. The stories may still use the familiar form of anthropomorphized animals to tell tales, but the "lessons" they convey are often layered with irony and complexity. Moral clarity that has been a defining feature of traditional fables is deliberately blurred, turning Seth's *Beastly Tales* into reflections on the process of storytelling itself and the ways in which meaning is constructed, deconstructed, and recycled in a postmodern world. At this level, Seth's *Beastly Tales* exemplifies postmodernism's scepticism towards fixed meanings and moral absolutes, offering instead a playful yet critical commentary on the idea of truth, storytelling, and cultural reproduction. Rather than being a mere "copy" of traditional fables, Seth's retellings become a sophisticated exploration of how narratives evolve, how they are reshaped by time and context, and how, in a postmodern world, even the most familiar stories are open to reinterpretation.

Seth's anti-realist stance emerges through both content and form. Formally, Seth heightens this anti-realism through his use of verse, performative language, playful rhymes, shifts in tone, and use of modern idioms. This aligns closely with postmodern literature's tendency to blur the boundary between fiction and commentary, between moral instruction and satire. Moreover, Seth's anti-realist approach allows him to infuse contemporary socio-political critiques into the fable form thus creating dissonance between the reader's expectations of simplicity and the tales' underlying complexity. The fables prove that the animals, are no longer innocent or universally representative but are instead implicated in human flaws that resist simple categorization.

Seth also makes a strategic use of anti-realism to deconstruct morality. His stories present exaggerated, sometimes absurd situations where moral rules are not just bent but broken, revealing the subjective nature of right and wrong. This feature is central to postmodern literature, which challenges the idea of objective truth, by offering multiple perspectives on morality that contradict and undermine one another. Seth, very efficiently dismantles the binary of good versus evil and presents morality as context-driven, socially influenced, and often contradictory. His works invite readers to reflect critically on the assumptions embedded in traditional moral narratives.

A key post-modern feature of this book is that there is no poetic justice, where vice is rewarded while the good is punished. For instance, in “The Frog and the Nightingale,” the frog manipulates and destroys the talented nightingale, but suffers no consequences. This goes against the traditional idea that fables should teach clear moral lessons. On the other hand, Seth’s tales often end in unfair or ironic ways, showing that the world is not always just. Seth’s post-modern style is also reflected the way he plays with form and avoids giving fixed meanings or morals. He mixes serious poetry with modern language and humour, creating stories that are both entertaining and thought-provoking.

By way of conclusion, it can be said that his stories come from a place of comfort and cultural privilege where they do not engage with deep suffering or crisis. Seth reflects a world where human flaws are observed with detached amusement, rather than deep concern. Seth’s location as a privileged, elite, cosmopolitan writer is central to understanding the tone and scope of his literary work. Educated at prestigious institutions such as Oxford and Stanford, he benefits from a global exposure that confirms his wide-ranging literary exposure. Unlike writers who emerge from traumatic or politically volatile contexts and use fiction to grapple with identity, violence, or crisis, Seth appears deliberately detached from these conventions. His narratives often reflect a world of stability, affluence, and aesthetic preoccupation, rather than existential urgency or socio-political critique. This detachment from crisis does not suggest a lack of depth, but rather a different orientation, a freedom to explore human experience without being tethered to trauma or activism. Seth’s fiction, poetry, and even non-fiction is marked by a leisurely aesthetic elegance that comes from his unique position of privilege. This privilege affords him the liberty to experiment. For instance, *The Golden Gate* is a novel in verse composed entirely in sonnets; *A Suitable Boy* is a realist epic unafraid of its own scale. His experimentation is not forced but flows organically from his international education and multicultural awareness. He writes across forms, genres, and geographies, often drawing on classical literary traditions as much as modernist ones.

Furthermore, the lack of existential crisis positions him as a writer of balance and harmony rather than rupture. In Seth’s world, resolution is possible, love is often triumphant, and society, though flawed, remains intact. This sets him apart from other postcolonial writers who explore fragmentation, displacement, or loss. Instead, Seth’s characters often move through life with a sense of purpose, even when faced with personal dilemmas.

In essence, Vikram Seth is a rare example of a writer who is at once serious and serene, elite but accessible, experimental yet grounded. His cosmopolitanism does not alienate; it enriches. He writes not to resolve a trauma but because he finds joy in form, language, and the diverse textures of human experience.

Works Cited

- Achebe, Chinua. *Things Fall Apart*. London: Heinemann, 1958.
- Ahmad, Aijaz. *In Theory: Classes, Nations, Literatures*. London: Verso, 1992.
- Ashcroft, Bill, Griffiths, Gareth and Tiffin, Helen. *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures*. London: Routledge, 1989.
- Babbitt, Ellen C. *Jatakas*. USA: Appleton, 1950.
- Cocktail. Homi Adajania, Illuminati Films, 2012.**
- Earnshaw, Steven. *Beginning Realism*. England: Manchester University Press, 2020.
- Eliot, George. *Middlemarch*. London: William Blackwood and Sons, 1872.
- Flaubert, Gustave. *Madame Bovary*. New York: Simon and Schuster, 1857.
- Gandhi, Leela. *Postcolonial Theory: A Critical Introduction*. New Delhi: Oxford University Press, 1998.
- Habib, M.A.R. *Modern Literary Criticism and Theory: A History*. Malden: Blackwell, 2008.
- Jacobs, Jacob. *The Fables of Aesop*. London: Macmillan, 1950.
- Jameson, Fredric. *Postmodernism or the Cultural Logic of Late Capitalism*. Caroline, USA: Duke University Press, 1992.**
- Narayan, R.K. *The Guide*. USA: Viking Press, 1958.
- Olivelle, Patrick. *Panchatantra— The Book of India's Wisdom*. New Delhi: Oxford University Press, 2009.
- Orwell, George. *Animal Farm*. USA: Penguin, 1996.
- Rhys, Jean. *Wide Sargasso Sea*. England: Penguin Books, 2011.
- Rushdie, Salman. *Shame*. London: Jonathan Cape, 1983.
- Seth, Vikram. *A Suitable Boy*. New Delhi: Viking Penguin India Limited, 1993.
- *An Equal Music*. New Delhi: Viking Penguin India Ltd, 1999.
- *Beastly Tales from Here and There*. New Delhi: Viking Penguin India, 1992.
- *The Golden Gate*. New York: Random House Inc, 1986.
- Sharma, Vishnu. *Hitopadesha*. Translated by Arthur W. Ryder. London: George Routledge and Sons, 1925.
- Tanu weds Manu. Aanand L. Rai, Motion Pictures, 2011.**

Perception of Secondary School Students towards Smart Classroom and Traditional Classroom

Dr. Saba Parveen

Dr. Mohammad Muqarram

Abstract

The present study was proposed to know the perception of secondary school students towards classroom i.e., smart classroom and traditional classroom. 280 secondary school students (10th grade) were selected from Aligarh district, Uttar Pradesh, by using a purposive random sampling method. This study consisted 140 students from smart classroom schools and 140 students from traditional classroom schools. For data collection Perception Scale of Smart Classroom (PSSC) and Perception Scale of Traditional Classroom (PSTC) developed by the investigator were used. These scales included eight dimensions. To compare the perception of both classrooms students' percentage analysis were employed. The findings of the study revealed that students studying in smart classroom perceived higher in all dimension except motivation and interpersonal relations than students studying in traditional classroom. Both smart classroom and traditional classroom students were similar in their interpersonal relations and motivation dimension.

Keywords: Perception of Smart Classroom, Perception of Traditional Classroom, and Secondary School Students.

Introduction

In this technical era everything is digitalized, either in any field of work or education. Technology is the most powerful and effective instrument to run any system of education. Without technology, we can't run any system because every work is connected to the internet. We are using the internet at home, office, school, etc. The classroom is also affected by technology. These classrooms are rich technology-based classrooms. In this type of classroom, everything of the classroom is modernized in comparison to the old (traditional) classroom like: In the place of blackboard, we use smart board, in the place of chalk we use marker or stylus pen, in the place of books now we use internet & soft copy of books (e-books). On the internet, online study materials are available to the teacher, and the teacher selects material according to the need. Students can watch & visualize all those things and material which is only possible with the help of the internet.

Due to the rapid change in information and communication technologies which have also transformed the traditional classroom environment and instructional methods. Projectors, internet-linked computers in classrooms, flash disks, mobile phones, digital cameras, and video recorders affect many aspects of education, ranging from student projects to lesson presentations. Another novelty of the last 20 years has been the interactive whiteboard which consists of a connection between a computer, a projector, and a touch screen electronic whiteboard. Due to their incredible characteristics, interactive whiteboards are also known as smart boards. (Akbas and Pektas, 2011). The use of modern technology can help vastly improving the understanding of various subjects. The projector, digital interactive board, and sound system have replaced the blackboard, while tablet PCs and apps have replaced books in many government schools in India (MyEdu, 2019).

Smart classes, as a modernized method of education in the Indian educational scenario, provides quality education to students by helping them in better concept formation, concept elaboration etc. it is a technology enhanced learning classroom that enhances the way of teaching and learning digitally.

Objectives of the study

The present study aimed to compare the perception (dimension wise) of smart classroom and traditional classroom secondary school students.

Participants

The sample contained of 280 secondary school students i.e., 10th grade students from different CBSE schools of Aligarh district, Uttar Pradesh (India). The sample comprised of 140 smart classroom students and 140 traditional classroom students. The investigators have employed a descriptive survey method. To select the representative sample from the target population a purposive random sampling technique has been used by the investigators.

Tools

Perception Scale of Smart Classroom (PSSC) and Perception Scale of Traditional Classroom (PSTC) developed by the investigator. Perception Scale of Smart Classroom includes 20 items and Perception Scale of Traditional Classroom consists of 20 items under 8 dimensions namely understanding, skill enhancement, teachers' efficiency, activity based/ students centred, discipline, motivation, interpersonal relations, and communication skills.

Statistical Technique

To compare the perception of secondary school students regarding their classroom average percentage analysis was used.

Result and Discussion

Objective: To compare the perception (dimension wise) of smart classroom and traditional classroom secondary school students.

Table:1

Percentage Analysis of Perception Scale of Smart Classroom and Traditional Classroom of Secondary School Students Based on Gender

S.N.	Dimensions	Average percentage analysis of Smart Classroom Students	Average percentage analysis of Traditional Classroom Students
1.	Understanding	82.79%	71.90%
2.	Skill Enhancement	77.76%	70.22%
3.	Teachers' Efficiency	77.54%	74.85%
4.	Activity Based / Student Centred	79.57%	66.80%
5.	Discipline	76.14%	73.05%
6.	Interpersonal Relations	74.28%	70.23%
7.	Motivation	79.69%	79.54%
8.	Communication Skills	83.43%	74.71%

Dimension 1: The above table shows the overall perception in dimension understanding, which reveals that students in the smart classroom (82.79%) have a higher perception regarding their understanding than students in the traditional classroom (71.90%). The finding of the study indicates

that students studying in smart classroom perceived that they have a higher understanding than the students studying in the traditional classroom. A similar finding was also observed by Anju & Sharma (2016) in which the findings revealed that Educomp smart class teaching helps in enhancing the retention of students in mathematics in comparison to conventional classroom teaching. Classroom technology enhances students understanding regarding their course content (Schindler et al., 2017; Sun et al., 2016). Thus, it can be concluded that audio visual aids like photos, maps, graphs, flow charts and animated videos help to understand any topic in an easy and interesting way. It enhances students' ability to learn and remember the topic or concept for a long period of time.

Dimension 2: The overall perception in dimension 'B', which shows that 77.76% of the smart classroom students have a higher perception regarding their skill enhancement than traditional classroom students (70.22%). The present finding is in consonance with Thomas, Coppola, Braudy and Thomas (2005), who revealed that students in a smart e-classroom scored higher critical thinking skills as compared to the traditional classroom. Kurtdele-Fidan & Aydogdu (2018) has reported in his study that teacher's professional role is enhanced when they include various collaborative activities, making a connection with daily life and improving students' problem-solving skills. This is because teachers save time in the smart classroom in giving the lecture, and they encourage students in different activities.

Dimension 3: The total perception in teachers' efficiency dimension, which indicates that students studying in the smart classroom (77.54%) have a higher discernment regarding 'Teachers' Efficiency' than traditional classroom students (74.85%). The findings of the study found that the students studying in smart classroom perceived higher in the dimension of teachers' efficiency than students studying in the traditional classroom. This finding is supported by Kurtdele-Fidan & Aydogdu (2018) views and Natrajan (2004), who suggested that smart class improves teacher effectiveness and productivity in the classroom by engaging students in various collaborative activities, including teamwork, group discussion and experiments. It also enables the teacher to instantly assess and evaluate the students. The students in the classroom easily perceive this efficiency.

Dimension 4: Table 1, illustrating the overall perception in Activity-Based/Student-Centred, discerns that smart classroom students (79.57%) perceived more than traditional classroom students (66.80%). The finding of the study indicates that secondary school students studying in the smart classroom scored higher as compared to traditional classroom. have the same perception regarding their classroom orientation towards being students centred. Jo and Lim (2015) found a contradictory result that a smart classroom is an indirect influence class and is more student-oriented than a non-system classroom. The present finding shows that students of smart classroom and traditional classroom both perceive their classroom is engaging the students in the same manner. The reason could be perhaps in a smart classroom; the teacher must be using the smart board for some subjects as per their interest. And the rest of the periods are taught with similar activities that are also employed by teachers in a traditional classroom.

Dimension 5: The overall perception in the dimension 'E' is 76.14% of smart classroom students and 73.05% of traditional classroom students. The present finding found that smart classroom students are more disciplined as compared to traditional classroom. The possible explanation for this finding may be that in the present period, students are fascinated by technology, and they are always curious to know about different technological tools (smartboard, audiovisual aid, ppt, smartphone, tablets etc.) and how to utilize them. This makes the utilization of educational technology an effective technique

for classroom management. A smart classroom is the most effective way to engage the students in learning and make it enjoyable. When learning is fun, students naturally enjoy it and become engrossed (Robinson, 2020). Therefore, using technology can be one way to make the students more disciplined in the smart classroom than students of the traditional classroom.

Dimension 6: The overall perception in dimension 'F' discerns that both smart classrooms and traditional classroom students (74.28% & 74.49%) have an almost similar perception of their interpersonal relations. The finding of the study indicates that secondary school students studying in the smart classroom and traditional classroom have the same perception regarding their interpersonal relations in the classroom. However, Edmodo (2008) found a contradictory result, which suggests that in the presence of technological application, students are able to maintain social relationships with their classmates, interact on an ongoing basis, discuss topics covered in class and review course material.

Dimension 7: The overall perception in dimension 'G,' i.e. motivation, shows that students studying in the smart classroom and traditional classroom (79.69% & 79.54%) have a similar perception regarding their motivation. This finding reveals that students studying in the smart classroom and traditional classroom have same in this dimension i.e., motivation. However, other researchers also found contradictory result. Francis (2017) indicated that students felt motivated by using specific technology in the classroom. Similarly, Passey et al. (2004) suggested that ICT positively impacts the motivation level, and Stark et al. (2002) also reported that ICT improved pupils' motivation.

Dimension 8: The total perception in Dimension 'H' reveals that students studying in the smart classroom (83.43%) have a higher perception regarding their communication skills than their counterpart, i.e. traditional classroom students (74.71%). Bano (2016) was found similar finding that smart class learning helped develop the power of communication among students and improve their oral abilities and vocabulary. It also helped develop speaking, listening, reading, writing, and comprehension skills through various activities. Nelson (2012) and Stark et al. (2002) revealed in their study that ICT improved communication among pupils. Therefore, it can be concluded that modern classroom technology is the most useful to develop communication skills among secondary school students studying in the smart classroom.

Conclusion and Educational Implications

The result of the study is based upon the findings pertaining to objective of the present study, where the researcher compared the perception of smart classroom and traditional classroom secondary school students. Further table 1 indicates that secondary school students studying in the smart classroom had the higher perception in all dimension except interpersonal relations and motivation. No difference was found in the interpersonal relations and motivation dimension between secondary school students studying in the smart classroom and traditional classroom. It can be concluded that modern innovative techniques used in smart classroom are very important in teaching learning process. This study may helpful for the teachers, school administrators, policy makers, prospective teachers, educationist and other stakeholders to know the perception of secondary school students regarding their classrooms i.e. smart classroom and traditional classroom. Thus, the smartboard should be installed in the school and made available to all the students. Technological based classroom require well trained staff. For this purpose, training should be provided to teachers and non-teaching staff also. The concept of smart

classroom should be included in the syllabus of Educational Technology at the bachelor level of a teacher training institute.

Reference

- Akbas, O., & Pektas, H. M. (2011). —The effects of using an interactive whiteboard on the academic achievement of university students. *Asia-Pacific Forum on Science Learning and Teaching*, 12(2), 13.
- Anju, & Sharma, H. L. (2016). Effectiveness of educomp smart classroom teaching on retention in mathematics at elementary level. *International Journal of Multidisciplinary Research and Development Online*, 3(6), 2349-5979.
- Bano, N. (2016). Impact of smart classroom learning environment on the performance of first grade students in English. *Funoon: An International Journal of Multidisciplinary Research*, II(1), 2395-6593.
- Embodo (2008). Retrieved from <http://partnerships.edmdo.com>
- Francis, J. (2017). The effect of technology on students motivation and engagement in classroom-based learning. (Doctoral dissertation, Education). University of New England.
- Jo, J., & Lim, H. (2015). A study of effectiveness of smart classroom through interactive analysis. *Advanced Science Letter*, 21(3), 557-561.
- Kurtdede-Fidan, N., & Aydogdu, B. (2018). Life Skills from the Perspectives of Classroom and Science Teachers. *International Journal of Progressive Education*, 14(1), 32-55.
- MyEdu (2019). How is the concept of the smart classroom transforming india's education system. Retrieved from www.myeducomm.com/blog/concept-smart-classroom-transforming-ideas-education-system/
- Natrajan (2004). Retrieved from <http://www.researchgate.net/publication/323957257>
- Nelson, M. (2012). The effects of technology on interpersonal relationships among Rowan University students ages 18-25. Retrieved from <https://rdw.rowan.edu/etd/156>.
- Passey et al. (2004). The motivational effects of ICT on pupils. Department of Educational Research, Lancaster University. ISBN: 1-84478-204-2.
- Robinson, J. (2020). Five smart classroom management techniques for excellent student engagement. Retrieved from <https://www.nuiteq.com>
- Schindler et al. (2017). Computer-based technology and student engagement: a critical review of the literature. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 14(1), 14- 25.
- Stark et al. (2002). The impact of information and communication technology initiatives on Scottish schools. Final report for the Scottish Executive Education Department. Glasgow: University of Strathclyde.
- Sun et al. (2016). Perception of Attributes and Readiness for Educational Technology: Hospitality Management Students' Perspectives. *Journal of Hospitality & Tourism Education*, 28(3), 142-154.
- Thomas, J. D. E., Coppola, J. F., Braudy M., & Thomas, B. A. (2005). Comparison of teaching Java in a computer classroom/ traditional classroom vs. smart e-classroom and its effect on critical thinking: A case study. *Information System Education Journal*, 3(29), 1545-679X.

Transforming Academic Libraries: Aligning with India's NEP 2020

Prof. shaveta

Abstract- The role of academic libraries in education is adapting to the changing needs of students and educators. With the introduction of National Education Policy, 2020 India has witnessed a substantial transformation in the whole educational framework. This abstract presents a snapshot of the status of academic libraries in alignment with the objectives and recommendations of the NEP.

The NEP, designed to revitalize the education system, emphasizes key elements including flexibility in curriculum design, technology integration, multidisciplinary learning and research oriented education. These elements have reshaped the requirements of academic libraries in supporting the academic and research endeavours of students and faculty.

The study reflects a dynamic landscape with a renewed focus on accessibility, digital transformation, and research support. As the NEP continues to shape the educational environment, academic libraries play a pivotal role in facilitating these transformations and are poised to evolve further to meet the rising needs of learners and educators in Indian states.

Purpose/ Objectives - The purpose behind this study is to analyse the availability of academic libraries and library resources, at school level in 28 states and 8 UTs of India.

To find ratio of libraries in 2015-20

To find ratio of no. of libraries with books during 2015-20

To find ratio of librarians in schools during 2015-20

To find ratio of schools with internet connectivity during 2015-20

Design/methodology/approach: The data of Indian states and UTs from 2015-2020, required to complete the study was extracted from UDISE portal for subsequent processing and analysis in the spreadsheet software.

Findings: The findings reveal how many Indian regions have the schools equipped with library facility, resources, librarians and internet connectivity. The study follows an evidence-based approach to enhance the understanding regarding the status of academic libraries in India which plays a crucial role in positive learning outcomes of students in order to make any Educational Policy successful.

Originality: This paper deals with the more advance and accurate possibilities of successful implementation of NEP in context to the idea that school library act as the strong facilitator in developing critical thinking, lifelong learning, strong basic numeracy and language fluency in students from the early childhood.

Keywords- school libraries, librarians, resources, education policy, NEP

Limitations of the study- Only school libraries are included in the present study. Data regarding status of all 28 states and 8 UT's of India has been fetched from UDISE. Schools by all types of managements such as Private, Aided, Government and others (Madrasas) are included in the study.

Introduction-(Siva Kumar, A., 2022) the growth and global competence of any country is judged by its youth. And if the youth is provided with knowledge, skills and values then it can surely shape and direct any nation into a stronger position. The government, policy makers and intellects are providing their valuable suggestions and efforts, time to time to improve the quality of education system in India but it still seems a far dream as the learning outcomes are not satisfactory to cope up with student's learning capacities. In India there is a lack of not only reading culture but basic numeracy and

language fluency also. Our NEP aims for overall personality development of a child with high order thinking skills.

(Chatterjee, Sanghamitra Jana, & Ahmad, Akhlak, 2021) Libraries always play a significant role in empowering education system. A well-resourced library enables a person to be a lifelong learner by inculcating self-studying and reading skills. The Government of India has taken initiative by approving New Education Policy 2020 to bridge the gap between predicted and present learning outcomes of students. In NEP, due credit is given to not only uplift the status of school libraries rather providing quality library services to its patrons situated in remote areas also which is possible through digital libraries and qualified librarians.

Different Education Policies in India –Since after independence, India, realized the strong urge of an educated nation for smooth functioning of democracy. The goal of providing strong educational structure to a large population with great diversities was a great challenge in front of the policy makers. The education policy needs to be flexible as per the need of the hour. (C, Syed. Alam & S, Arul. Selvan, 2022) Since Independence, India had three different educational policies. In 1952, a Secondary Education Commission was setup and chaired by Dr. A. Lakshman Swami Mudaliar. In its report, the committee recommended standardization in school education across India. To uplift all the segments of education, first national education policy was implemented in 1968 in India, based upon the Kothari Commission Report.

The second education policy came into implementation in 1986 and was updated in 1992. The third education policy came into existence in 2009 which resulted good statistics by showing positive increase in student's enrollment into government schools. This policy emphasized on free education for all.

The NEP 2020 aspires to deal with all of the expanding developmental imperatives of the nation. So, the policy advocates revision and redesigning of whole educational structure to align with the aspirational aims of 21st century at global level.

Salient features of NEP 2020 in context to libraries:

To preserve our rich literary legacies for future generations use and research

To provide quality education to all students irrespective of their location

To develop school, public and digital libraries

To develop entertaining and inspirational content for students to make the learning enjoyable

To provide sufficient resources in school and public libraries

To develop digital libraries using extensive technology especially in remote areas for reading during non-school hours

To develop a national book promotion policy to make learning material accessible and available across geographies and language barriers

To create a reading culture across the country with sufficient supply of resources

To achieve foundational literacy and numeracy skills among children by grade 3

To uplift the standards of education by continuous professional development, positive service conditions for faculty

Role of Libraries/ librarians in Education- Libraries have an obligation to provide information services to the users. These are meant to satisfy the educational and informative needs of the respective community. Libraries and librarians if well equipped with resources, knowledge and technology can play vital role in achieving the targets of education policies. (George D, Kuh, & Robert

M, Gonyea, 2003), qualified librarians play an important link between the user and piece of information. A librarian needs to understand the requirements of patrons and curriculum and keep updated the sources of library. Information services cannot be delivered while lacking of organised collection of resources. Timely delivery of acute information is the high demand of our national educational policy. (Mahajan, Preeti, 2010), development of Digital Libraries has become another prerequisite for successful education system to impart knowledge from far places not only during the emergencies such as COVID rather in normal conditions also. The pandemic period has made us realize that how important it is to impart knowledge in remote areas in present scenario. Moreover, gaining knowledge should not be time bound. A user may need the information any time and from any corner. It becomes a major responsibility to satisfy his informational needs through digital library services.

Literature Review- School libraries are an essential component of the education system and education policies should recognize their importance in supporting student learning and achievement. Policies should address issues related to access, literacy, technology, diversity, funding, and accountability to ensure that school libraries can attain their vital role in education.

(IFLA, 2020) the school library teaches students lifelong learning skills, fosters imagination, citizenship, critical thinking, and the capacity to use information in a diversity of media. It also provides information and ideas that are required for successful participation in society. It is evident that the student with strong reading habits becomes lifelong learner. An urge of collecting wisdom and knowledge to keep himself updated, remains with him. A student's learning journey can be made more informative and attractive with the help of a library and qualified librarian.

According to (Encyclopedia.com), a professionally qualified school library media specialist monitors a central collection of different learning resources in the modern school library media centre in order to support the curriculum of a school, fulfill the requirements and interests of students, and make sure that young learners attain information literacy skills as a vital component of education. This concept of a learning information centre is both a social development of the twentieth century and a progression of information exchange.

(Dike, V.W, 1993) stated the need for story hour program, emphasizing that storytelling, like reading aloud connects children with the potential of language, ultimately laying the framework for reading. The information resources that have been added to a library will have a significant impact on motivating learners to use it and create a habit of reading.

(Azad, Shaveta & Chakravarty, Rupak, 2022), explained that children's reading skills, which are vital for their growth, get improvised when they have access to interesting and captivating books in their native tongue. Stories teach new vocabulary and ideas to youngsters, ranging from picture books for the very young to more comprehensive tales for youngsters while also allowing them to explore their imaginations. Consistent reading by kids helps them become better readers, and better readers perform better in school and other areas of life.

The New Education Policy, 2020 lays strong emphasis on building basic numeracy and reading skills from foundation level among children for better learning outcomes in comparison to previous years. The policy is based on five interdependent basic pillars: Access, Equality, Quality, Affordability and Accountability. It focuses upon the development of library as centre of excellent educational resources.

(Victoria, et al., 2019) the library profession is one that supports the educational system of any nation, therefore both the educational and library systems must be in nexus if effective and efficient formulation and implementation of policies will be established. The impact of the library can be seen at all levels in the education sector, starting from the early school libraries in primary and secondary schools to the Academic libraries in the higher institutions. So, the role of libraries in a nation's educational advancement cannot be overstated.

(Asif, Mohammad & Singh, K. K, 2022) The National Education Strategy 2020 represents significant changes in the outlook for India's educational system, including future planning that will guarantee quality education.

(Gonen et al., 2015) said that learning starts to develop in early childhood period in a significant and permanent way. One of the convenient environments for the advancement of language development skills is Children's Libraries. Constitution of services, materials, books, publications and special library programs, which can combine all these in a proper way and present to the child, confront us as an important necessity for raising individuals with a positive library perception.

(Cheong Choy, F, 2007) as long as there is a need for the efficient preservation and transmission of knowledge in society, libraries and librarians will continue to play crucial roles. As many of these critical roles rely on libraries as permanent institutions, librarians must continue to make significant contributions through their work in institutions such as libraries.

As per the data collected from UDISE+ (Unified District Information System for Education Plus) the below given statistics are showing the number of schools with libraries, no. of libraries with resources, no. of libraries with librarians and internet connectivity in schools etc. in all states and UT's of India from 2015- 2020.

Table 1-

Source: Author's own work

As per above table no. 1 Delhi with 3959%, Tripura 55%, Sikkim 48% and Dadra & Nagar Haveli (Daman & Diu) with 41% are the top four regions with highest increase in number of schools with libraries during 2015-20. On the other hand Arunachal Pradesh (-48%), Manipur (-14%), Odisha (-9%) and Madhya Pradesh (-8%) are the regions with decreased number of libraries during 2015-20.

Nagaland (14%), Chandigarh (13%), Assam (8%) and Gujarat (5%) are the regions where positive outcomes are visible in terms of increment in library resources/documents. Bihar (-44%), Tripura (-41%), Jammu & Kashmir (-40%) and Tamilnadu (-36%) are the regions where number of resources have decreased in libraries.

Chandigarh (299%), Jharkhand (260%), Tripura (222%) and Uttar Pradesh (204%) are the top four regions where number of librarians was employed the most during 2015-20. Andhra Pradesh (-96%) and Mizoram (-45%) are the states where the statistics are showing negative results in recruitment of librarians in school libraries.

According to statistics, Jharkhand (1271%), Bihar (684%), Chhattisgarh (413%) and Gujarat (397%) are the top four states where internet connectivity in schools has increased at a tremendous rate.

Conclusion & Suggestion-

When we check overall data of all 36 Indian states and UT's, it is observed that there is 2.71% increase in number of schools equipped with libraries during 2015-20 but on the other hand number of libraries with resources have found depleted by the ratio of -8.99%. Number of librarians appointed in school libraries during 2015-20 has increased by 44.55% whereas internet connectivity ratio increased by 170%.

A library full of resources and a qualified librarian is undoubtedly an integral part of any educational policy framework. Today libraries need real time analysis to make its collection and services relevant enough to support education policies in order to fetch positive learning outcomes in compliance with NEP. Librarians need to prove facilitators of information and lifelong learning through updating their knowledge and skills. More user learning oriented library services and activities are required to introduce at school level. Digitization, open access resources, Information Literacy Programs, Professional development, flexible learning spaces, community engagement, library usage data analytics, promotion of research and Innovation, accessibility and inclusivity of resources, developing cultural and language resources and proper feedback mechanism are the key points through which educational institutions can better align with and support the goals of a new education policy, ultimately contributing to a more successful implementation of the NEP's objectives.

Data availability statement: The data that support the findings of this study are openly available in [UDISE+] at [<https://www.udiseplus.gov.in/#/page/publications>].

References-

Aalam, C. S., & Selvan, S. A. (2022). Education Policies in India since Independence: A Review. *International Journal for Research in Applied Science and Engineering Technology*, 10(6), 4158–4160. doi: [10.22214/ijraset.2022.44876](https://doi.org/10.22214/ijraset.2022.44876)

A.M, S., & Sivakumar, A. (2022). *Sustainable Society: A New Begining*. Lulu Publications, United States. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/357909453>

Asif, M., & Singh, K. K. (n.d.). Libraries @ national education policy (NEP 2020) in India. *IP Indian Journal of Library Science and Information Technology*, 7(1), 18–21. doi: [10.18231/j.ijlsit.2022.004](https://doi.org/10.18231/j.ijlsit.2022.004)

Azad, S., & Chakravarty, R. (2022). *Creating Community of Young Readers during Covid-19 Lockdown: A Comprehensive Study of a Digital Reading Platform: Storyweaver*.

Chatterjee, S. J., & Ahmad, A. (n.d.). Status of Online School Education and School Libraries at Selected Metro Cities in India During Corona Pandemic Lockdown: A Study. 2021, 6(1). Retrieved from <https://www.slp.org.in/IJLINK/volumes/IJLINK-V6I1-3.pdf>

Choy, F. C. (2007). Libraries and librarians—What next? *Library Management*, 28. doi: [10.1108/01435120710727965](https://doi.org/10.1108/01435120710727965)

Dike, V. W. (1993). *Library resources in education*. Enugu, Nigeria: ABIC Publishers.

Gönen, M., Temiz, N., & Akbaş, S. C. (2015). *The role and importance of children's libraries in early childhood: A library program sample. 1*, 76–89.

IFLA/UNESCO School Library Manifesto. (n.d.). Retrieved 23 January 2024, from <https://archive.ifla.org/VII/s11/pubs/manifest.html>

Itsekor, V. O. (2019). The Role of Librarians in the Implementation of the National Policy of Education. *Library Philosophy & Practice*. Retrieved from <http://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/2123>

Kuh, G. D., & Gonyea, R. M. (2003). *The Role of the Academic Library in Promoting Student Engagement in Learning*.

Mahajan, P. (2010). *School Libraries in India: Present-day Scenario*. Retrieved from <https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/371>

NEP_Final_English_0.pdf. (n.d.). Retrieved from https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English.pdf

School Libraries | Encyclopedia.com. (n.d.). Retrieved 23 January 2024, from <https://www.encyclopedia.com/education/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/school-libraries>

UDISE+ Dashboard. (n.d.). Retrieved 23 January 2024, from <https://dashboard.udiseplus.gov.in/#/home>

OLD AGE AND POST-RETIREMENT: A PSYCHO-SOCIAL ANALYSIS OF THE OLDER ADULTS

Rudhrakshi Ramesh Mayekar
Rakshanda Mayekar

ABSTRACT

This paper explores old age and retirement from a psycho-social perspective, focusing on how personal and social factors shape adjustment. Studies have shown that good health, financial security, family and social support, and voluntary retirement help people adjust better in their last phase of life. This paper argues that retirement should be understood as a psychological and social process, requiring supportive systems promoting active and meaningful ageing. We have tried to make an attempt in this research to understand the impact of retirement on the lives of the elderly. This paper is based on a review of the existing literature from books, articles and peer-reviewed research papers from reputed journals. Research findings have been thematically studied into four impacts of retirement. This study has provided some suggestions for the welfare of older adults.

KEYWORDS: Psychosocial, retirement, old adults, mental health, social identity

INTRODUCTION

Old age is not a disease but a natural and irreversible phase of life. It is a psychological (dementia, depression, stress, anxiety,), physiological (hearing loss, back and neck pain, diabetes, heart disease, incontinence and vision problems) and social (role transition, social isolation, sense of identity conflict) process of changes in every human being that usually begins after middle adulthood. Old age is identified as the final phase of life in ageing. Old age was not a problem until the last few decades. Social changes such as modernisation, urbanisation and digitalisation have changed and reshaped society and norms. The economic industry has been influenced too with the changes creating retirement as a mandatory clause once an individual reaches the age of 60 years. Ageing encompasses various dimensions such as social, health, emotional and mental stability and financial support. Income plays a major role in helping to age gracefully. But what happens to the elderly who retire from organised sectors or from unorganised sectors due to health or the fixed age of retirement? How do they cope in their late phase of life, and what problems do they face? All these questions gave us a curiosity to find answers. Therefore, we have aimed to study the retirement impact on the elderly in society. This study is based on a review of the literature, which we have collected from published research papers and books. We have thematically categorised the findings into four areas of impact of retirement on the elderly. These themes are related to contemporary times, which makes digital impact a crucial study area. Our study can further be extended in future with a scope to study regional variations and gender variations in Indian society.

WHY IS RETIREMENT A PROBLEM FOR THE ELDERLY?

In the industrial period, retirement from work is considered when an individual reaches the chronological age of 60 years. Retirement creates problems for the elderly in adjusting, adapting to a new role and in mental changes. From the role of decision maker, one becomes a decision seeker. The social and psychological perspective helps us to know how the elderly in post-industrial society adapt to the new change. Though everyone is aware of 60 years as a formal age of retirement, it can be a trauma for some elderly. It brings several changes after a long span of time in the life of an individual. Ageing with dependency makes adjustment difficult to cope with the retirement phase. Medical emergency and low savings are another factor that contribute to mental stress in many older adults. Working for 25-35 years, having a fixed schedule and planning, suddenly turns blank at a certain age, making them think What's next? What will I do? How should I adjust? This phase might be more difficult for elderly men compared to elderly women. Elderly women have been playing a double shift role, which keeps them connected with the home role even when they are working out. While for men, this is opposite, playing just one role as a breadwinner and changing to a home retiree is difficult to adjust to.

Coping with retirement is a need of the hour for older adults. This phase is vital, where older adults must be involved in physical and mental activities to improve their cognitive functions and prevent deterioration. Spending time on mindfulness and physical activities, maintaining a healthy, balanced diet, staying socially connected to their loved ones and neighbours, and engaging in learning activities such as crochet, knitting, and gardening can contribute to more satisfying and fulfilling ageing experiences. It's vital to view old age as a period of decline and a chapter of re-cultivating meaningful relationships rich with potential for growth, contribution, and enjoyment. It starts with engaging with social relationships and psychological adjustments to adjust to sudden changes in one's position at home and in society (Chen et al., 2025; Cohn-Schwartz, 2020; Kumar et al., 2022; Li & Li, 2025)

Older adults work in both unorganised and organised sectors; the former sector includes jobs that are not officially registered or regulated. This sector comprises self-employment, casual labour, agriculture, and small-scale trade. These jobs often come with low wages, lack of job security, and limited or no access to medical coverage or financial support pensions. In contrast, in the organised sector, older adults have job security, have fixed and regular employment terms, receive monthly payments, and are secured with health insurance and retirement pensions (Chattopadhyay et al., 2022; Chowdhury et al., 2022; Roy & Barua, 2023).

A few older adults remain in the workforce due to financial security as they need additional income to maintain a standard of living, save for retirement, or address unexpected expenses, especially if they lack substantial pension plans. At the same time, others choose to work to maintain an active and fulfilling lifestyle. Regularly engaging in work helps older adults maintain their cognitive function, reduce the risk of depression and anxiety and stay socially connected, especially if they live alone. Many professionals in healthcare or education choose to continue working to mentor younger colleagues and contribute to their communities. This feeling of purpose can encourage older adults to live a meaningful life and maintain good well-being, as it helps maintain self-esteem and a connection to the broader community. Retirement in old age signifies a transformative time where individuals

move from their professional careers to a period of personal exploration, focusing on activities that bring joy, purpose, fulfilment, and rest. However, older adults face many difficulties, such as reduced daily social interactions, which lead to loneliness, loss of self-identity and purpose in life, health problems, psychological problems (such as memory loss or slower processing speeds), changes in their daily routine, and altered habits.

OBJECTIVES

1. to know the impact of retirement on the psychological and social life of the elderly
2. to suggest measures for the well-being of the retired elderly

IMPACT OF RETIREMENT ON THE OLDER ADULTS

1) LOSS OF IDENTITY

Retirement can lead to a loss of identity and purpose for those with strong work identities. Retirement means losing not just a job, but also the social status, daily structure, and sense of purpose that work provides. This can result in feelings of emptiness, loss of meaning, and even depression. (Bartol & Grah, 2024; Price, 2000; Manor & Holland, 2021; Miron et al., 2021) This occurs because identity in adulthood is connected to occupation. Losing the worker role can create a void until a new role is established. A daily routine, meaningful activities, social connections, social status, and financial security are just a few of the many essential benefits provided by employment. Most people depend on at least some of these, although their values differ. The loss of these benefits after ending employment can impact individuals in various ways. A person's ability to adapt to retirement is heavily influenced by whether or not they have a clear and meaningful role in life. Today, retirement is more than just the period when someone stops working; it is seen as a process that may involve leaving a job, returning to work temporarily, and then retiring again while developing new responsibilities and activities.

While working a role is occupied, it has certain power and duty along with income generation. This was an identity in society, as a banker, teacher, scientist, clerk, government worker, but when they retire, it impacts their role play and identity. Adjusting to a new role and creating an identity becomes more difficult. Identity post-retirement is a dynamic and complex process influenced by the individual's prior work identity, social connections, engagement in new activities like volunteering, and personal control over retirement timing. While it can lead to significant challenges, particularly for those with strong work identities, proactive engagement in social groups and new roles can facilitate a more positive adjustment and foster a stable sense of self.

2) LOW FINANCIAL SECURITY

Almost all older adults face financial difficulties during retirement due to a lack of pension coverage and limited savings. In traditional societies, the joint family system provided support when the parents aged, but with the decline of modernisation, older adults are becoming more economically vulnerable. Even though some may wish to work, age-related health issues, such as physical weakness, dementia, or Alzheimer's, make it difficult for them to take up jobs. This lack of financial security makes the

elderly feel like a burden on their families. It also leads to stress, anxiety, poor nutrition, low living standards, and an overall poor quality of life.

As people age, their health care needs generally increase while their earning capacity declines, making retirement a period of financial vulnerability. Rising medical costs, driven by chronic illnesses, new but expensive treatments, and overall inflation, can put heavy pressure on limited pension income or savings. Many older adults in India depend on small pensions or family support, which are often insufficient to meet both medical expenses and everyday living costs. When hospital bills, medicines, or regular check-ups consume a large share of their income, elders are forced to make difficult choices. Some reduce spending on essential needs such as nutritious food, safe housing, or utilities, which can further damage their health. Others postpone or skip medical visits, buy fewer medicines, or stop treatments altogether, leading to complications and more serious illnesses that require costly emergency care.

Financial stress from high health expenses can also create emotional problems. Constant worry about paying bills, losing savings, or becoming a burden on family members may cause anxiety, depression, and feelings of helplessness. Dependence on children or relatives can strain family relationships, leading to conflict, guilt, or neglect. In cases where family members themselves face economic hardship, elders may experience social isolation or even abuse. The combined effect of financial pressure, poor physical health, and emotional distress lowers overall quality of life, reduces independence, and limits social participation. Without adequate pensions, affordable insurance, or community support systems, many retirees find themselves choosing between their health and basic daily needs, highlighting the need for stronger public health schemes and social safety nets to ensure dignified ageing.

3. SOCIAL ISOLATION

Social isolation in older adults is mainly associated with increased risks of death, disability, dementia, depression, and cognitive decline. It is also linked to unhealthy behaviour, such as not maintaining a nutritious diet, and getting into substance abuse. After retirement, older adults also go through a phase of loneliness and isolation due to a lack of connections to family, friends, and community. Also, those with whom they worked for years suddenly get disconnected.

Social isolation in older adults is a significant concern, resulting from a combination of physical, social, and psychological factors. It commonly occurs due to retirement, bereavement, chronic illnesses, or reduced mobility, which limit opportunities for social interaction. Living alone, having a small social network, or experiencing the loss of family and friends further increases the likelihood of isolation. Additionally, sensory impairments, such as hearing or vision loss, can hinder communication and exacerbate feelings of disconnection.

The emotional and psychological consequences of social isolation are profound. Older adults feel a lack of purpose, which can contribute to depression, anxiety, and reduced cognitive functioning. Working for years with daily targets gave them purpose, but when they retire, they do not know what

activities they should be engaged in. Socially isolated individuals may also experience diminished quality of life, lower self-esteem, and weaker connections to their communities.

SUGGESTIONS FOR THE WELL-BEING OF THE OLDER ADULTS

1) Policy for retirement

Retirement policies give older adults financial security as they stop working. They usually include pensions, provident funds, gratuity, and other social security benefits that provide a steady income during old age. These policies are important because they reduce financial worries, improve living conditions, and help older adults live with dignity, independence and respect.

2) Old age home

Many older adults are neglected, disrespected, and even physically and mentally abused in their own homes, which leads to psychological and physical problems. In such cases, old age homes are very important as they provide care, support, and companionship with other older adults and also a sense of belonging and dignity, giving the elderly a chance to live their later years with comfort and respect.

3) Happy clubs

Happy clubs play a vital role in the well-being of older adults. These clubs allow senior citizens to meet people their age, help them vent their feelings and emotions, share experiences, and build friendships. By participating in social group activities like games, yoga, dance, meditation, and music, this club helps older people stay mentally and physically active, brings joy, and creates a sense of belonging. And reduces loneliness and isolation. They also encourage the elderly to stay positive, engaged, and connected with society, which improves their overall health and well-being.

4) Income-based jobs

Many older adults still have valuable skills and experience that can help them take up part-time teaching, tutoring, writing, or consulting. Some may also work in community services, handicrafts, gardening, or small shop businesses that give them financial support and keep them active, independent, and socially connected with the community. Having an income helps older adults who may not burden their families and improves their self-confidence and quality of life, which can help them live with respect and dignity.

5) Digital technology for support

Wireless networks and smart digital gadgets have provided smart programmes to monitor the activities of older adults. Access to telemedicine can boost the confidence of the elderly as it will reduce their dependency on others. When digitalisation is included in day-to-day life, it will help to develop a sense of self-reliance, give them a sense of responsibility, and make the best use of their time in old age.

6) Schemes and Financial Support

Due to a lack of financial support, many older adults spend their old age in misery, having no awareness of the welfare schemes by the state and central governments. There is a need for community-based programs where they are guided and assisted to use and apply for schemes. Volunteers or local organisations can also help them find small jobs suitable for their abilities, such as tutoring children, knitting or sewing, making handicrafts, gardening, helping in local shops, or working as part-time assistants in offices. These jobs provide extra income and help them stay active and engaged. Age is just a number, and with the new health industry emerging the physical capabilities of the elderly between 60 – 75 years have improved, creating opportunity to work.

7) Change in the attitude towards the elderly in their retirement life

It is seen that today, the generation views retirement in old age as a burden and a constant dependent for care and basic needs. Promoting active ageing and creating sessions that include interactions and bonding among the family and community can change their attitude and positively affect their well-being. Involving them in all big to small decision-making, respecting their knowledge, wisdom, and experience, and providing constant support and encouragement to feel included and valued can help them boost their confidence, social interaction, and overall well-being. Family gatherings should encourage active participation of elderly members and not keep them isolated in rooms. This will help them adjust to their relatives and feel active in their social relationships.

Conclusion

Youth and old age are two different phases of life; no one will stay energetic forever, even though they really want to live young. Ageing is a vital process. As we grow older, we undergo numerous changes. Addressing mental and emotional difficulty earlier will help to cope up in later life. Also, physical activity will keep us healthier and help in healthy ageing. Ignoring health will affect our psychological, physical, social and economic well-being. Ageing can be seen as both a boon and a bane. It is a boon as people can finally rest after years of hard work; it brings wisdom, experience, and time for relaxation. Many elderly people enjoy hobbies, spiritual growth, and spending time with their family and friends during retirement and old age. On the other hand, old age can also feel like a bane when health problems, loneliness, isolation, neglect, financial insecurity, or lack of family support make life more difficult. Retirement should not be a problem, but a way to socially engage back with society.

References

- Bartol, A., & Grah, B. (2024). Aging and Work-Related Identity Loss Due to Retirement. ENTRENOVA - ENTERprise REsearch InNOVAtion. <https://doi.org/10.54820/entrenova-2024-0018>.
- Chattopadhyay, A., Khan, J., Bloom, D., Sinha, D., Nayak, I., Gupta, S., Lee, J., & Perianayagam, A. (2022). Insights into Labor Force Participation among Older Adults: Evidence from the Longitudinal Ageing Study in India. *Journal of Population Ageing*, 15, 39 - 59. <https://doi.org/10.1007/s12062-022-09357-7>.
- Chen, X., Yang, Q., & Liu, Z. (2025). The impact of physical activities on cognitive function among older adult populations: evidence from China. *Frontiers in Public Health*, 13. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2025.1562747>.
- Chowdhury, P., Mohanty, I., Singh, A., & Niyonsenga, T. (2022). Informal sector employment and the health outcomes of older workers in India. *PLOS ONE*, 18. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0266576>.
- Cohn-Schwartz, E. (2020). Pathways From Social Activities to Cognitive Functioning: The Role of Physical Activity and Mental Health. *Innovation in Aging*, 4. <https://doi.org/10.1093/geroni/igaa015>.
- Kumar, M., Srivastava, S., & Muhammad, T. (2022). Relationship between physical activity and cognitive functioning among older Indian adults. *Scientific Reports*, 12. <https://doi.org/10.1038/s41598-022-06725-3>.
- Li, X., & Li, C. (2025). Promoting Healthy Aging: Physical Activity and Its Dual Effects on Physical Health and Cognitive Function in Chinese Older Adults. *Frontiers in Public Health*, 13. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2025.1561060>.
- Manor, S., & Holland, R. (2021). Retiring in a white coat: Doctors working after retirement. *Journal of Vocational Behavior*. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2021.103678>.
- Miron, A., Branscombe, N., Ball, T., Mcfadden, S., & Haslam, C. (2021). An Interpretative Phenomenological Analysis of Social Identity Transition in Academic Retirement. *Work, Aging and Retirement*. <https://doi.org/10.1093/workar/waab018>.
- Price, C. (2000). Women and retirement: relinquishing professional identity. *Journal of Aging Studies*, 14, 81-101. [https://doi.org/10.1016/S0890-4065\(00\)80017-1](https://doi.org/10.1016/S0890-4065(00)80017-1).
- Roy, P., & Barua, A. (2023). Labour force participation among the elderly in India: what does the latest data show?. *International Journal of Social Economics*. <https://doi.org/10.1108/ijse-06-2021-0350>.

Himalayan Hemp Ecostay: Circular Bioeconomy Potential of Hemp in India's First Hempcrete Homestay in Uttarakhand

Madhushree Barik

Abstract

The upsurge in research on hemp is due to its bioeconomic potential for the development of sustainable, durable, and eco-friendly hemp products. The present study explores an eco-friendly homestay called Himalayan hemp eco stay, set up by an architectural couple in the Pauri Garhwal district of Uttarakhand. Along with being India's first hempcrete homestay, it is carbon-negative, strong, durable, earthquake and fire-resistant, and cost-effective too. The bioeconomic potential of hemp plant parts and the prospects of hemp homestays in Uttarakhand have been discussed in this study. The hempcrete eco-housing which adopts a zero-waste strategy is essential to be the new normal, for it will be propitious for humans and the environment. The study also delves into the antiquity of hempcrete technology in global and national contexts. The ethnographic findings on the application of hemp biomass as well as the field experiences of my own stay in this hemp homestay have been included in the present study.

Keywords: Bioeconomic, Ecostay, Hempcrete, Sustainable, Zero-waste

Introduction

In the contemporary global landscape, the increased demand for built structures for the convenience of human beings has led to the destruction of the environment. The materials used in the construction of buildings contribute largely to CO₂ emissions, and the high impact of materials that are commonly used such as cement, ceramics, etc. is notable. *Cannabis sativa* L. (hemp) has recently gained considerable attention due to its biodegradable, renewable, and recycling properties, various end-use products, low capital demand for cultivation, short production cycle, higher biomass production, carbon sequestering property, and the possibility of carbon-negative transformation (Ahmed, Islam, Mahmud, Sarker, & Islam, 2022). Hempcrete is a biocomposite material consisting of hemp hurds and lime, which is strong, lightweight, eco-friendly, and helps to create breathable buildings. The chemical bond developed using a combination of hemp plant parts and unslacked lime is close to what cement looks like. It provides incredible insulation and absorbs CO₂ which makes it ideal for most climatic conditions and is durable as it lasts for hundreds of years without leaving any negative carbon footprint (Arrigoni, Dotelli, Melia, Pelosato, Ruggieri, & Sabbadini, 2017).

According to secondary data sources, ancient Indians were the first in the world to practice hempcrete technology i.e. mixing of bhang in clay or lime plaster for construction. The use of hemp in construction by ancient Indians in Ellora caves, which date back to the 6th and 11th centuries AD, was lost almost 1500 years ago but is now restored through the recorded research (Joshi, 2020). The use of hemp helped the Ellora caves and most of the paintings to remain intact and no insect activity is found at Ellora (Rizwanullah, 2016).

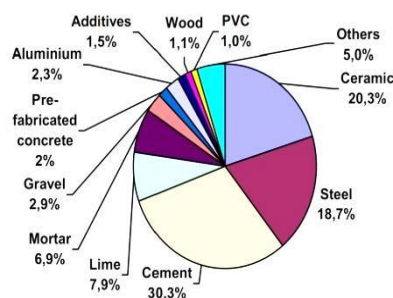

Fig.1. Contribution of CO₂ emissions associated with the manufacture of the materials needed for construction of 1 m² (gross floor area) (Bribian, 2011)

Research Methodology

The hemp-based building materials used to construct the Himalayan hemp homestay have been documented for this study through research methods such as interview with the owner i.e. Namrata Kandwal, focus group discussions with the workers who were engaged in building of this homestay, especially women workers, and also some pictures and documents were shared by the owner which helped to understand and document the processes involved in building the homestay. The fieldwork has been conducted for two weeks to collect primary data and document them. To document the ecological benefits, and also to differentiate the benefits of staying in conventional buildings and hemp homestay building, I stayed there for two weeks and experienced myself the differences in air quality, temperature regulations, and also its acoustic properties. I also included videography, photography, and record-keeping to document for academic purposes and future prospects about the sustainable approaches integrated into the homestay to make it a zero-energy model.

Study Area

The present study has been conducted in Pauri Garhwal district of Uttarakhand. For this study, the local village named Faldakot Malla of Yamkeshwar block in Pauri Garhwal district has been explored after reviewing literatures about Himalayan Hemp Ecostay, which is the first house built using hemp fibre and hemp-derived products in India by a visionary architect couple i.e. Namrata Kandwal and Gaurav Dixit (Azad, 2021). The destination could be reached only by trekking of nearly 30 minutes from the main road, after hiring a local taxi from Rishikesh in Uttarakhand. In January 2020, they started to set up this as a project, on her father's ancestral land in Faldakot Malla, which took around one and half years to get completed (Tonk, 2022). On 24 November 2021, it was inaugurated by Shri Trivendra Singh Rawat, former Chief Minister of Uttarakhand. This zero-energy model with a two-story dwelling is made up of hemp biomass residues and has come up as an example of the circular bioeconomy potential of hemp. The ground floor has a room called Talla, equipped with a double bed and an attached toilet. Additionally, the ground floor features one common washroom, two shared toilets, and a washbasin area. Moving to the first floor, a room called Malla with two single beds is complimented by an inviting terrace area adjacent to it.

Results and Discussion

Hemp-based materials for the construction of Himalayan hemp eco stay

Hemp limecrete blocks used in this homestay have been made by mixing hemp hurds or shives with lime and water, and are most often installed in situ, meaning these are mixed on-site and then placed into formwork. Namrata Kandwal stated that after many trial and error methods, they got the right composition of hurds, lime, and water ratios for building hempcrete blocks. They used a decorticator machine to cut hemp stalks into hemp hurds and to separate the hemp fibre from the dried hemp stalks. This decorticator machine was installed about a kilometer away from the homestay location because of the steep location. The raw materials of hemp hurds were then transported manually to the site for making hempcrete blocks by the workers. Hemp mortar mix has been used to construct pillars made of stones in the homestay building. This adhesive mortar mix comprises hemp shives and lime mixture, which helps in binding stones together and provides strength to the pillars of the homestay. Hemp limecrete monolith walls have been constructed to build some of the walls of the hemp homestay. The hemp hurds are mixed with lime and water, and then monolith walls are constructed around structural wooden frames and left in the forms for about 7 days to 1 month to get dried. These also provide mechanical strength and fire resistance to the building and contribute to temperature regulation with faster construction times than the hempcrete blocks manufacturing. The presence of lime in the hemp monolith walls contributes to good air quality, and its alkalinity helps to combat the growth of mold spores naturally. These walls are then rendered exteriorly as well as interiorly with hemp-fiber reinforced lime plaster made with hemp fibres and lime mixture for white color and hemp-lime clay plaster for light brown color. The walls of this hemp homestay are not painted with synthetic paints and hence do not emit any harmful VOCs. Hemp limecrete roof insulation also involves the installation of wooden frames and then surrounding the frames with a hemp and lime mixture. This makes the roof lightweight with effective load-bearing and thermal insulation properties. Hempseed oil wood polish has been used to polish wooden doors and windows of the homestay, which are made out of reused wood from old demolished houses. This hempseed oil finish protects wood from moisture, UV damage, insects, and bacteria, prevents staining and fading, revitalizes and conditions the wood, and does not emit any harmful chemicals (VOCs).

Fig.2. Hemp Limecrete Blocks

Fig.5. Hemp Limecrete Monolith Walls

Fig.3. Hemp Mortar mix

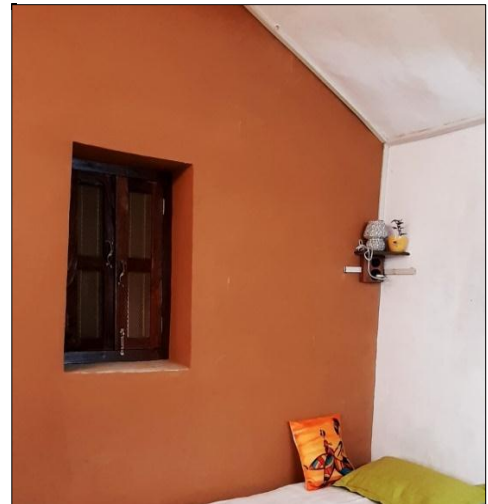

Fig.6. Hemp fiber reinforced Plaster

Fig.4. Hempseed oil Polish

Fig.7. Hemp Limecrete Roof Insulation

Sustainable approaches integrated into the homestay

The Himalayan hemp ecostay has 3 kW solar panels installed on its rooftop which convert energy from the sun to electricity for supplying renewable energy in the homestay. These solar panels neither produce any greenhouse gases nor contribute to global warming, and can help to improve air quality (Shen, Li, Guo, & He, 2022) and reduce the carbon footprint of the building. An underground rainwater harvesting tank of 4000 liters has been constructed in front of the main entrance door of the homestay. The water from this harvesting tank is pulled out with zero electricity with the help of a hand pump, mainly used for irrigating plants of the homestay premises. Rainwater harvesting and storage promotes potable water savings in buildings (Herrman & Schmida, 2000) and helps to ensure sustainability in water supply for domestic and other uses considering the high seasonal variability (Aladenola & Adeboye, 2010). In addition to this, the treated water from a wastewater facility at the homestay premises helps to nourish flowers and vegetables in its accompanying garden. The doors and windows of the homestay are crafted from reused wood sourced from the old demolished houses.

Filler slab technology by Laurie Baker (Gilbale, Dhopte, Talegaonkar, Khandait, Harpal, & Burkul, 2020) has also been implemented in this homestay on the ceilings of the common washroom area, which provides strength, thermal insulation, cost-effectiveness and makes the ceilings leak-proof. Hemp bedsheets and hemp cushion covers have been used for beddings in this homestay, which are similar to linen but are more comfortable, breathable, thermoregulating, environment-friendly, incredibly durable, and also get softer with every wash. These are biodegradable, recyclable, and have antifungal, antibacterial, and hypoallergenic properties (Gregorio, Lichtfouse, Chanet, & Crini, 2020). The indoor plants kept in rooms contribute to enhancing the oxygen levels and purifying air in the rooms.

Fig.8. Himalayan Hemp Ecotay

Comparison between hemp building materials and conventional building materials

The hemp-based building materials such as hempcrete blocks, hemp mortar mix, and hemp lime plaster are all carbon-negative, durable, biodegradable, and low on toxins due to their natural composition. The process of production of hemp-based building materials is also highly sustainable as well as economically competitive. These materials also contribute to the healthier indoor environment, regeneration of the soil, and reversing the global warming effects on a large scale. The hempcrete blocks and hemp-lime monolith walls of Himalayan hemp ecotay do not emit any harmful chemicals (VOCs), are earthquake resistant, and have antifungal, good moisture buffering, energy efficient, and acoustic properties. Hempcrete blocks will scorch slightly when burning, but they have better fire-resistant properties than traditional bricks. Regardless of the weather, hempcrete buildings are thermoregulating and hence are warm in winters and cool during summers, unlike conventional bricks and walls. On the other hand, conventional building materials such as cement and concrete do not have thermoregulating properties, and have a significant environmental and carbon-positive footprint because of resource-intensive extraction, greenhouse gas emissions, and energy consumption. These conventional materials also contribute to pollution and land degradation. The hemp fiber reinforced lime plaster and clay plaster help in carbon biosequestration and improve the quality of indoor air, but conventional cement plaster deteriorates the interior air quality. The hemp limecrete roof insulation is lightweight and provides thermal insulation with energy savings, whereas the traditional roofing is heavy and less energy efficient. The hempseed oil wood polish used to polish wooden doors and

windows in Himalayan hemp eco stay is environment friendly, sustainable, does not emit any harmful VOCs, and is considered safe if ingested, whereas the varnish used for the same in conventional buildings is toxic if ingested, can cause drowsiness, skin irritation, and headaches. The hemp bedsheets and cushion covers in this homestay are hypoallergenic, biodegradable, and recyclable, but the traditional cotton linens affect the environment negatively. Unlike conventional building materials, all hemp-based building materials are biodegradable and compostable, and help to replenish the soil at the end of their life cycle. Besides numerous cons, concrete has a distinct benefit over hempcrete in terms of design and for creating load-bearing structures (Kore, 2021). The initial barriers to the hemp building industry can be a lack of expertise in the production and use of hemp-based building materials, initial capital required, transportation costs, farmer's profitability, builder's and consumer's lack of knowledge, and easy availability of conventional building materials.

Table 1

A comprehensive summary of hemp biomass used in Himalayan hemp eco stay

Hemp Plant Part	Prepared building material	Environmental benefits	Reference
Hemp shives	<ul style="list-style-type: none"> • Hempcrete • Hemp monolith walls • Hemp mortar mix • Hemp limecrete roof insulation 	<ul style="list-style-type: none"> • Creates carbon-negative building • Reduce CO₂ emissions • Biodegradable • Provide thermal insulation with energy savings 	(Capua, Paolotti, Moretti, Rocchi, & Boggia, 2021) (Ahmed, Islam, Mahmud, Sarker, & Islam, 2022)
Hemp fibres	<ul style="list-style-type: none"> • Hemp lime plaster • Hemp clay plaster 	<ul style="list-style-type: none"> • Improves internal air quality • Carbon sequestration 	(Lawrence, 2014)
Hemp seeds	<ul style="list-style-type: none"> • Hempseed oil wood polish 	<ul style="list-style-type: none"> • No harmful VOCs emission 	(Crini, Lichtfouse, Chanet, & Morin-Crini, 2020)

Table 2

Sustainable approaches integrated in the Himalayan hemp eco stay

Sustainable approach	Environmental benefits	Reference
Rooftop solar Panels	<ul style="list-style-type: none"> • Reduce emissions and pollution • Limit global warming • Improve air quality • Reduce building's carbon footprint 	(Shen, Li, Guo, & He, 2022) (Brown, Hubbs, Gu, & Cha, 2021)
Underground rainwater harvesting tank	<ul style="list-style-type: none"> • Replenishes groundwater supply • Reduces energy use and carbon emissions • Reduce soil erosion and stormwater runoff • Promotes potable water savings 	(Herrman & Schmida, 2000) (Aladenola & Adeboye,

2010)

Reused wood for openings	<ul style="list-style-type: none"> • Helps curb deforestation • Reduces landfill waste 	(Piccardo & Hughes, 2022)
Filler slab technology	<ul style="list-style-type: none"> • Decreases carbon footprint • Provide thermal insulation with energy savings 	(Gilbille, Dhopte, Talegaonkar, Khandait, Harpal, & Burkul, 2020)
Hemp linens	<ul style="list-style-type: none"> • Biodegradable • Recyclable 	(Gregorio, Lichtfouse, Chanet, & Crini, 2020)
Indoor plantation	<ul style="list-style-type: none"> • Enhances oxygen level inside the room • Purifies indoor air 	(Burchett, Torpy, Filippis, Brennan, & Irga, 2011)

Economic and Ecological benefits of hemp homestay

Out of 16,500 villages in Uttarakhand, 734 villages have turned into 'Ghost Villages' (Upadhyay 2021) due to the migration of local inhabitants from their villages to bigger cities in search of better education and employment opportunities. To combat this situation, as said by Namrata Kandwal, the construction of hemp homestays can create employment opportunities in mountains, promote tourism, and empower local peoples, especially farmers and women, which can eventually lead to sustainable development and decrease in migration of local peoples. About 3 tons of the farm waste of hemp, which farmers used to burn after extracting seeds, have been procured and used as a building material for the eco-friendly Himalayan hemp eco stay. She also adds that Uttarakhand can reduce its dependence on other states by creating building materials out of waste from hemp thereby leading to an increase in the income of hemp farmers. The use of hemp-based building materials in this homestay such as hempcrete blocks and walls, hemp limecrete plaster, hemp limecrete roof insulation, etc. make it an energy-efficient building and hence reduce the cost of electricity bills. Additionally, the sustainable approaches integrated into the homestay such as underground rainwater harvesting tanks, rooftop solar panels, filler slab concept, etc. also help in energy savings. The cultivation of hemp plants and production of hemp-based building materials from hemp biomass, and construction of hemp homestays require large manpower along with technology. Hence, the hemp plant and hemp biomass have the ability to generate income opportunities for locals and create a circular bioeconomy.

The hemp-based building materials used in Himalayan hemp ecostay contribute towards the environment positively. The hemp bio-aggregate lime concrete makes it a zero-energy carbon-negative building. The hemp building materials make it sustainable, breathable, thermoregulating, earthquake and fire-resistant, antimicrobial, and energy-efficient. These reduce greenhouse gas emissions and carbon footprint, limit pollution and global warming, and reduce landfill waste. The hempcrete blocks and hemp-lime monolith walls do not emit any harmful chemicals (VOCs), are earthquake resistant, and have antifungal, good moisture buffering, energy-efficient properties. The hemp fiber-reinforced plaster helps in improving the indoor air quality and sequestering carbon. The commodifying of hemp plant biomass to hemp-based building materials by adopting a circular bioeconomy approach,

contributes in the minimization of hazardous material, upcycling into high-value goods, and environmental protection (Mishra, et al., 2023).

Conclusion

Before the practical realization of cannabis legalization in India, there is still a very long way to go. To pave the road for constructing eco-friendly hempcrete houses as an alternative to conventional buildings, along with the legalization of hemp cultivation in India, the Central Government and State Governments must take strong action and appreciate the significance of the ecological and economic potential of the plant. The government's decision to legalize hemp production with a 0.3% THC regulation will undoubtedly make it nearly impossible due to India's prevailing climatic circumstances. The current standard of a 0.3% threshold limit is unsuitable, unscientific, and cannot be met here because the climate is so favorable for growing cannabis with at least 1% THC. Therefore, authorized institutions should closely monitor the crop rather than concentrating on the THC limit. The laws and regulations that keep us and the environment from having ecological and economic benefits from the hemp plant must be challenged and reconsidered.

References

- Ahmed, A. T., Islam, M. Z., Mahmud, M. S., Sarker, M. E., & Islam, M. R. (2022, January). Hemp as a potential raw material toward a sustainable world: A review. *Heliyon*, 8(1).
- Aladenola, O. O., & Adeboye, O. B. (2010). Assessing the potential for rainwater harvesting. *Water Resources Management*, 24, 2129-2137.
- Arrigoni, A., Dotelli, G., Melia, P., Pelosato, R., Ruggieri, G., & Sabbadini, S. (2017). Life cycle assessment of natural building materials: the role of carbonation, mixture components and transport in the environmental impacts of hempcrete blocks. *Journal of Cleaner Production*, Vol-149, 1051-1061.
- Azad, S. (2021, November 28). *The Times of India*. Retrieved from m.timesofindia.com.
- Bribian, I. Z. (2011, December). Life cycle assessment of building materials : Comparative analysis of energy and environmental impacts and evaluation of the eco-efficiency improvement potential. *Building and Environment*, 46, 1133-1140.
- Brown, M. A., Hubbs, J., Gu, V. X., & Cha, M.-K. (2021, October). Rooftop solar for all: Closing the gap between the technically possible and the achievable. *Energy Research and Social Science*, 80.
- Burchett, M., Torpy, F., Filippis, L. D., Brennan, J., & Irga, J. (2011). Indoor-plant technology for health and environmental sustainability. *Horticulture Australia*.
- Capua, S. E., Paolotti, L., Moretti, E., Rocchi, L., & Boggia, A. (2021, December). Evaluation of the environmental sustainability of hemp as a building material, through life cycle assessment. *Environmental and Climate Technologies*, 25(1), 1215-1228.

- Crini, G., Lichtfouse, E., Chanet, G., & Morin-Crini, N. (2020). Traditional and new applications of hemp. *Sustainable Agriculture Reviews*, 42, 37-87.
- Gilbale, D., Dhopte, P., Talegaonkar, S., Khandait, H., Harpal, P., & Burkul, K. (2020). Study on low cost housing with roof top rainwater harvesting. *International Journal of Innovative Research in Technology*, 6(11), 526-530.
- Gregorio, C., Lichtfouse, E., Chanet, G., & Crini, N. (2020, June). Applications of hemp in textiles, paper industry, insulation and building materials, horticulture, animal nutrition, food and beverages, nutraceuticals, cosmetics and hygiene, medicine, agrochemistry, energy production and environment: a review. *Environmental Chemistry Letters*, 18(3).
- Herrman, T., & Schmida, U. (2000). Rainwater utilisation in Germany: efficiency, dimensioning, hydraulic and environmental aspects. *Urban Water*, 1, 307-316.
- Joshi, S. (2020). An Introduction to Hemp Cultivation in Uttarakhand: A Historical and Economic Perspective. *Studies in Indian Place Names*, 40(3), 6533-6543.
- Kore, S. D. (2021, September). Hemp concrete: A sustainable green material for conventional concrete. *Journal of Building Material Science*, 3(2).
- Lawrence, M. (2014). The use of bio-based materials to reduce the environmental impact of construction. *Civil and Environmental Research*, 5, 36-141.
- Mishra, B., Mohanta, Y. K., Reddy, C. N., Reddy, S. D., Mandal, S. K., Yadavalli, R., et al. (2023). Valorization of agro-industrial biowaste to biomaterials: An innovative circular bioeconomy approach. *Circular Economy*.
- Piccardo, C., & Hughes, M. (2022, September). Design strategies to increase the reuse of wood materials in buildings: Lessons from architectural practice. *Journal of Cleaner Production*, 368.
- Rizwanullah, S. (2016, March 10). *The Times of India*. Retrieved from m.timesofindia.com: <https://timesofindia.indiatimes.com/india/hemp-shielding-ellora-caves-from-decay-for-1500-years-study/articleshow/51334725.cms>
- Shen, L., Li, H., Guo, L., & He, B.-J. (2022). Thermal and energy benefits of rooftop photovoltaic panels in a semi-arid city during an extreme heatwave event. *Energy and Buildings*, 275.
- Tonk, P. (2022). *The Better India*. Retrieved from <https://hindi.thebetterindia.com/hemp-eco-stay-made-hemp-fiber-by-gaurav-namrata/>

Institutional and Demographic Determinants of Teachers' Perceptions of Blended Learning in Higher Education: Evidence from the Salem Region

Syed Fazil Shariq S
Dr. R. Subramaniya Bharathy

Abstract

Blended learning, which integrates face-to-face and online modes of instruction, has become increasingly prominent in higher education, especially in the post-COVID-19 era. This study investigates how demographic and institutional factors influence teachers' perceptions of blended learning among Arts and Science college faculty in the Salem region of Tamil Nadu. Adopting a quantitative research design, the study surveyed 269 teachers across government, private, autonomous, and non-autonomous institutions using a validated 16-item questionnaire (Cronbach's $\alpha = 0.93$). Non-parametric statistical tests—Mann–Whitney U and Kruskal–Wallis—were employed to assess perceptual differences across demographic variables (age, gender, teaching experience) and institutional variables (type, autonomy, and location). The results revealed that while age, gender, academic stream, and institutional location did not significantly affect perceptions, institutional autonomy and teaching experience emerged as major determinants. Teachers from autonomous colleges reported more favorable perceptions regarding self-paced learning, personalized instruction, workload management, and institutional support. Similarly, variations based on teaching experience highlighted differing views on student engagement and pedagogical enhancement. The findings underscore that teachers' perceptions of blended learning are shaped more by institutional structures and professional exposure than by demographic attributes. The study recommends that higher education institutions strengthen faculty training, promote autonomy, and foster supportive environments to enhance the effectiveness of blended learning practices.

Keywords: Blended Learning, Teachers' Perception, Higher Education, Institutional determinants; Demographic factors

Introduction

Blended learning – the intentional integration of face-to-face and online instruction – has rapidly gained prominence in higher education worldwide, especially in the wake of the COVID-19 pandemic. Enabled by advances in technology, teaching and learning have shifted toward more flexible, hybrid models (Wang, 2023). A recent cross-sectional study in *Frontiers in Education* found that although both teachers and students maintained a positive attitude toward new educational modes, many still preferred face-to-face instruction over blended and online formats (Akbari, 2025).

Globally, blended learning is becoming normalized in higher education curricula. SageOpen published a conceptual article asserting that blended learning is fast becoming part of standard offering in tertiary institutions, particularly as institutions seek instructional resilience post-pandemic (Minhas et al., 2021)

In the Indian context, policy frameworks have increasingly underscored the importance of blended approaches. The National Education Policy (NEP 2020) endorses multi-modal learning, encouraging

institutions to use online, offline, and hybrid modes (Ministry of Education, 2020). Meanwhile, the UGC's 2021 Concept Note on Blended Learning promotes the intentional use of online components alongside traditional classes. These policies reflect a national shift toward embedding blended pedagogy in higher education. (University Grants Commission, 2021)

However, moving from policy to practice is not straightforward. Institutional readiness, faculty capacity, resource constraints, and infrastructural inequities pose significant barriers. Studies have documented that while institutions may invest in digital infrastructure, actual use of blended modes depends heavily on faculty willingness and preparedness. For example, Anthony Jnr's exploratory study, published in *Education and Information Technologies*, examined lecturers' perceptions of blended learning across Malaysia, finding that social influence, facilitating conditions, IT experience, and perceived complexity significantly influenced adoption (Anthony Jnr, 2022).

Furthermore, recent research in Saudi Arabia developed and validated a 25-item tool to gauge faculty perceptions across cognitive, behavioral, and institutional dimensions of blended learning (Al-Kahtani et al., 2025). This underscores the need for context-sensitive measurement in diverse institutional settings.

Background of the Study

Teachers' perceptions are central to the success of blended pedagogy. Positive faculty attitudes encourage more creative integration of online and offline components, whereas resistance or anxiety can stall implementation. Despite the recognized role of instructors, empirical studies focusing specifically on Arts and Science college teachers in regional Indian contexts remain sparse.

Thus, this study concentrates on teachers in Arts and Science colleges in the Salem district, Tamil Nadu, to examine how demographic (age, gender, teaching experience) and institutional (college type, autonomy, location) factors correlate with their perceptions of blended learning. By situating analysis in a regional context, the study aims to generate actionable insights for policymakers, institutional leaders, and teacher development programs to enhance the adoption of blended learning in local higher education contexts.

Demographic and Institutional Profile of the Respondents

GENDER			TEACHING EXPERIENCE		
Female	187	69.52%	1 – 5	91	33.83%
Male	82	30.48%	6 – 10	76	28.25%
AGE			11 – 15	41	15.24%
22 – 29	51	18.96%	16 – 20	38	14.13%
30 – 37	92	34.20%	21 – 25	15	5.58%
38 – 45	87	32.34%	26 – 30	7	2.63%

46 – 53	32	11.90%	31 – 35	1	0.37%
54 – 61	7	2.60%	INSTITUTION TYPE		
DESIGNATION			Private	177	65.8%
Assistant Professor	225	83.64%	Government	92	34.2%
Head of the Dept	33	12.27%	AUTONOMUS		
Associate Professor	11	4.09%	Yes	109	40.52%
STREAM			No	160	59.48%
Science	138	51.3%	INSTITUTION LOCATION		
Arts	131	48.7%	Rural	158	58.74%
			Urban	111	41.26%
DEPARTMENT					
Business Administration	19	7.06	English	21	7.81%
Commerce	54	20.07	History	7	2.60%
Corporate Secretaryship	1	0.37	Tamil	18	6.69%
Economics	6	2.23	Visual Communication	4	1.49%
AI&DS	2	0.74	Computer Application	7	2.60%
Biochemistry	2	0.74	Computer Science	23	8.55%
Biostatistics	1	0.37	Geology	1	0.37%
Biotechnology	6	2.23	Home Science	1	0.37%
BioTechnology	1	0.37	Mathematics	20	7.43%
Botany	3	1.12	Microbiology	13	4.83%
Chemistry	15	5.58	Nutrition & Decticites	4	1.49%
Physics	11	4.09	Zoology	8	2.97%
Statistics	7	2.60	Textile Fashion Design	14	5.20%

Objective of the Study

The primary objective of this study is to investigate how demographic factors (age, gender, academic stream, and teaching experience) and institutional characteristics (type, autonomy status, and location) influence teachers' perceptions of blended learning in higher education.

By analyzing variations across these dimensions, the study seeks to identify whether and how professional experience and institutional structures shape faculty attitudes toward blended learning, while also examining the extent to which demographic attributes contribute to perceptual differences.

Hypotheses

HO1: There is no significant difference between teachers' age groups in terms of their perceptions of blended learning.

HO2: There is no significant difference between Arts and Science stream teachers in terms of their perceptions of blended learning.

HO3: There is no significant difference between teachers working in private and public institutions in terms of their perceptions of blended learning.

HO4: There is no significant difference between teachers working in autonomous and non-autonomous institutions in terms of their perceptions of blended learning.

HO5: There is no significant difference between teachers from rural and urban institutions in terms of their perceptions of blended learning.

HO6: There is no significant difference between male and female teachers in terms of their perceptions of blended learning.

HO7: There is no significant difference between teachers with varying levels of teaching experience in terms of their perceptions of blended learning.

Methodology

Research Design

This study adopted a quantitative survey research design to examine how demographic and institutional factors influence teachers' perceptions of blended learning in higher education. The design enabled the systematic collection and analysis of data from a large and diverse group of faculty members to identify perceptual variations across different demographic profiles and institutional contexts.

Population and Sample

The population comprised teachers working in Arts and Science colleges affiliated with Periyar University in the Salem region of Tamil Nadu. The region includes a balanced mix of government, private, autonomous, and non-autonomous institutions located across both urban and rural settings. A total of 269 valid responses were collected from faculty members representing various departments within Arts and Science disciplines.

A combination of purposive and convenience sampling techniques was employed. Purposive sampling ensured that only teachers involved in higher education institutions offering blended learning practices were included, while convenience sampling facilitated data collection based on accessibility and institutional approval. Prior permission was obtained from college principals or management before administering the survey.

Tool Used for Data Collection

A structured questionnaire was used as the primary data collection instrument. The tool was developed with reference to advantages of Blended Learning mentioned in Draft National Policy on Blended Learning and relevant literature on blended learning practices in higher education (Association of Indian Universities & Commonwealth Educational Media Centre for Asia, 2023). The questionnaire comprised 16 perception statements categorized into three dimensions — student-related, teacher-related, and institutional-related aspects of blended learning.

Dimension	Statement
Towards Students	Blended learning allows students to engage in learning both inside and outside the classroom. (S1)
	It enables students to learn at their own pace and according to their individual abilities. (S2)
	This method encourages students to participate actively and pay attention with interest during classes. (S3)
	Blended learning helps students achieve better learning outcomes. (S4)
	Students respond responsibly to videos and assignments shared in groups. (S5)
Towards Teachers	It enhances the teaching skills of faculty members. (S6)
	Blended learning strengthens teacher–student relationships. (S7)
	Blended Learning allows me to easily identify students' learning. (S8)
	Teachers can provide personalized instruction through blended learning. (S9)
	This approach enables teachers to bring significant improvements in students' learning. (S10)
	Blended learning helps reduce the workload of teachers. (S11)
Towards Institutions	Institutions provide training and encouragement for the implementation of blended learning. (S12)
	It can contribute to an increase in student enrollment in colleges. (S13)
	It can also help reduce student dropout rates. (S14)
	Colleges can use blended learning to organize online lectures by experts from different fields. (S15)
	With the available teaching staff, colleges can effectively balance online and face-to-face classes. (S16)

Each item was rated on a five-point Likert scale, ranging from *Strongly Disagree (1)* to *Strongly Agree (5)*.

The instrument underwent **expert validation** for face and content validity and was refined based on feedback from a **pilot study**.

Cronbach's Alpha	Number of Items
0.93	16

The reliability of the final tool was confirmed with a **Cronbach's Alpha value of 0.93**, indicating a high level of internal consistency.

Statistical Techniques Used

The data were analyzed using **non-parametric statistical tests**, as normality assumptions were not met. The **Mann–Whitney U test** and **Kruskal–Wallis test** were applied to assess whether teachers' perceptions of blended learning varied significantly across demographic variables (age, gender, teaching experience) and institutional variables (type, autonomy, and location). The **effect size (r)** was calculated for significant results to determine the magnitude of observed differences. The findings were presented with corresponding *p-values* and interpreted using established statistical thresholds for significance.

Limitations of the Study

The study was geographically limited to **colleges in the Salem region**, which may affect the generalizability of results to other districts or states. The sample included only **Arts and Science college teachers**, excluding other streams such as Engineering, Polytechnic, and Allied Health Sciences. Data were collected using a **self-administered questionnaire**, which may reflect personal bias or socially desirable responses. Furthermore, the study employed a **cross-sectional design**, capturing teachers' perceptions at a single point in time without accounting for longitudinal changes. Contextual variables such as prior digital literacy, institutional infrastructure, internet connectivity, and student readiness were not controlled. Lastly, while non-parametric tests were appropriate for the data characteristics, they limit the scope of generalization compared to parametric methods.

Results

Hypothesis 1

H₀₁: There is no significant difference between teachers' age groups in terms of their perceptions of blended learning.

	Chi2	p
Blended learning allows students to engage in learning both inside and outside the classroom.	0.64	.958

It enables students to learn at their own pace and according to their individual abilities.	4.26	4	.372
This method encourages students to participate actively and pay attention with interest during classes.	2.4	4	.663
Blended learning helps students achieve better learning outcomes.	3	4	.558
Students respond responsibly to videos and assignments shared in groups.	7.04	4	.134
It enhances the teaching skills of faculty members.	2.87	4	.579
Blended learning strengthens teacher–student relationships.	1.27	4	.866
Blended Learning allows me to easily identify students’s learning	1.96	4	.744
Teachers can provide personalized instruction through blended learning.	2.91	4	.572
This approach enables teachers to bring significant improvements in students’ learning.	2.56	4	.634
Blended learning helps reduce the workload of teachers.	1.79	4	.774
Institutions provide training and encouragement for the implementation of blended learning.	7.15	4	.128
It can contribute to an increase in student enrollment in colleges.	3.12	4	.538
It can also help reduce student dropout rates.	3.92	4	.416
Colleges can use blended learning to organize online lectures by experts from different fields.	1.85	4	.764
With the available teaching staff, colleges can effectively balance online and face-to-face classes.	5.79	4	.216

The Kruskal–Wallis test was conducted to examine whether teachers’ age influenced their perceptions of blended learning. Across all measured statements, the chi-square values were not statistically significant ($p > .05$). Overall, the findings indicate that age does not play a significant role in shaping teachers’ perceptions of blended learning. Teachers across different age groups expressed relatively similar attitudes toward the opportunities and challenges of blended learning, suggesting that perceptions are more likely influenced by other factors such as institutional support, digital literacy, or teaching experience rather than age.

Hypothesis 2

H₀₂: There is no significant difference between Arts and Science stream teachers in terms of their perceptions of blended learning.

	U	z	asymptotic p	exact p	r	Remark
Statement 1	8471.50	-0.97	.333	.374	0.06	Not Significance
Statement 2	8155.50	-1.52	.127	.167	0.09	Not Significance
Statement 3	7938.50	-1.85	.064	.085	0.11	Not Significance
Statement 4	8274.50	-1.29	.196	.231	0.08	Not Significance
Statement 5	8674.50	-0.60	.551	.568	0.04	Not Significance
Statement 6	8161.50	-1.54	.125	.169	0.09	Not Significance
Statement 7	8925.50	-0.19	.847	.859	0.01	Not Significance
Statement 8	9002.50	-0.06	.951	.955	0.00	Not Significance
Statement 9	9002.50	-0.06	.951	.955	0.00	Not Significance
Statement 10	8747.00	-0.50	.62	.648	0.03	Not Significance
Statement 11	8956.50	-0.14	.888	.898	0.01	Not Significance
Statement 12	8100.50	-1.60	.11	.142	0.10	Not Significance
Statement 13	7550.50	-2.50	.012	.02	0.15	Significance
Statement 14	8161.50	-1.48	.14	.169	0.09	Not Significance
Statement 15	8278.00	-1.30	.194	.233	0.08	Not Significance
Statement 16	8170.00	-1.46	.144	.174	0.09	Not Significance

The Mann–Whitney U test was conducted to examine whether teachers’ academic stream (Arts and Science) influenced their perceptions of blended learning. For most of the measured statements, the results were not statistically significant ($p > .05$), indicating that perceptions of blended learning were broadly consistent across teachers from both streams. However, a significant difference was observed in the perception that blended learning can contribute to an increase in student enrollment in colleges ($U = 7550.50$, $p = .012$, $r = 0.15$). This suggests that teachers from the two streams differ in their belief about the role of blended learning in attracting more students to higher education institutions. Overall, while teachers from Arts and Science share largely similar views on the pedagogical, relational, and

institutional aspects of blended learning, they diverge in their perception of its potential to expand student enrollment.

Hypothesis 3

H₀₃: There is no significant difference between teachers working in private and public institutions in terms of their perceptions of blended learning.

	U	z	asymptotic p	exact p	r	Remark
Statement 1	7711.00	-0.77	.439	.477	0.05	Not Significance
Statement 2	7900.00	-0.44	.66	.69	0.03	Not Significance
Statement 3	8083.50	-0.10	.917	.924	0.01	Not Significance
Statement 4	7881.00	-0.46	.642	.667	0.03	Not Significance
Statement 5	6679.00	-2.52	.012	.016	0.15	Significance
Statement 6	8116.50	-0.05	.963	.967	0.00	Not Significance
Statement 7	7819.50	-0.58	.565	.595	0.04	Not Significance
Statement 8	7888.50	-0.45	.656	.676	0.03	Not Significance
Statement 9	8122.00	-0.04	.971	.974	0.00	Not Significance
Statement 10	8009.50	-0.24	.811	.828	0.01	Not Significance
Statement 11	7937.50	-0.36	.72	.736	0.02	Not Significance
Statement 12	8099.50	-0.08	.939	.945	0.00	Not Significance
Statement 13	7874.50	-0.47	.636	.659	0.03	Not Significance
Statement 14	7809.00	-0.59	.555	.583	0.04	Not Significance
Statement 15	7787.00	-0.64	.523	.558	0.04	Not Significance
Statement 16	7860.00	-0.50	.617	.642	0.03	Not Significance

The Mann–Whitney U test was employed to determine whether teachers’ perceptions of blended learning differed significantly between private and public institutions. For the majority of the statements, the results were not statistically significant ($p > .05$), suggesting broadly similar perceptions across institution types. However, a significant difference was found in perceptions related

to students' responsiveness to videos and assignments shared in groups ($U = 6679.00$, $p = .012$, $r = 0.15$). This indicates that teachers from private and public institutions perceive students' engagement with digital tasks differently, with the effect size being small. Overall, the findings suggest that institutional affiliation does not strongly influence teachers' overall perceptions of blended learning, except in the area of how students respond to digitally mediated assignments. This points to a nuanced difference where institutional context may shape expectations about student engagement with online components of blended learning.

Hypothesis 4

H₀4: There is no significant difference between teachers working in autonomous and non-autonomous institutions in terms of their perceptions of blended learning.

	U	z	asymptoti c p	exact p	r	
Statement 1	7832.50	-1.54	.123	.157	0.09	Not Significance
Statement 2	7032.00	-2.97	.003	.007	0.18	Significance
Statement 3	7775.00	-1.62	.106	.132	0.10	Not Significance
Statement 4	7671.50	-1.80	.071	.095	0.11	Not Significance
Statement 5	8005.50	-1.19	.234	.255	0.07	Not Significance
Statement 6	7309.50	-2.51	.012	.025	0.15	Significance
Statement 7	7266.50	-2.51	.012	.02	0.15	Significance
Statement 8	7052.00	-2.84	.005	.008	0.17	Significance
Statement 9	7215.00	-2.60	.009	.016	0.16	Significance
Statement 10	7672.00	-1.82	.068	.095	0.11	Not Significance
Statement 11	7043.00	-2.84	.005	.007	0.17	Significance
Statement 12	7092.50	-2.82	.005	.009	0.17	Significance
Statement 13	7688.50	-1.76	.078	.1	0.11	Not Significance
Statement 14	7190.50	-2.62	.009	.015	0.16	Significance
Statement 15	7797.50	-1.60	.109	.141	0.10	Not Significance
Statement 16	6990.50	-2.96	.003	.006	0.18	Significance

The Mann–Whitney U test was applied to assess whether teachers’ perceptions of blended learning varied between autonomous and non-autonomous institutions. The results revealed several significant differences across key dimensions. Teachers from autonomous and non-autonomous institutions differed significantly in their perceptions of students’ ability to learn at their own pace ($U = 7032.00$, $p = .003$, $r = 0.18$), enhancement of teaching skills ($U = 7309.50$, $p = .012$, $r = 0.15$), and strengthening of teacher–student relationships ($U = 7266.50$, $p = .012$, $r = 0.15$).

Similarly, significant differences were found in views regarding the ability to identify students’ learning progress ($U = 7052.00$, $p = .005$, $r = 0.17$), provide personalized instruction ($U = 7215.00$, $p = .009$, $r = 0.16$), reduce teacher workload ($U = 7043.00$, $p = .005$, $r = 0.17$), institutional support and training for blended learning ($U = 7092.50$, $p = .005$, $r = 0.17$), reduction of student dropout rates ($U = 7190.50$, $p = .009$, $r = 0.16$), and balancing online and face-to-face classes ($U = 6990.50$, $p = .003$, $r = 0.18$). Although the effect sizes ranged from small to moderate, these findings highlight meaningful differences. Autonomy plays a considerable role in shaping perceptions about institutional support, workload management, personalization of teaching, and student outcomes. Overall, the evidence indicates that institutional autonomy fosters a more favorable perception of blended learning, particularly in relation to teacher support systems and student-centered practices.

Hypothesis 5

H₀₅: There is no significant difference between teachers from rural and urban institutions in terms of their perceptions of blended learning

	U	z	asymptotic p	exact p	r	
Statement 1	8447.00	-0.56	.577	.609	0.03	Not Significance
Statement 2	8054.50	-1.25	.211	.256	0.08	Not Significance
Statement 3	8740.50	-0.05	.961	.964	0.00	Not Significance
Statement 4	8222.00	-0.94	.348	.385	0.06	Not Significance
Statement 5	7745.50	-1.70	.089	.104	0.10	Not Significance
Statement 6	8414.00	-0.63	.528	.573	0.04	Not Significance
Statement 7	8736.00	-0.06	.955	.959	0.00	Not Significance
Statement 8	8326.50	-0.75	.453	.482	0.05	Not Significance
Statement 9	8435.00	-0.58	.564	.596	0.04	Not Significance
Statement 10	8281.00	-0.85	.397	.438	0.05	Not Significance

Statement 11	8513.50	-0.43	.666	.685	0.03	Not Significance
Statement 12	8678.00	-0.16	.875	.886	0.01	Not Significance
Statement 13	8749.50	-0.03	.973	.976	0.00	Not Significance
Statement 14	8294.50	-0.81	.418	.451	0.05	Not Significance
Statement 15	8304.00	-0.81	.42	.46	0.05	Not Significance
Statement 16	7810.00	-1.64	.101	.127	0.10	Not Significance

The Mann–Whitney U test was conducted to explore whether teachers’ perceptions of blended learning differed significantly based on the location of their institutions (rural vs. urban). The results revealed no statistically significant differences across all measured statements ($p > .05$). Overall, the findings suggest that institutional location does not exert a notable influence on teachers’ perceptions of blended learning. Teachers working in both rural and urban institutions demonstrated broadly similar attitudes toward its pedagogical, institutional, and relational dimensions. This indicates that perceptions of blended learning are shaped more by other factors—such as institutional autonomy, digital readiness, or professional training—than by the geographic location of the institution.

Hypothesis 6

H₀₆: There is no significant difference between male and female teachers in terms of their perceptions of blended learning

	U	z	asymptoti c p	exact p	r	
Statement 1	6763.50	-1.67	.094	.124	0.10	Not Significance
Statement 2	7464.50	-0.38	.704	.731	0.02	Not Significance
Statement 3	6680.50	-1.80	.072	.093	0.11	Not Significance
Statement 4	7040.00	-1.15	.25	.287	0.07	Not Significance
Statement 5	7569.00	-0.17	.862	.868	0.01	Not Significance
Statement 6	6722.00	-1.80	.073	.108	0.11	Not Significance
Statement 7	6839.00	-1.52	.128	.159	0.09	Not Significance
Statement 8	6839.00	-1.52	.128	.159	0.09	Not Significance
Statement 9	6620.00	-1.93	.053	.075	0.12	Not Significance

Statement 10	7233.00	-0.81	.421	.461	0.05	Not Significance
Statement 11	7113.50	-1.00	.318	.347	0.06	Not Significance
Statement 12	6659.50	-1.86	.063	.087	0.11	Not Significance
Statement 13	6183.00	-2.71	.007	.012	0.16	Significance
Statement 14	7600.00	-0.12	.903	.91	0.01	Not Significance
Statement 15	6928.50	-1.37	.171	.209	0.08	Not Significance
Statement 16	7472.00	-0.36	.722	.741	0.02	Not Significance

The Mann–Whitney U test was employed to determine whether teachers’ perceptions of blended learning varied significantly by gender. For most of the measured statements, the results were not statistically significant ($p > .05$), indicating that male and female teachers generally shared similar perceptions of blended learning. A notable exception was observed in the perception that blended learning can contribute to an increase in student enrollment in colleges ($U = 6183.00$, $p = .007$, $r = 0.16$), where male and female teachers expressed significantly different views. Although the effect size was small, this suggests that gender may play a role in shaping expectations about the broader institutional impact of blended learning, particularly in terms of student enrollment. Overall, the findings highlight that while male and female teachers hold largely similar views on the pedagogical and relational aspects of blended learning, subtle gender-based differences emerge in their perceptions of its institutional benefits.

Hypothesis 7

H₀₇: There is no significant difference between teachers with varying levels of teaching experience in terms of their perceptions of blended learning.

	Chi2	df	p	Chi2	
Statement 1	13.34	6	.038	13.34	Significance
Statement 2	16.43	6	.012	16.43	Significance
Statement 3	5.24	6	.513	5.24	Not Significance
Statement 4	9.39	6	.153	9.39	Not Significance
Statement 5	14.53	6	.024	14.53	Significance
Statement 6	16.14	6	.013	16.14	Significance

Statement 7	10.46	6	.107	10.46	Not Significance
Statement 8	7.76	6	.256	7.76	Not Significance
Statement 9	11.79	6	.067	11.79	Not Significance
Statement 10	8.37	6	.212	8.37	Not Significance
Statement 11	6.72	6	.348	6.72	Not Significance
Statement 12	8.11	6	.23	8.11	Not Significance
Statement 13	9.76	6	.135	9.76	Not Significance
Statement 14	6.77	6	.342	6.77	Not Significance
Statement 15	9.1	6	.168	9.1	Not Significance
Statement 16	9.75	6	.135	9.75	Not Significance

The Kruskal–Wallis test was conducted to assess whether teachers’ perceptions of blended learning varied according to their teaching experience. The results revealed significant differences across several statements. Teachers with differing years of experience expressed significantly different views on the ability of blended learning to engage students both inside and outside the classroom ($\chi^2 = 13.34$, $df = 6$, $p = .038$), enable self-paced learning ($\chi^2 = 16.43$, $df = 6$, $p = .012$), encourage student responsibility for videos and assignments ($\chi^2 = 14.53$, $df = 6$, $p = .024$), and enhance the teaching skills of faculty members ($\chi^2 = 16.14$, $df = 6$, $p = .013$). These findings indicate that teaching experience plays a meaningful role in shaping perceptions of the pedagogical and professional benefits of blended learning. Overall, the findings suggest that while teachers across different levels of experience share common views on many aspects of blended learning, those with varying teaching experience differ in their perceptions of its role in facilitating student engagement, promoting responsibility in digital tasks, supporting self-paced learning, and enhancing faculty teaching skills. This implies that professional experience influences how teachers interpret the practical and developmental dimensions of blended learning.

Discussion

The present study investigated whether teachers’ demographic and institutional characteristics influenced their perceptions of blended learning. The results of non-parametric analyses (Mann–Whitney U test and Kruskal–Wallis test) revealed both consistencies and select areas of divergence.

With respect to age and institutional location (rural vs. urban), no statistically significant differences were observed across any of the statements. Teachers across age groups and geographic contexts expressed broadly similar views, suggesting that perceptions of blended learning are not strongly shaped by generational or locational factors. This indicates that exposure to blended learning opportunities and institutional practices may be more important than demographic background in shaping teachers’ attitudes.

The analysis of gender revealed largely consistent perceptions between male and female teachers; however, a significant difference was identified in their views on the potential of blended learning to increase student enrollment, with female and male faculty expressing distinct perspectives. This finding highlights a subtle gender-based difference, though the effect size was small.

Regarding academic stream (Arts vs. Science), teachers shared largely similar perceptions of the pedagogical and institutional aspects of blended learning. A significant difference was observed only in the perception that blended learning could contribute to increased student enrollment, again suggesting divergence in views on its institutional impact rather than its classroom-level benefits.

For institutional type (private vs. public), differences were minimal, with the exception of perceptions related to students' responsiveness to videos and assignments, where responses diverged significantly. This indicates that institutional context may influence how teachers perceive student engagement with digital resources, possibly reflecting variations in infrastructure, student readiness, or institutional culture.

A more pronounced pattern emerged in the case of autonomous versus non-autonomous institutions, where several significant differences were found. Teachers from autonomous institutions were more likely to view blended learning as supporting self-paced learning, enhancing teaching skills, strengthening teacher-student relationships, enabling personalized instruction, reducing workload, and fostering institutional support mechanisms. These results suggest that institutional autonomy provides greater flexibility, training opportunities, and structural encouragement for adopting blended learning practices, thereby positively shaping teacher perceptions.

Finally, teaching experience was shown to be an important differentiator. Significant differences were found in perceptions related to student engagement, self-paced learning, responsibility in responding to digital assignments, and enhancement of teaching skills. This indicates that teachers with varying years of experience interpret blended learning differently, with more experienced teachers possibly appreciating its role in professional development and pedagogical innovation, while less experienced teachers may view it as a tool for fostering student-centered learning.

Taken together, these findings suggest that while many demographic and institutional variables exert limited influence on teachers' perceptions, institutional autonomy and teaching experience emerge as the most influential factors. These results underscore the importance of institutional policies, support structures, and professional development opportunities in shaping positive faculty attitudes toward blended learning. Conversely, factors such as age, gender, and geographic location exert only marginal influence, indicating that blended learning perceptions are largely shaped by professional and institutional contexts rather than demographic attributes.

Conclusion

Overall, the results suggest that positive perceptions of blended learning are less a function of demographic background and more strongly linked to institutional structures and professional development opportunities. Strengthening institutional autonomy, investing in faculty training, and

creating supportive environments for technology integration are therefore critical for advancing blended learning in higher education. These insights can inform policymakers, administrators, and educators in designing strategies that enhance the effectiveness and sustainability of blended learning practices across diverse institutional contexts.

References

1. Akbari, E. (2025). A cross-sectional study of teachers' and students' preferences for educational methods in the post-COVID-19 era. *Frontiers in Education*, 10(1564905), 1-13. <https://doi.org/10.3389/educ.2025.1564905>
2. Al-Kahtani, N. K., Alkahtani, H. K., Subbarayalu, A. V., & Raman, V. (2025). Development and validation of a tool to explore the perspectives of the health sciences faculty towards blended learning. *Smart Learning Environments*, 12(1), 1-16. <https://doi.org/10.1186/s40561-025-00382-5>
3. Anthony Jnr, B. (2022). An exploratory study on academic staff perception towards blended learning in higher education. *Education and Information Technologies*, 27, 3107-3133. <https://doi.org/10.1007/s10639-021-10705-x>
4. Association of Indian Universities & Commonwealth Educational Media Centre for Asia. (2023). *Draft National Policy on Blended Learning*. https://www.cemca.org/ckfinder/userfiles/files/Draft%20National%20Policy%20on%20Blended%20Learning_AIU_09-04-2024.pdf
5. Minhas, W., White, T., Daleure, G., Solovieva, N., & Hanfy, H. (2021). Establishing an Effective Blended Learning Model: Teacher Perceptions from the United Arab Emirates. *SAGE Open*, 11(4), 1-11. <https://doi.org/10.1177/21582440211061538>
6. Ministry of Education. (2020). *National Education Policy 2020*. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf
7. University Grants Commission. (2021). *Blended Mode of Teaching and Learning: Concept Note*. https://profksrinivas.in/pluginfile.php/17/mod_resource/content/4/%5BF%5D%20Blended_Learning_Concept_Note.pdf
8. Wang, L. (2023, June 19). *Flexible learning pathways: A more relevant future for all*. UNESCO. Retrieved October 9, 2025, from <https://www.unesco.org/en/articles/flexible-learning-pathways-more-relevant-future-all>

ਇਸ ਅੰਕ ਦੇ ਲੇਖਕ

1. ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ - ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਕ, ਪਟਿਆਲਾ
2. ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ - ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
3. ਪ੍ਰੋ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ - ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
4. ਡਾ. ਅਕਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ - ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਲਾਇਲਪੁਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵਿਮੈਨ, ਜਲੰਧਰ
5. ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ - ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
6. ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਦੇਵ ਕੌਰ - ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
7. ਪ੍ਰੋ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਢਿਲੋਂ - ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
8. ਡਾ. ਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ - (ਰਿਟਾ.) ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
9. ਪ੍ਰੋ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ - ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ 'ਭਵਿੱਖੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ', ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ
10. ਡਾ. ਸੰਦੀਪ ਸਿੰਘ - ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਆਫ ਫਿਜ਼ੀਕਲ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
11. ਡਾ. ਸੰਦੀਪ ਕੌਰ - ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ
12. ਡਾ. ਪਵਨ ਕੁਮਾਰ - ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਓਪਨ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਯ, ਪਟਿਆਲਾ
13. ਡਾ. ਦੀਪਸ਼ਿਖਾ - ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਓਪਨ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਯ, ਪਟਿਆਲਾ
14. ਕੁ. ਸ਼ੁਭਾਂਗੀ ਦਿਲੀਪ ਨਾਰੇਕਰ - ਗੋ. ਸੇ. ਅਰਥ ਭਾਗਿਯ ਸਹਾਇਕ ਵਿਦਿਆਲਯ ਅਸਰਾਵਤੀ ਰੋਡ ਨਾਗਪੁਰ
15. ਸ਼ਵੇਤਾ ਸਿੰਘ - ਸ਼ੋਧਰਥੀਨੀ, ਦੱਖਿਣ ਬਿਹਾਰ ਕੇਂਦਰੀਯ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਯ, ਗਯਾ, ਬਿਹਾਰ
16. Dr. Vinod Kumar, - Assistant Professor, Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala
- Dr. Gurmeet Singh - Assistant Professor, Punjabi University, Patiala
17. Dr. Raminderjeet kaur - Assistant Professor, Punjabi University Patiala
18. Puja Saini - Assistant Professor, ITTR, Kurukshetra University, Haryana
19. Paramjeet Kaur - Assistant Professor, Punjabi University, Patiala
20. Dr. Saba Parveen, - Professor, Aligarh Muslim University, UP
- Dr. Mohammad Muqarram - Assistant professor, Central University of Kashmir
21. Prof. shaveta - Assistant Professor, Guru Nanak Dev University, Amritsar
22. Rudhrakshi Ramesh Mayekar - Counsellor, Srinivassa Sinai Dempo College, Goa
- Rakshanda Mayekar - Research Scholar, Sociology Programme, Goa University
23. Madhushree Barik - Lecturer, Kalinga Institute of Social Sciences, Bhubaneswar, Odisha
24. Syed Fazil Shariq S - Research Scholar, Periyar University, Salem
- Dr. R. Subramaniya Bharathy - Professor, Periyar University, Salem

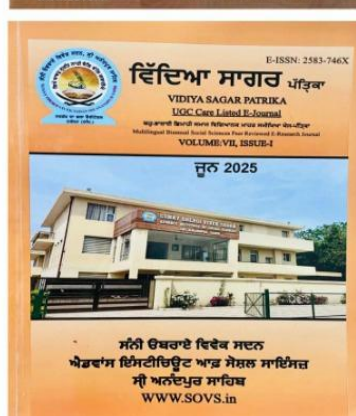
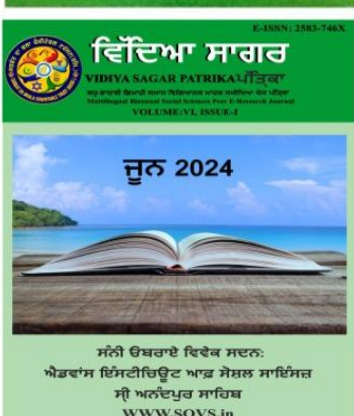
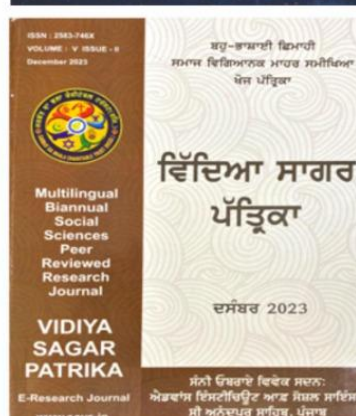
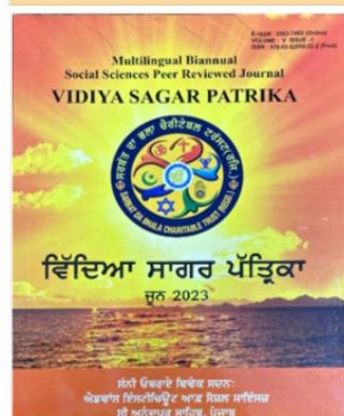
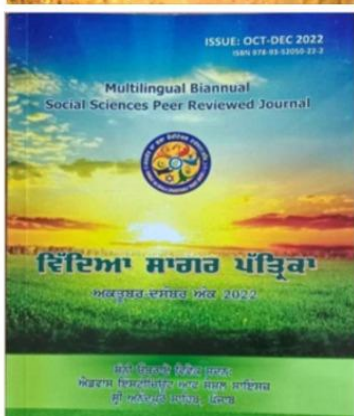
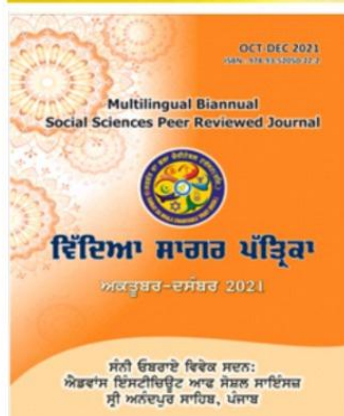
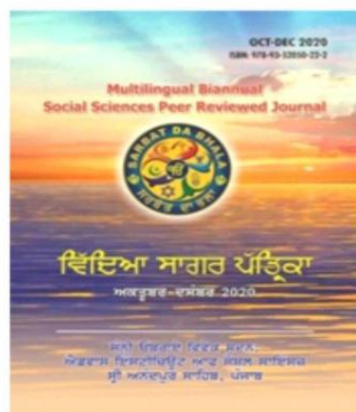
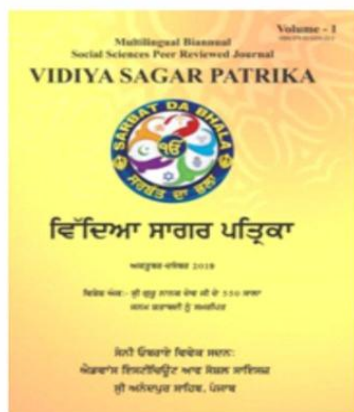
ਨੋਟ: ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੰਪਾਦਕ ਮੰਡਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਖੁਦ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ।

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ

**ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼
ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪਲ**

**NINTH SIKH GURU
SHRI GURU TEG BHADUR JI
(1621 - 1675)**

**GURUDWARA SRI SIS GANG SAHIB
DELHI**

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ
350 ਸਾਲਾ ਗੁਰਤਾ-ਗੱਦੀ ਦਿਵਸ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ
ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

UGC Care Listed E-Journal
ਵੈਬਸਾਈਟ: WWW.SOVS.in
ਈ-ਮੇਲ: editorinchief@sovs.in